

Maurice Cornforth

Marxismens filosofi – den dialektiska materialismen

Del 3: Kunskapsteorin

Första upplagan 1969

Översättning: Kurt Wickman

Denna digitala utgåva publicerad med översättarens tillstånd.

Innehåll

Introduktion	1
Del I. Medvetandets natur och ursprung	1
Tankeliv och kropp.....	1
Medvetandet som en materiens produkt och avbild	8
Samhälleligt arbete och tänkande.....	15
Tanke, språk och logik	20
Del II. Begreppens utveckling.....	26
Abstrakta begrepp	26
Ideologi.....	31
Ideologiska illusioner	38
Vetenskap	45
Vetenskap och socialism	56
Del III. Sanning och frihet.....	66
Sanning.....	66
Kunskapens rötter.....	73
Kunskapens tillväxt	80
Nödvändighet och frihet.....	89
Frihetens förverkligande	97
Kurt Wickman: Efterskrift	103

Introduktion

I första delen av föreliggande arbete, *Marxismens filosofi – den dialektiska materialismen, Del I. Medvetandets natur och ursprung*, ges en lite utförligare beskrivning av Maurice Cornforth och hans verk. I denna avslutande del ingår den svenske översättarens efterskrift som också försöker värdera Cornforths arbete. Vid läsning av efterskriften kan det vara bra att känna till att översättaren vid den tiden var maoist (han var ledande medlem i KFML), vilket också framgår tydligt av själva texten, t ex när han kritiserar Chrusjtjov, rosar Stalin och framhåller Mao och det maoistiska Kina.

Lästips

Maurice Cornforth:

[Marxismens filosofi – den dialektiska materialismen del 1: Materialism och dialektisk metod](#) och [Marxismens filosofi – den dialektiska materialismen del 2: Historisk materialism](#).

Martin F

Del I. Medvetandets natur och ursprung

Tankeliv och kropp

Materia och tankeverksamhet

En mycket vanlig uppfattning är den, att hur nära tankeverksamheten än må vara knuten till en kropp, så är den icke desto mindre skild och avskiljbar från kroppen. Enligt denna teori "besjälas" tankeverksamheten kroppen och utnyttjar dess organ för att ta emot intryck från och påverka yttervärlden. Men tankeverksamheten är inte beroende av kroppen. Medan tänkandet i somliga av sina aktiviteter betjänas av kroppen, så gör det inte det i andra. Tänkandet utnyttjar t. ex. kroppen för sina sinnliga aktiviteter, men i sina "rent" intellektuella eller andliga aktiviteter gör det inte det.

Detta är i grund och botten en mycket gammal uppfattning. Sålunda anser en del primitiva folk att själen eller "anden" är en mycket tunn ånga – iakttagbar i "ande"dräkten under kalla vinterdagar – som har sin boning i kroppen men som kan tränga ut ur den och existera självständigt. Så beger sig exempelvis själen ut ur kroppen under sömnen via munnen. Fel själ kan ibland hamna i fel kropp som vid "besatthet": en sinnessjuk eller epileptiker sägs lida av att en ond ande kommit in i kroppen. Och som en del av denna primitiva uppfattning om själen uppkommer tron att själen överlever döden liksom tron på själens existens före födelsen.

Idealistiska filosofiska teorier om tänkandet är i grund och botten bara försköningar och rationaliseringar av sådana vidskepligheter.

En av dessa försköningar och rationaliseringar är doktrinen att tanke och kropp är två skilda substanser – en andlig och en materiell. Den materiella substansen, eller kroppar, har utsträckning och tyngd samt rör sig i rummet. Andlig substans, eller tänkande, upplever, vet, känner och önskar. Denna åsikt är fortfarande mycket vanlig. Man tror att tankeverksamhetens egenskaper såsom upplevelser, känslor osv. är så absolut olika materiens egenskaper, att hur nära vårt tänkande och våra känslor än må vara förbundna med vår kropp, tillhör de en immateriell substans, "anden", som är skild från kroppen.

Idealistiska filosofer, som anser att "anden" är avskiljbar från kroppen, hävdar att tankar, känslor osv. inte i något avseende är produkter av någon materiell process. Om vi t. ex.

tänker, känner och handlar intelligent kan det inte förklaras med våra materiella existensvillkor utan enbart med våra tankars oberoende funktionssätt. Visserligen utnyttjar tänkandet kroppsorganen, men intelligent uppförande härstammar från det faktum att kroppen besjålas, vägleds och kontrolleras av en immateriell princip eller ett andligt väsen, själen.

Men sådana idealistiska teorier har, även om de omfattas av många, sedan länge mött motstånd från motsatta materialistiska uppfattningar. Enligt materialismen är tankeverksamheten inte i något avseende avskiljbar från kroppen, utan all tankeverksamhet beror av kroppsorgan som motsvarar denna verksamhet. Den kan inte utövas utan deras förmedling. Alla människors medvetna och intelligenta handlingar kan spåras till materiella orsaker, så att dessa handlingar långtifrån är en tänkandets suveräna produkt utan tänkandet är självt en produkt – den högsta produkten – av materia.

Den moderna materialismen, som är utrustad med den samlade vetenskapliga kunskapen om det organiska livets former och med evolutionsuppfattningen, är förmögen att ge ett bestämt svar på den idealistiska uppfattningen om tänkandet. Tänkande är en produkt i den organiska materiens utveckling mot allt högre former. Levande kroppar, vars nervsystem nått en viss utvecklingsnivå, såsom hos djuren, kan utveckla och utvecklar former av medvetande. I utvecklingens förlopp når slutligen detta medvetande tänkandets stadium, en den mänskliga hjärnans aktivitet. De mentala funktionerna, från de lägsta till de högsta, är kroppsliga, materiella funktioner. Tankeverksamhet är en materiens produkt på en hög nivå av materiens organisation.

När vi väl inser detta har vi tagit död på uppfattningen om ”anden” eller själen som avskiljbar från kroppen och i stånd att lämna och överleva den. En ”själ” utan kropp är en absurditet. ”Själslivet” existerar inte avskilt från kroppen.

Uppfattningen att själslivet inte existerar avskilt från kroppen är emellertid inte densamma som att mentala processer inte existerar eller att människans själsfunktioner är en myt. Naturligtvis är medvetande, tänkande, vilja, känsla, förnimmelser osv. *verkliga*. Materialismen förnekar inte själslivets objektiva existens. Vad materialismen förnekar är att tankeverksamheten existerar avskild från kroppen, att tänkandet är ett ting eller en substans som är skild från kroppen.

Vår uppfattning kan illustreras med vilket exempel som helst från vårt vardagsspråk. Filosofer och teologer inbillar sig att tankar och tankeverksamhet har en alldeles egen existens, egna kvaliteter och aktiviteter, avskilda från kroppen. Men någon sådan förutsättning gör vi aldrig i det dagliga livet när vi talar om vårt tankeliv.

Antag, att man t. ex. blir tillfrågad: ”Var har du dina tankar?”, så innebär det helt enkelt: ”Vad tänker du på?”. Det är med andra ord en variant av frågan ”Vad sysslar du med?”. Icke på något sätt har man uttalat sig om närvaron av tankar som skulle vara avskiljbara från kroppen.

Om man på samma sätt beröms för att ”tänka rätlinjigt” eller ha ett ”smutsigt tankeliv” och därför bör ”rena sina tankar”, så refererar alla dessa anmärkningar till vissa företeelser som man under normala omständigheter representerar. Och om man dör, får ett slag i huvudet eller på annat sätt lider någon hjärnskada, så är dessa anmärkningar rörande ens tankeliv inte längre tillämpliga. Ty de aktiviteter de hänför sig på, kan inte längre utföras, eftersom medlen att utföra dem inte längre existerar.

En människa är utrustad med ett själsliv såtillvida som hon tänker, känner, önskar osv. Men alla dessa aktiviteter är aktiviteter och funktioner hos människor, hos materiella varelser, organiska kroppar som är beroende av bestämda kroppsorgan. En kropp med särskild organisation under särskilda livsvillkor utbildar dessa aktiviteter och utvecklas. Förintar man kroppen eller dess organ så försvinner dessa aktiviteter. Alla mentala funktioner och

aktiviteter som påstås vara tänkandets från materien fristående produkt, är i stället en levande materiell organisms funktioner eller aktiviteter. Tänkandet är en produkt av en särskild materiens organisation.

Medvetandet och nervsystemet

Inte varje kropp är förmögen till tänkande och känsloliv, endast organiska, levande kroppar. Och inte varje levande kropp företer de aktiviteter som är förbundna med tänkandets utveckling. Tankelivets uppkomst är i själva verket avhängigt av det centrala nervsystemets utveckling hos de högre djurarterna.

När levande kroppar utbildade nervsystemet och när hjärnan utbildades ur det centrala nervsystemet uppkom själslivets elementära funktioner, som kretsade kring sinnesförmåelser. Med hjärnans vidare utveckling – cerebral cortex och dess högre centra som vi finner hos människan – uppkom själslivets högre funktioner, tänkandet. Hjärnan är tankens organ. Tänkande är en funktion som utförs av hjärnan.

Ytterst få betvivlar i dag dessa välbekanta fakta. Icke desto mindre omfattas i stor utsträckning uppfattningar som motsäger dem. Ett exempel är tron på det personliga livet efter döden. De som hyser denna tro antar vanligen att mycket i vår framtida tillvaro kommer att bli mycket klarare än det nu är. De tror med andra ord att vår tankeverksamhet inte är fullt utvecklad förrän efter döden. De tror inte att hjärnan är tankens organ, utan att vår tanke kan fulländas först när den inte är bunden till en hjärna.

Lenin underströk att för ”analysen och förklaringen” av mentala processer, för kunskapen om deras natur och ursprung var det nödvändigt att ”direkt (ta) itu med att undersöka det materiella substratet för de psykiska företeelserna – nervprocesserna” (Lenin, *Valda verk* I:1, sid. 50). Grunderna för detta studium har lagts av den moderna fysiologin, där den ryske fysiologen Ivan Pavlovs insats varit av särskild betydelse.

Organism och miljö

Före Pavlov ansågs nervsystemet fullgöra den primära funktionen att samordna verksamheten hos organismens olika delar. Sir Charles Sherrington kallade detta ”det centrala nervsystemets integrerande verksamhet”. Pavlov framhävde emellertid behovet av att undersöka ”en andra viktig del av nervsystemets fysiologi”. Ty han betraktade det som ”ett system som primärt upprättar relationer, inte mellan organismens olika individuella delar vilket vi hittills mest sysselsatt oss med, utan mellan organismen och dess omgivning”.

Det centrala nervsystemets primära funktion är inte bara att reglera organismens olika delars verksamhet i förhållande till varandra, utan att reglera organismens verksamhet i stort i förhållande till sin omgivning.

Genom nervsystemets verksamhet bygger djuret i sin aktivitet upp högst komplicerade relationer till sin omgivning, relationer med vars hjälp det kan leva däri, tillfredsställa sina behov och reagera på bestämda villkor på bestämt sätt. Sålunda förhåller sig djuret till sin omgivning på sådant sätt att det är aktivt medvetet om den, reagerar bestämt på vissa händelser i den och påverkar i sin tur händelserna. För att göra allt detta använder djuret sina sinnesorgan och sina lemmar. Det organ som kontrollerar hela processen är hjärnan.

Det enklaste slags reflex, varigenom en stimulus inverkar på sinnesorganen framkallar en respons från en muskel, upprättar ett förhållande eller en förbindelse mellan djuret och dess miljö. En stimulus av det ena eller andra slaget framkallar en respons av det ena eller andra bestämda slaget – alltså ett aktivt förhållande mellan djur och omgivning. Pavlov visade att djurets aktiva förhållande till sin omgivning börjar med vissa fixa och konstanta förhållanden

mellan djur och yttervärld, *obetingade reflexer*, och utvecklas genom att djuret formar temporära och variabla förhållanden, *betingade reflexer*.

För att studera reflexernas utveckling utnyttjade Pavlov det välbekanta faktumet att djur avsondrar saliv från salivkörtlarna som förberedelse för att inta föda. I denna situation avsondrar en hund en viss mängd saliv. Detta är en enkel obetingad reflex. Ställ en hund inför föda och saliv avsondras i dess mun. Pavlov fann sedan, att om en klocka ringde varje gång hunden ställdes inför föda, så skulle efter en tid ljudet av klockan självt vara tillräckligt för att framkalla salivavsöndringen, fastän hunden ännu inte sett födan. Detta kallade han en betingad reflex. Ty som ett resultat av bestämda villkor, dvs. en upprepade association av klocka med föda, *hade hunden blivit betingad att reagera på klockan* – medan den däremot aldrig behövde betingas att reagera på födan. Djuret hade med andra ord lärt sig att associera klockan med föda och hade kommit att vänta sig föda vid ljudet av klockan samt att förbereda sig för att inta föda redan innan det i själva verket sett den.

Medan obetingade reflexer är en del av djurets arv, som utbildats under arternas utveckling, blir däremot betingade reflexer till under individens liv – och efter att ha blivit till kan de förändras eller förstöras. Om föda efter en tid upprepade gånger inte presenteras i samband med ett klockljud, upphör så småningom hunden att reagera på klockan; eller så kan den läras att inte reagera på varje klocka utan bara på en klocka med viss tonhöjd.

Reflexmekanismen återfinns i hjärnan i de samband som existerar mellan hjärnans sensoriska och motoriska centra. De sensoriska centra är olika de motoriska centra, då de förras uppgift är att motta meddelanden och de senares att utsända meddelanden. De är förbundna på sådant sätt att när ett meddelande inkommer från sinnesorganen till de sensoriska färdas det till de motoriska centra, som sedan sänder ut ett meddelande till muskler, körtlar osv. – så att en bestämd respons motsvarar en given stimulus.

En obetingad reflex baseras alltså på en fixerad och konstant förbindelse mellan hjärnans sensoriska och motoriska centra. Betingade reflexer baserar sig på temporära, variabla och betingade samband som utformas mellan sensoriska och motoriska centra under djurets individuella liv.

Dessa samband mellan sensoriska och motoriska centra i djurets hjärna upprättar förbindelser mellan djur och yttervärld. Ty syftet med sambanden i djurets hjärna är att förbinda djuret med vad som finns utanför det – dess omgivning.

Sålunda förbinder det obetingade föda-salivsambandet i hundens hjärna hunden med dess omgivning på sådant sätt att när föda presenteras, hunden gör sig beredd att äta och smälta den. Och den betingade klocka-saliv-förbindelsen i hundens hjärna förbinder hunden med sin omgivning på sådant sätt att när den klocka ljuder, som hunden lärt sig associera med föda, så gör sig hunden färdig att äta.

Ett djur lever endast genom sitt förhållande till sin omgivning, dvs. genom yttre förbindelser som upprättats såsom inre samband i dess hjärna. Pavlov visade att dessa djurets förbindelser med sin omgivning utbildas genom att betingade samband utvecklas ur obetingade samband, betingade reflexer ur obetingade.

För att sammanfatta. Ett obetingat samband är ett förhållandevis konstant, nedärvt samband mellan ett djur och dess miljö. Om t. ex. något plötsligt passerar framför ett öga sluter sig ögonlocken. Detta är ett obetingat samband som tjänar att skydda ögat. Alldeles fränsett de olikartade förhållanden som det stöter på, förbinder sig djuret med den omgivande världen genom sådana reflexer. Det föds med sådana reflexer som formats i arternas utveckling.

Ett betingat samband är å andra sidan ett temporärt och högst variabelt samband mellan ett djur och dess miljö, vilket djuret utbildar under loppet av sitt individuella liv och som likaledes kan försvinna. En hund går t. ex. till en viss plats för att finna mat. Detta är ett samband den upprättat under loppet av sitt liv. Den har betingats att söka mat på denna plats. Om förhållandena ändras kan dessa betingade samband förändras på motsvarande sätt. Hunden kan lära sig att leta sin mat på annan plats.

Pavlov visade att de högre djurens nervsystem har funktionen att förvärva och upprätta temporära och variabla samband mellan djur och omgivning, varigenom djuret bringar sina reaktioner i överensstämmelse med sin omgivnings olika förhållanden, men genom påverkan också bringar sin miljö i överensstämmelse med sina behov.

Denna verksamhet utförs i hjärnan, varför Pavlov kallade hjärnan ”ett organ för djurets mest komplicerade relationer till sin yttervärld”.

Aktivitet och medvetande. Förnimmelser

Pavlov betonade att psykisk aktivitet är detsamma som högre nervaktivitet och att det psykiska livets olika aspekter måste förklaras med data som erhållits vid undersökningen av den högre nervaktiviteten. ”Den dualism som betraktar själen och kroppen som helt åtskilda är fortfarande alltför fast inrotad hos oss”, skrev han. ”För vetenskapsmannen är en sådan åtskillnad dock godtycklig och omöjlig.”

Psykisk aktivitet är en hjärnans aktivitet. Och om hjärnan är ett organ för djurets mest komplicerade relationer till sin yttervärld, måste vi betrakta den mentala aktiviteten som en del av den aktivitet varigenom djuret ställer sig i förbindelse med yttervärlden. Dess grund är danandet av betingade reflexer.

Det mentala livet börjar när ting antar en viss mening för djuret, vilket sker när djuret som ett resultat av att det formar betingade reflexer lär sig att förbinda ett ting med ett annat. Något har en mening för ett djur när djuret lärt sig att förbinda dess närvaro med något annat. En hund lär sig t. ex. att förbinda en viss retning av sitt luktsinne med närvaron av någon särskild föda, av någon annan hund, av sin husbonde osv. Ett djur erhåller ständigt ett stort antal stimuli genom yttre och inre sinnesorgan och lär sig att förbinda olika stimuli med olika företeelser. Sålunda blir olika stimuli inte blott stimuli vartill en bestämd respons automatiskt ansluter sig utan de utgör tillsammans ett system av signaler från yttervärlden och egna relationer till yttervärlden, varemot svarar en hel mängd responser.

Sålunda blir djuret aktivt medvetet om ting. Att vara medveten om ting är väsentligen en aktiv till skillnad från passiv process. Att vara medveten om ting är inte blott att stå under deras inflytande, utan att reagera på dem.

Medvetande innebär först och främst att djuret med hjälp av sina sinnesorgan urskiljer vissa bestämda drag i sin omgivning och reagerar på dem. Det väljer t. ex. ut föda genom lukt, beröring och syn och äter den.

Medvetande innebär för det andra att djuret fäster en särskild mening vid vissa drag i sin omgivning i den betydelsen att det förbinder dem med andra ting. Vissa företeelser blir t. ex. signaler att föda är förhanden eller att någon fara nalkas osv., och djuret handlar i enlighet därmed.

Så innebär ett aktivt medvetande om ting – vilket frambringats genom att betingade reflexer danas – att djuret lär sig förbinda de stimuli det faktiskt erhåller med andra ting, av vilka det för tillfället inte är direkt påverkat. Och så kan det förvärva kunskaper och lära genom erfarenhet.

På detta sätt ger betingade reflexers utveckling upphov till en skillnad mellan subjektivt och objektivt. Denna skillnad som varit föremål för mycken mystifikation och spekulering av filosofer har en naturlig förklaring. Ty skillnaden mellan subjektivt och objektivt framträder så snart som djur blir medvetna om ting. Det är helt enkelt skillnaden mellan å ena sidan alla existerande förhållanden och å den andra de aspekter av dem som djuret är medvetet om samt den mening det vidfäster dem.

Därför uppstår alla dessa skillnader, det subjektiva i motsats till det objektiva, det psykiska i motsats till det fysiska, medvetande i motsats till medvetandets objekt, som ett resultat av den högre nervaktivitetens utveckling hos djur. Betingade reflexer byggs ut och de innehåller alltmer komplicerade relationer mellan djur och yttrevärld.

Det subjektiva är skilt från det objektiva, eftersom a) djuret endast är medvetet om vissa delar eller sidor av och inte hela sin omgivning, och b) den mening djuret vidfäster företeelser kan vara missvisande – dvs. företeelser kan sammanknytas subjektivt på annat sätt än de är sammanknutna objektivt.

Det objektiva föregår det subjektiva, eftersom a) företeelsers existens är ett villkor för medvetenheten om dem, varemot medvetande om ting inte är ett villkor för tingens existens, och b) ting existerade långt innan de levande organismerna hade eller kunde ha någon medvetenhet om dem.

Genom nervsystemets aktivitet – aktiviteten att bygga upp komplicerade och variabla förhållanden till yttrevärlden – uppstår alltså medvetande. När betingade reflexer utvecklats, börjar de retningar ett djur erhåller att tjänstgöra som signaler, och det lär sig att känna igen sådana signaler och anpassa sitt uppförande i enlighet med dem. En ny kvalitet i djurets nervprocesser springer fram, medvetande.

Medvetande är inte ett mystiskt ”Något” som blir till parallellt med, sida vid sida med hjärnans materiella livsprocesser. Det är snarare den nya kvalitet som kännetecknar denna hjärnans livsprocess. Hjärnprocessen blir en medveten process därigenom att hjärnan fungerar som ”ett organ för djurets mest komplicerade relationer till sin yttrevärld”. Medvetande är den särskilda kvalitet för djurets förhållande till omvärlden som åstadkommes av hjärnans livsprocesser. I detta förhållande blir djuret medvetet om sin omgivning genom retningar av hjärnans olika centra och de olika samband som upprättats i den. Försåvitt ett djur lever i ett sådant förhållande till sin omgivning, är det medvetet och dess existens är en medveten existens.

Medvetandets elementära form är sensorisk medvetenhet eller förnimmelse. Den uppstår när betingade reflexer utbildas och olika retningar av djurets sinnesorgan erhåller mening och blir till signaler. För en yttre iakttagare betyder dessa retningar blott påverkan på sinnesorganen och en reaktion på bestämt sätt. Men djurets liv har därmed blivit ett sinnligt medvetet liv. Dess hjärnprocesser, eller snarare en del av dess hjärnprocesser, har blivit en medveten process varvid retningar av sinnesorganen blir förnimmelser.

Den högre mentala aktivitetens utveckling hos djur

Människans högre mentala aktivitet, språk och tanke, åtskils inte av någon oöverbrygglig klyfta från det sensoriska medvetande som människan har i likhet med andra djur. Tvärtom uppstår den i utvecklingen av den mänskliga hjärnans struktur och funktioner som ett organ för djurets förbindelse med yttrevärlden.

”När den i utveckling vardande djurvärlden nådde människans stadium”, skrev Pavlov, ”gjordes ett ytterst viktigt tillägg till den högre nervaktivitetens mekanism”. Detta tillägg bestod i att språket utbildades. Oskiljaktigt förenade med språket och talet är tankeprocesser och begrepp. Det är bekant att talet har sin fysiologiska grund i vissa centra i människans

hjärna, i vars utveckling och funktionssätt detta ”tillägg till den högre nervaktivitetens mekanism” (Pavlov) låg inkapslat och som är säregna för människan. Om denna del av hjärnan skadas eller förstörs, så hämmas inte bara förmågan att tala utan också förmågan att tänka.

Språket utbildas som ett kommunikationsmedel mellan medlemmar i ett samhälle. Utan språket vore deras sociala liv och därmed också artens fortvaro omöjlig. Användningen av ett språk, förmågan att tala och förstå vad som sägs, har sin rot i människans sensoriska aktivitet, som hon har gemensamt med andra djur. Den har uppenbarligen utvecklats såsom en sensorisk aktivitet och frambringats i de nya unika förhållanden som utgörs av det sociala levnadssättet. Den har sin grund i utvidgandet av den mänskliga hjärnans struktur och funktioner.

Många djur har utvecklat kommunikationsmedel med andra medlemmar av sin art med avseende på situationer de är medvetna om genom sina förnimmelser. Så har fåglar en varningssignal för att larma andra djur vid fara. I vissa fall uppträder mycket komplicerade situationer. Så uppför ett bi som återvänder till sin kupa en dans i syfte att för andra bin ange den riktning vari det funnit honung. Genom tal kan en människa på samma sätt vidarebefordra särskilda fakta till en annan. Hon vidgar sin erfarenhet genom att ta del av den andres förnimmelse. Men språket ger oss möjlighet att göra mer än så. Ty det består inte endast av skrik eller gester utan av ordkombinationer.

Genom sina förnimmelser känner ett djur igen objekt och deras förnimbara särdrag. Det påverkas av och reagerar på de skilda situationer det ställs inför. Vid utbildandet av betingade förbindelser med företeelser genom förnimmelser, lär sig djuret att reagera på och sålunda urskilja det som är gemensamt för skilda ting, dvs. igenkänna samma slag av företeelse och samma egenskap hos olika företeelser vid skilda tillfällen. I det mänskliga språket finns ord för olika slags objekt och för de olika egenskaper hos objekt som vi uppfattar genom våra förnimmelser. Därför kan vi genom att kombinera dessa ord obehindrat tala om olika slags objekt, tillskriva dem olika egenskaper och därför inte bara vidarebefordra information om de speciella förnimbara fakta varom vi är omedelbart medvetna och som kräver omedelbara åtgärder, utan om slag av ting och deras egenskaper samt om hur de kan förändras. Vi är inte bara förmögna att uttala oss om vad som är omedelbart och påtagligt närvarande utan också om förflutet och framtida, det i rummet avlägsna, inte bara det faktiska utan jämväl det möjliga och tänkbara.

Språket har en abstraherande och generaliserande funktion i förhållande till vad vi är medvetna om genom förnimmelser och gör det möjligt att bekantgöra och vidarebefordra planer och idéer samt tänkandets hela högre aktivitet. Våra ord och vår förmåga att tala tillåter oss långt vidare förbindelser med den omgivande världen och helt andra relationer till varandra än vad djur utan språk har möjlighet till. Mänskliga varelser som kommunicerar språkligt placerar sig i ett nytt och mera sammansatt förhållande till omvärlden och till varandra än andra djur, som enbart är begränsade till de förbindelser de utbildar genom förnimmelser. Den mänskliga hjärnan är detta förhållandes fysiologiska organ. Innehållet i den mänskliga hjärnans abstraherande, generaliserande, planerande och tänkande aktivitet är djupast att utveckla detta förhållande.

Utan de förnimmelser som människor har gemensamt med andra djur kan tydligen inte språk eller tanke utbildas, eftersom de utvecklas ur 'människans sensoriska aktivitet. På samma gång förändrar språket de mänskliga förnimmelsernas utveckling. Vårt sensoriska medvetande betingas och styrs av våra begrepp. Så erhåller vi inte bara förnimmelser genom syn, ljud, beröring osv., varpå vi reagerar, utan förnimmelserna är invävd i föreställningar om objekt, varom vi har idéer och vars namn vi känner. Vi kan se detta t. ex. i förhållandet att

namngivandet av ting är en oundgänglig del av barns utveckling eller i det faktum att människor som genom någon hjärnskada glömt namnen på vissa ting blir förvirrade i sitt förhållande till dem.

Vi kan då dra den slutsatsen att inte bara våra förnimmelser liksom våra tankar och begrepp, utan all människans högre andliga och intellektuella aktivitet, har 'sitt ursprung i den mänskliga organismens materiella processer. Den beror, av ett kroppsorgan, fullgör dess funktioner och växer fram ur den mänskliga organismens växelverkan med sin naturliga och sociala miljö. Den förmedlas av hjärnans högre nervaktivitet.

Medvetandet som en materiens produkt och avbild

Psykiska processer är hjärnprocesser som förbinder organismen med dess omgivning

Vi skall i detta kapitel försöka att helt kort presentera de huvudsakliga teser i förhållandet mellan materia och medvetande som marxismen förespråkar och som bekräftats av vetenskapen. Vi skall sedan ställa dem mot de uppfattningar som idealismens företrädare omfattar.

Psykiska eller mentala funktioner är den högt utvecklade materiens funktioner, nämligen hjärnans. Psykiska processer är hjärnprocesser. De är processer i ett materiellt, kroppsligt organ.

Psykiska processers väsensdrag är att djuret i och genom dem upprättar ytterst sammansatta och variabla relationer till sin omgivning. När vi varseblir föremål förbinder vi oss med yttre föremål genom hjärnans förnimmande verksamhet. När vi tänker på föremål förbinder vi oss med yttre objekt genom hjärnans tankeverksamhet.

I tron att medvetandet tillhör ett själsliv som existerar skilt från materien förlitar sig idealismen vanligen på introspektionens metod för att ge en beskrivning av vårt medvetande. Detta är en metod som innebär att blicka in i sitt eget medvetande för att försöka analysera vad man där finner.

Ett iögonfallande exempel på användning av den introspektiva metoden finner vi i den moderna psykologin, nämligen i psykoanalysen. Psykoanalysen har utarbetat en speciell metod för kontrollerad introspektion. Den tillämpas praktiskt i ett samarbete mellan patient och psykoanalytiker. Genom att uppmuntra patienten att berätta vadhelst han kommer att tänka på, att återge sina drömmar osv. menar sig psykoanalytikern att bakom medvetandet kunna studera det omedvetnas hela rike. Därför har man skapat en mycket genomarbetad teori om medvetandets olika delar, om deras relationer och funktioner – om det medvetna och det omedvetna, om ego, id och super-ego. Detta är bara en utvidgning av den metod som används av alla idealistiska filosofer och psykologer när de försöker analysera de i det mänskliga livet ingående beståndsdelarna, klassificera dem, ställa in dem i ett större sammanhang och försöka spåra deras utveckling. De behandlar hela tiden medvetandet som det vore en värld för sig, skilt från den yttre materiella världen.

Då de tillägnat sig en sådan metod, har många idealistiska filosofer kommit till den slutsatsen att de varseblivningar och begrepp som utgör medvetandets innehåll är ett speciellt slags objekt som har en andlig existens till skillnad från objektens materiella existens utanför medvetandet.

För sådana idealistiska filosofer innehåller vårt medvetande överhuvudtaget inte materiella objekt. Vi känner endast våra begrepp om tingen, inte "tingen som sådana". Så skrev den engelske filosofen John Locke i sin *Essay on the Human Understanding* (En studie över den

mänskliga kunskapen, 1690): ”Medvetandet har, i alla sina tankar och resonemang, intet annat omedelbart objekt än sina egna begrepp, vilka det endast begrundar eller kan begrunda.”

Därför sluter sig ofta idealister till att bara Gud känner egenskaperna hos ”ting i sig”. De betraktar våra förmimmelser och begrepp som ett slags avskärmning i vårt medvetande, som direkt förhindrar kontakten med yttervärlden. Somliga tar ytterligare ett steg och sluter att det inte finns något förnuft i att tro att yttre, materiella föremål överhuvudtaget existerar. Intet existerar utom vårt medvetande samt förmimmelser och begrepp i detta. ”Om det fanns yttre kroppar”, skrev George Berkeley i sin *Om principerna för mänsklig kunskap*, ”skulle vi omöjligen någonsin komma att få veta det; och om det inte fanns sådana, skulle vi ha precis samma skäl att tro att de fanns, som vi nu har” (G. Berkeley, *Valda skrifter*, sid. 58).

Men det finns ytterligare ett sätt att studera vårt medvetande, nämligen den vetenskapliga metoden. Den studerar levande, medvetna organismers verkamma förbindelse med sin omgivning. Denna metod behandlar inte medvetandet som ett objekt, lämpat för introspektiv begrundan. Därför studerar man inte medvetandet som vore det skilt från de levande, medvetna organismernas livsprocess. Tvärtom studerar man dem i deras medvetna *verksamhet*. Som Marx och Engels kort uttryckte saken i *Den tyska ideologin*: ”Medvetande är alltid medveten existens.”

Som vi sagt är själva kärnan i den medvetna verksamheten att upprätta sammansatta och variabla aktiva relationer mellan den medvetna organismen och dess miljö. Denna funktion utförs av hjärnan. I enlighet härmed är medvetandeprocessernas förlopp varigenom vi ställer oss i sammanhang till yttervärlden. Långtifrån att hindra vår förståelse av yttre föremål, är våra förmimmelser och begrepp de medel varigenom vi förstår och omfattar dem.

”Förmimmelsen är faktiskt den omedelbara förbindelsen mellan medvetandet och yttervärlden”, skrev Lenin. ”Sofismen i den idealistiska filosofin består i att förmimmelsen inte anses vara förbindelsen mellan medvetandet och yttervärlden – utan en skranka, en mur, som skiljer medvetandet från yttervärlden” (Lenin, *Filosofiska arbeten*, Arbetarkultur 1942, sid. 145).

Som marxismen tillägnat sig ett vetenskapligt sätt att studera medvetandet tillbakavisar den därför den idealistiska teorin att när vi varseblir, känner eller tänker det pågår två separata processer – hjärnans materiella och medvetandets psykiska eller mentala process. Vi har här blott en process att göra med, hjärnans materiella process. Mentala processer är helt enkelt en aspekt av hjärnfunktionernas process, där hjärnan tjänstgör som ett organ för våra mest komplicerade relationer till vår yttervärld.

Därför skrev Marx att tänkande är ”människohjärnans livsprocess” (*Kapitalet*, Företal till 2:a utgåvan).

Medvetandet är en produkt i materiens utveckling

2) Enligt idealismen kan sådana fenomen som varseblivningar, känslor och tankar inte förklaras genom att återföras på något som helst materiellt system. Idealismen håller före att medvetandets särskilda kvalitet, som kännetecknar mentala processer, inte kan uppkomma ur någon möjlig kombination av materiella förhållanden, utan är en kvalitet som är fullständigt oförenlig med alla kvaliteter hos materiella system. En sådan kvalitet, antar idealismen, kan bara tillhöra något icke-materiellt, nämligen själslivet.

Men alla kända fakta leder till slutsatsen att medvetandet är en produkt i materiens utveckling, nämligen genom utvecklingen av levande kroppar med ett centralt nervsystem och att varseblivningar, känslor och tankar i själva verket är materiens högsta produkter.

Om man ”frågar vad tänkande och medvetande är och varifrån de härstammar”, skrev Engels, ”så finner man, att de är produkter av den mänskliga hjärnan och att människan själv är en naturprodukt, som utvecklat sig i och tillsammans med sin omgivning.”(Engels, *Anti-Dühring*, Arbetarkultur 1955, sid. 51).

Engels skrev vidare ”att den materiella, sinnligt förnimbara värld, till vilken vi själva hör, är den enda verkliga världen, och att vårt medvetande och tänkande, hur översinnligt det än må synas, är produkten av ett materiellt, kroppsligt organ, hjärnan. Materien är inte en produkt av anden, utan anden själv är blott materiens högsta produkt” (*Ludwig Feuerbach*, Arbetarkultur 1946, sid. 29-30).

När djur utbildat ett nervsystem och aktivt börjar ställa sig i sammanhang till sin omgivning genom betingade samband, blir nervprocesserna medvetna processer, dvs. förnimmelseprocesser, och hos människan tänkande. Därför är förnimmelser och tankar nervprocessernas speciella produkt.

Förnimmelse skrev Lenin är ”en av den i rörelse stadda materiens egenskaper” (*Filosofiska arbeten*, sid. 140).

”Materien, som verkar på våra sinnesorgan, framkallar förnimmelsen”, fortsatte han. ”Förnimmelsen är beroende av hjärnan, av nerverna, av näthinnan o. s. v., det vill säga av den på ett bestämt sätt organiserade materien ... Förnimmelsen, tanken, medvetandet är den högsta produkten av den på ett bestämt sätt organiserade materien” (*Filosofiska arbeten*, sid. 149-150).

Medvetandet är en återspeglings av den materiella världen

3) Många idealister som tror att medvetandet existerar i avskildhet från kroppen och att varseblivningar och tankar inte kan vara produkter av någon materiell process anser att varseblivningar och tankar är skapelser av medvetandet som upptar vårt medvetande, oberoende av yttre materiella föremåls existens.

Men marxismen hävdar att varseblivningar och tankar inte är annat än återspeglings av materiella föremål. Medvetandeprocesserna är processer vari den yttre materiella verkligheten återspeglas. Intet medvetandets innehåll kan uppstå utom som en återspeglings av den materiella världen.

Marx skrev i företalet till 2:a utgåvan av *Kapitalet*, att ”det ideella inte är annat än den materiella verkligheten som den återspeglas i människans hjärna och av hjärnan omvandlas till tänkandets former”.

Han framhöll att det i tankeprocessen liksom i medvetandet i allmänhet produceras en återspeglings av den materiella verklighetens olika delar eller aspekter i en särskild materiell process, nämligen hjärnans livsprocess. I vårt medvetande omvandlas olika delar eller aspekter av verkligheten till former av medvetande – varseblivningar och tankar. De reproduceras genom hjärnans livsverksamhet i former som är avpassade för denna verksamhet.

Så reproduceras t. ex. egenskaperna hos olika kroppar, som absorberar eller reflekterar ljus, i hjärnans sensoriska aktivitet såsom färgförnimmelser. Relationer mellan föremål och föremålens gemensamma särdrag reproduceras genom hjärnans tankeverksamhet som begrepp.

Exakt vad menar vi med ”återspeglings” när vi säger att medvetandet är en återspeglings av den materiella verkligheten? Vi finner fyra särdrag i återspeglingsens process som vi skall göra till föremål för en speciell undersökning.

Den materiella verkligheten är primär och dess psykiska återspeglings är sekundär eller härledd

a) Återspeglingsprocessen innefattar ett förhållande mellan två skilda materiella processer, sådana att drag av den första processen reproduceras som motsvarande drag i den andra. Den första processen är primär och dess återspeglings i den andra är sekundär eller härledd. Ty den första processen utvecklas helt oberoende av den andra. Däremot vore reproduktionen av den första processens särdrag genom återspeglings otänkbar, såvida inte dessa drag först och främst objektivt existerade och därmed vore möjliga att reproducera eller återspegla.

Detta grundläggande särdrag hos varje återspeglingsprocess illustreras väl av reflektionen från en spegel – även om, som vi skall se, den aktiva återspeglings av den yttre verkligheten i medvetandet i väsentliga avseenden skiljer sig från den passiva reflektion som äger rum i en spegel.

När föremål reflekteras i en spegel blir de inte vare sig för sin existens eller sina karakteristika beroende av reflektionen i spegeln. Men reflektionen i spegeln beror å andra sidan av vad som placeras framför spegeln. Intet reflekteras i spegeln som inte på ett eller annat sätt återger de karakteristika som det framför spegeln placerade föremålet har. Därför är föremålet primärt och dess återspeglings sekundär eller härledd.

Materiella föremåls existens beror likaledes inte av vårt medvetande om dem. Men det finns å andra sidan inget i vårt medvetande som inte på ett eller annat sätt reproducerar något som existerar i den materiella verkligheten.

Det finns många säregna drag hos föremål som inte reproduceras genom våra förnimmelser. Men vi har däremot ingen förnimmelse som inte på ett eller annat sätt motsvarar vissa bestämda särdrag hos föremål. Det finns många relationer mellan ting och gemensamma drag hos dem som vi inte reproducerar i våra begrepp. Men vi kan inte bilda några begrepp som inte på ett eller annat sätt, ibland också vidunderligt som i en skrattspegel, återger vissa drag hos eller relationer mellan föremål.

Naturligtvis ger många begrepp sken av att inte ha sin grund i återspeglings av den materiella verkligheten. Orsaken är, att när begrepp väl utbildats, kan de kombineras efter behag på alla slags fantastiska sätt eller vis. Envar vet t. ex. att inget verkligt djur återspeglas i begreppet sjöjungfru men att begreppet bildats genom att man kombinerat två föreställningar om verkliga djur, nämligen kvinnor och fiskar. På samma sätt kan materialister konsekvent hävda att det inte finns något verkligt föremål som motsvarar begreppet Gud såsom en treenighet av personer med obegränsad makt och kunskap, utan att uppfattningar och begrepp om personer, makt, kunskap och oändlighet alla var för sig formats som återspeglings av den materiella verkligheten.

När vi därför säger att den materiella verkligheten återspeglas i medvetandet och att den materiella verkligheten är primär och dess återspeglings i medvetandet sekundär eller härledd, menar vi att särdrag i den materiella verkligheten reproduceras i medvetandet, att den materiella verkligheten är primär och dess reproduktion i medvetandet sekundär eller härledd. ”Vårt medvetande är blott en avbild av yttervärlden skrev Lenin i *Materialism och empirio-kriticism*, kap. 1, ”och det/ är uppenbart att en avbild inte kan existera utan det avbildade/ samt att det sistnämnda existerar oberoende av det som avbildar det”.

Den materiella verkligheten återspeglas i medvetandet i av hjärnan bestämda former

b) Vad som är förefintligt i en form i den primära processen reflekteras i den sekundära. Vad som existerar oberoende i en form översätts så att säga till en annan i återspeglingsprocessen.

Återspeglingens process översätter eller omvandlar därför en form i en annan.
Återspeglingens form beror naturligtvis ytterst av återspeglingsprocessens natur.

När vi därför säger, att den materiella verkligheten återspeglas i medvetandet, menar vi att drag hos de materiella processerna – i en annan materiell process, nämligen hjärnans livsprocess – återges i speciell form, nämligen i form av varseblivningar och tankar.

Dessa former blir till genom hjärnans processer. Den materiella verkligheten reproduceras eller återspeglas i medvetandet i former som skapats av och anpassats till levande, medvetna organismers praktiska behov.

Våra förmimmelser är t. ex. återspeglingsformer i vår hjärnas medvetandeprocess av drag hos materiella föremål. Dessa drag är emellertid inte själva förmimmelser, utan återspeglas i förmimmelser. Våra förmimmelser är den form varigenom vi blir fattbart medvetna om dessa och därigenom i stånd att reagera på dem.

När vi sålunda ser t. ex. färger, ser vi inte företeelser som bara existerar i vårt medvetande – vilket vissa filosofer påstår – utan företeelser vars existens är oberoende, utanför vårt medvetande och vars egenskaper återspeglas i våra färgförmimmelser. Egenskaper som existerar hos faktiska företeelser som ljusets absorption och reflektion återspeglas i vårt medvetande som färgförmimmelser.

Lenin skrev om detta i det redan citerade kapitlet i *Filosofiska arbeten* (s. 149): ”Om färgen är en förmimmelse endast tack vare näthinnan (vilket naturvetenskapen tvingar er att erkänna), så betyder det att ljusstrålarna alstrar färgförmimmelser, då de faller på näthinnan. Det existerar således utanför oss och oberoende av oss och vårt medvetande en rörelse hos materien ... vilken framkallar en eller annan färgförmimmelse hos människan då den inverkar på näthinnan. Just så betraktar också naturvetenskapen saken. De olika förmimmelserna av den ena eller andra färgen förklaras genom den olika längden hos ljusvågorna, som existerar utanför den mänskliga näthinnan, utanför människan och oberoende av henne.”

Tänkandet åter producerar en mera abstrakt, mera allmän återspeglingsform av verkligheten än varseblivningen. Hur återspeglas verkligheten i våra tankar? Den återspeglas i form av påståenden. Tänkandet ges formen av påståenden vari t. ex. ett subjekt kombineras med ett predikat. Den materiella verkligheten existerar emellertid inte i form av en kombination av subjekt och predikat. Denna kombination är en följd av språkets struktur, av hjärnans funktionssätt varigenom verkligheten reflekteras i tänkandet. Det är så den materiella världen ”omvandlas till tankens former”.

Tag vilket föremål som helst, säg en röd penna. När vi tänker på ett sådant föremål uttrycker vi våra omdömen om det i påståendesatser såsom ”denna penna är röd”. Påståendet är uppdelat i logiskt subjekt och logiskt predikat. Men så är inte objektet uppdelat i den konkreta verkligheten. En röd penna är inte delbar i två delar – ett subjekt, pennan, och ett predikat, röd. Icke desto mindre är det uppenbart att när vi säger att ”denna penna är röd”, återspeglar påståendet pennans objektiva existens, som sålunda korrekt ”omsatts till tankens former”.

Återspeglingsformen av den materiella verkligheten i medvetandet äger rum genom det aktiva förhållandet mellan den levande organismen och dess omgivning

c) Återspeglingsformen är alltid en produkt av ett förhållande och en växelverkan mellan den återspeglingsformen som äger rum och den primära process som återspeglas.

Sålunda reproducerar eller reflekterar hjärnan med sina produkter – varseblivningar och tankar – den omgivande materiella verkligheten, källan till alla varseblivningar och tankar. Återspeglingsformen äger rum i och är en följd av en växelverkan mellan organism och miljö. Denna växelverkan regleras av hjärnan, organet för djurets mest komplicerade relationer till

sin omvärld. Hjärnan är oavbrutet aktiv vid återspeglingsprocessen. Den producerar ständigt på nytt återspeglingsbilder av yttre objekt i medvetandet.

Därför följer att det sätt varpå den materiella verkligheten återspeglas i medvetandet, styrs av det aktiva förhållandet mellan den levande medvetna organismen och dess omgivning. Sättet bestäms av djurets levnadsvillkor, av dess inre beskaffenhet likaväl som dess yttre förhållanden.

När vi tar det med i beräkningen blir det uppenbart att de föremål i den yttre verkligheten som återspeglas i vårt medvetande väsentligt kan förändras genom återspeglingsprocessen. Ty återspeglingsprocessen är inte alls lik den direkta spegelbilden av föremålet, utan är produkten av en sammansatt växelverkan där hjärnan är oavbrutet aktiv.

Detta förklarar det välbekanta faktum att våra varseblivningar av föremål ofta är vilseledande. De kan förvränga företeelser eller t. o. m. (såsom i illusioner och hallucinationer) få oss att tro att föremål är närvarande i sin frånvaro.

Många filosofer har pläderat mot den materialistiska uppfattningen om att medvetandet återspeglar den yttre verkligheten. Ett av de argument de fabricerat för att motsätta sig uppfattningen grundar sig helt enkelt på den nödvändiga karaktären av våra varseblivningar.

”Tag en ettöring” säger man. ”Vi tror att den materiella ettöringen har en bestämd form och storlek och att detta materiella objekt återspeglas i våra varseblivningar när vi betraktar det. Nå låt gå för det! Om vi betraktar ettöringen på avstånd förefaller den liten, medan den förefaller stor om vi håller den alldeles intill ögat. Om vi håller den på ett visst sätt förefaller den cirkelformig, medan den i ett annat perspektiv förefaller oval. I själva verket förändras våra varseblivningar av den på alla upptänkliga sätt, medan det materiella objekt som dessa varseblivningar antas återge som bilder i medvetandet, överhuvud inte förändras. Hur kan då varseblivningar sägas återspegla den yttre verkligheten, om de förändras medan verkligheten inte gör det?”

Denna fråga som så förtröstansfullt ställs som ett obesvarbart argument mot återspeglings-teorin kan lätt besvaras. De filosofer som argumenterar på detta sätt har helt enkelt glömt att återspeglingsprocessen är en aktiv process, betingad av de faktiska relationerna mellan organismen och dess miljö.

Om vi betraktar samma föremål från olika avstånd eller vinklar, kommer det naturligtvis att återspeglas olika i våra varseblivningar – dess storlek och form förändras. Om vi åter ser ett föremål genom olika media kommer det att förändra sig – som när en rak käpp som hålls ned i vatten förefaller böjd. Återspeglingsprocessen kommer nödvändigtvis att förändras med våra sinnesorgans faktiska beskaffenhet – trycker man mot ögonvrån kommer man att se allting dubbelt och kyler man ena handen och värmer den andra samt sätter ned dem i en skål vatten, kommer vattnet att kännas kallare för den ena handen. Eftersom varseblivning är en hjärnans aktivitet, är det inte förvånande att föremål som en gång återspeglats i denna process, av hjärnan åter kan reproduceras under vissa omständigheter t. o. m. när de inte är förhanden – som i drömmar, illusioner och hallucinationer.

Än mer kan vi i tankeprocesserna förvränga föremåls egenskaper, tillskriva dem egenskaper de inte äger samt tänka på föremål som inte alls existerar. Med tänkandets hjälp rättar vi ofta till illusioner som uppkommer vid varseblivningen. Men vi skapar också ofta nya och större illusioner.

Verklighetens återspeglings i medvetandet är en aktiv faktor i praktiken att förändra verkligheten

d) Det faktum att återspeglingsen i medvetandet är en produkt av livsverksamheten, av organismens verksamhet i förhållande till sin omgivning, innebär att människans medvetande, såväl hennes varseblivningar som hennes tankar, ständigt bestäms av hennes erfarenheter och sociala aktivitet. Vad människor varseblir och vad de tänker uppstår inte som en mekanisk följd av den yttre verklighetens reproduktion i varseblivning och tanke, utan bestäms av människors erfarenheter, levnadssätt och sociala relationer.

Det är t. ex. välbekant att människors olika erfarenheter och levnadssätt bestämmer olikheter i vad de uppfattar hos ett givet föremål. En kunnig ingenjör varseblivningar vid undersökningen av en sinnrik maskin är t. ex. inte desamma som en människas med föga kännedom om maskinen i fråga, fastän bådas sinnesorgan kan påverkas på i princip samma sätt. En bonde uppfattar vid betraktandet av ett lantligt landskap inte samma saker som en stadsbo och en konstnär upplever landskapet på ytterligare ett annat sätt.

Än större är de skillnader som uppkommer mellan människors uppfattningar och tankar om föremål på grundval av skillnader i klass, erfarenhet och uppfostran.

Hos människan utövar dessutom hennes uppfattningar om föremål och företeelser ett bestämt inflytande på varseblivningarna. Det faktum att vi inte bara passivt uppfattar föremål utan utformar föreställningar om dem, påverkar varseblivningen. Detta exemplifierades helt visst i de nyss anförda exemplen. Om en kunnig ingenjör uppfattar mer av en maskin än andra, beror detta på att han har fler välgrundade uppfattningar om den än vad andra har. Medan konstnärer vidare kan uppfatta mer hos föremål än okonstnärligt folk, uppfattar olika konstnärer också föremål olika allt efter deras föreställningar om föremålen. Detta visar sig t. ex. i de många olika sätt varpå konstnärer av olika uppfattningar avbildar människor.

Återspeglingsen av vår omgivning och av våra samband med omgivningen i medvetandet är en ytterst aktiv faktor för att bestämma vår verksamhet vid förändringen av omgivningen. Det faktum att medvetandet är en återspeglings betyder inte att medvetandet inte är en aktiv faktor i livet. Medvetandet är i första hand en produkt av livsverksamheten, i andra hand är det en produkt som spelar en viktig roll för att vägleda just den verksamhet vars produkt det är. I medvetandet har livet skapat sina riktningsgivande medel.

Vi vågar t. o. m. påstå att detta är orsaken till att medvetandet måste utbildas under de levande organismernas utveckling. Medveten existens är livsverksamhet, vägledad av de yttre förhållandenas återspeglings i hjärnan. Denna återspeglings är i första hand en produkt av det aktiva förhållandet mellan den medvetna organismen och dess omgivning, i sin tur betingar detta förhållandes vidare utveckling människornas praktik i deras strävanden att förändra sin omgivning. Människans medvetande är en produkt av hennes praktik och har uppgiften att leda denna praktik.

Slutligen bör vi hålla i minnet, då vi studerar detta medvetandets aktiva roll, att den materiella världens återspeglings i medvetandet inte bara tar sig formen av varseblivningar och tankar. I sin aktiva, medvetna existens upplever människan också känslor.

Enligt många idealister kväller känslorna fram ur människans inre andliga vara. Men för materialismen är också känslor en del av den materiella verklighetens återspeglings i människans medvetande. De återspeglar det aktiva sambandet mellan människan och hennes miljö. Genom sin verksamhet, företeelsernas ständiga påverkan på henne i den verksamheten och den bestämda inställning gentemot företeelser och möjliga förändringar hos dem som hon intar, upplever människan känslor mot företeelser och påverkas i sin verksamhet av känslor. I

sin medvetna existens är människan inte bara medveten om föremål genom varseblivning och tänkande, utan upplever också sitt aktiva förhållande till föremål emotionellt.

Emotionell medvetenhet är en nödvändig del av livet. En människa ställer sig i sammanhang till den omgivande verkligheten genom att varsebli den och utbilda föreställningar om den. Detta förhållande kompletteras av de känslor hon upplever därvid. På samma sätt leds och inriktas känslor av varseblivningar och föreställningar.

Materia och dess återspeglings

Vi sammanfattar.

Det finns ingen medvetenhet som är skild från en verksam hjärna. Källan till allt medvetande, till allt som upptas i medvetandet är den materiella verkligheten. I medvetandet sker den materiella verklighetens återspeglings i hjärnans livsprocess. Denna återspeglings utgör medvetandets innehåll.

Det finns därför inte två distinkta och separata existenssfärer, en andlig och en materiell. Det finns inte två världar, en andlig och en materiell. Blott den materiella världen, blott materiella processer existerar.

”Motsatsen mellan materien och medvetandet (har) en absolut betydelse endast inom gränserna av ett mycket begränsat område”, skrev Lenin i *Filosofiska arbeten* (s. 261-262), ”i detta fall uteslutande inom gränserna av den kunskapsteoretiska huvudfrågan, vilket som skall erkännas som det primära och vilket som det sekundära. Utanför dessa gränser är relativiteten hos denna motsats otvivelaktig.”

Under materiens utveckling uppkommer de materiella processernas återspeglings i en speciell materiell process, hjärnans livsverksamhet. Och när vi åtskiljer materiellt och andligt, materia och själsliv, så särskiljer vi bara materiellt vara, rörelse i rummet och tiden från dess återspeglings i hjärnan.

Den process som ger upphov till återspeglingsen och den process vari återspeglingsen uppträder, är båda materiella processer. Men själva återspeglingsen är inte materiell utan mental – dvs. inte materia utan en återspeglings av materia.

Samhälleligt arbete och tänkande

Den mänskliga hjärnan

Enbart den mänskliga hjärnan är förmögen att bilda allmänna begrepp och utbilda ett tänkande. Den är produkten av en lång utveckling av livets former. Den är höjdpunkten i en utvecklingsprocess av hjärnans storlek och struktur. Hjärnans bark är särskilt stor hos människan, betydligt större än hos andra djur. En stor del av hjärnbarken har kommit att speciellt förknippas med kontroll av händer och talorgan.

Det är sant att vi bara står i början av en vetenskapligt grundad kunskap om hur hjärnan fungerar. Men vi vet tillräckligt för att med visshet kunna påstå att hjärnan är tänkandets organ, att tänkande utförs av hjärnan och att ernåendet av en bestämd storlek och struktur på hjärnan var ett villkor för att vi skulle bli i stånd att tänka med den.

Hjärnans biologiska utveckling till ett organ, förmöget till tänkande, ägde rum på ett förmänskligt utvecklingsstadium, på det stadium då aplika djur utvecklades till människor. Det avgörande steget i människans utveckling togs förmodligen då dessa djur intog en upprätt ställning. Ty detta frigjorde handen varmed människans hela produktiva verksamhet har möjliggjorts. Med handens användning utvecklades den till den mänskliga handen och därmed utvecklades hjärnan, som kontrollerar handen, till den mänskliga hjärnan.

De första människorna hade redan samma slags hjärnor som vi, precis som de hade likadana händer, fötter, ögon, näsor, tänder, magar osv. Våra organ, inklusive våra hjärnor, skiljer sig inte från deras, även om vi med tiden lärt oss utföra mycket som de inte kunde.

När den biologiska utvecklingen sålunda väl hade alstrat den mänskliga hjärnan och handen började människan ett nytt slags egen utveckling. Människans utveckling är inte en biologisk utveckling. Vad människan utvecklar är sin sociala organisation, sin teknik, sin kultur och sin kunskap, kort sagt sitt medvetna herravälde över sig själv och naturen.

Vad som utvecklats sedan människans tillkomst är inte hjärnan utan det bruk människan gör av den – hennes utveckling av de kapaciteter den rymmer. Människan har utvecklat sina materiella aktiviteter, sina varseblivningar och tankar. Därigenom har hon ständigt revolutionerat sina egna levnadsvillkor och ökat sina kapaciteter och förmågor.

Från varseblivningar till begrepp

Tänkande kan bara uppkomma ur varseblivningar och måste föregås av dem. För att tänka på världen måste vi först varsebli världen. Vi kan inte utbilda några begrepp som inte grundar sig på och framkallas av varseblivningen. Allmänt taget utbildas inga begrepp alls utan de varseblivningar som är det nödvändiga material varmed tanken har att arbeta.

En människa som ända från barndomen isolerats i ett begränsat rum kan ha en lika god hjärna som aldrig någon, men hon skulle ha mycket litet att tänka på och hennes begrepp med tillhörande begreppsförråd skulle vara mycket begränsade. På samma sätt är de primitiva folkens begreppsförråd begränsat jämfört med civiliserade människors, fastän deras hjärnor på intet sätt är underlägsna.

Med att våra varseblivningars omfång ökar genom rikare aktiviteter och sociala kontakter, utvecklas våra begrepp.

Tänkande växer fram ur varseblivningen. Denna utveckling äger endast rum i och genom det aktiva förhållande till omvärlden som människor upprättar i sin praktiska sociala verksamhet. Varseblivning är inte bara ett passivt registrerande av intryck från yttre föremål. Förnimmelsens utveckling till varseblivning är en produkt av de aktiva förhållandenas utveckling i yttrevärlden. Ju mer varierade och sammansatta organismens aktiva förhållanden till omvärlden är, desto mer varierat och sammansatt kommer innehållet i varseblivningen av denna omvärld att vara.

”Individens verkliga andliga rikedom bestäms (helt) av rikedom i hans verkliga förhållanden”, skrev Marx och Engels (*Människans frigörelse*, Aldus 1965, s. 142).

Den mänskliga varseblivningen har mycket större omfattning än vad något annat djur har. Detta därför att människan har vidare verksamheter och intressen och vid utvecklandet av dessa verksamheter och intressen genomgått en motsvarande utveckling vad beträffar sinnena. Då människan utvecklat sina aktiviteter och varseblivningar har hon blivit i stånd att tänka och utforma begrepp – vilket i sin tur spelat en viktig roll för den vidare utvecklingen av hennes aktiviteter och varseblivningar.

”Örnen ser mycket längre än människan, men människans öga ser mycket mer i föremålen än örnens”, skrev Engels i *Arbetets andel i apans människoblivande*. ”Hunden har ett vida finare väderkorn än människan, men den urskiljer inte hundradelen av de lukter, som för den senare utgör bestämda kännetecken för skilda föremål. Och känselsinnet som för apans knappast existerar ens i sin grövsta början, har utbildats först med människohanden själv, genom arbetet” (*Karl Marx & Friedrich Engels i urval*, Wahlström & Widstrand 1965, s. 58).

Grunden för denna bättre varseblivningsförmåga och detta större varseblivningsområde hos människan lades av våra tidiga förfäder, då de först intog en upprätt ställning, började att se

sig omkring och att använda sina händer inte för att svinga sig mellan trädens grenar och gripa efter föda, utan för att tillverka verktyg och redskap.

Med utvecklingen av människans verksamheter utvecklades hela rikedomerna av samband med omvärlden. Människan uppnådde en förbättrad varseblivningsförmåga och ett större förråd av varseblivningar, och utbildade språket som markerar språnget från konkreta varseblivningar till abstrakta, allmänna begrepp. Växelverkan mellan människans begrepp och hennes förnimmelser ledde till en än vidare utveckling av varseblivningsförmågan och detta i sin tur till begreppens vidare utveckling.

Den mänskliga hjärnans förmåga att varsebli och därmed att tänka förverkligas och utvecklas i människans verksamhet.

Arbetet

Människan lever i ett samhälle och verkar tillsammans med andra människor. Hela hennes levnadssätt är socialt. Precis som hon därför utvidgar sina varseblivningar i den samhälleliga verksamheten, så börjar hon med utgångspunkt från dessa varseblivningar att bilda begrepp, att tänka och att utveckla sina begrepp.

Grunden för människans sociala verksamhet är arbetet. Det är i och genom arbetet som människan först och främst utvidgar sina varseblivningar och börjar använda sin hjärna till att tänka – att utbilda begrepp och vidareföra dem samt att utveckla språk och tanke.

Därför måste vi betrakta arbetet som källan och ursprunget till språk och tänkande.

”Arbetet ... är den första grundbetingelsen för allt mänskligt skrev Engels i *Arbetes andel i apans människoblivande*, ”och detta i så hög grad, att vi i viss mån måste säga: Det har skapat människan själv”. (Karl Marx & Friedrich Engels i urval, s. 54).

I människans utveckling, påpekade Engels, togs det första avgörande steget då människan intog en upprätt ställning. Detta frigjorde handen. När människan började ge form åt verktyg och redskap med sina händer i syfte att använda dessa vid förändringen av omvärlden och produktionen av livsmedlen, var detta den verkliga begynnelsen av människan och det mänskliga samhället.

”Den första förutsättningen för all mänsklig historia är naturligtvis existensen av levande mänskliga individer”, skrev Marx och Engels i *Den tyska ideologin*. ”Det första sakförhållande som kan fastställas är således dessa individers fysiska egenskaper och deras därav betingade förhållande till den övriga naturen.” Men efter att ha slagit fast detta är det nödvändigt att också fastslå deras faktiska uppträdande – deras verksamhet och deras levnadssätt. ”Människorna skiljer sig från djuren ... så snart som de börjar *producera* sina livsförnödenheter, ett steg som betingas av deras kroppsliga organisation. Genom att människorna producerar sina livsförnödenheter, *producerar* de indirekt själva sina materiella (*Människans frigörelse*, s. 126)

Det är vid produktionen av livsförnödenheterna och därigenom indirekt vid produktionen av det materiella livet som människor, betingade av sin fysiska beskaffenhet, börjar att handla som människor, att utveckla samhällets organisation och ”skapa sin egen historia”. I denna verksamhet utbildar människan begrepp, börjar tänka och tala.

Bestämda särdrag i det mänskliga arbetet

Vilka är särdragen i det mänskliga arbetet, jämfört med de sätt varpå andra djur tillförsäkrar sig sina livsförnödenheter?

1) Människan framställer verktyg och arbetsredskap och förändrar med dem naturen. Hon utnyttjar naturen för att förverkliga uppställda mål.

”Ett arbetsredskap”, skrev Marx (*Capital* (eng.), Moskva 1961, s. 174), ”är ett ting eller ett komplex av ting, som arbetaren ställer mellan sig och föremålet för sitt arbete och som leder hans verksamhet. Han drar nytta av substansers mekaniska, fysikaliska och kemiska egenskaper i syfte att få andra substanser att gagna hans syften.”

Djuret samlar och omarrangerar å andra sidan tillgängliga föremål, men omvandlar dem inte och utnyttjar inte deras egenskaper och de naturkrafter som inryms i dem för att producera sina livsmedel och åstadkomma omfattande omvandlingar av sin miljö i överensstämmelse med sina behov.

”Verktøget förutsätter den speciella mänskliga verksamheten, människans omvandlande behandling av naturen, dvs. produktionen”, skrev Engels. ”Djur har i en trängre mening också verktyg, men blott som lemmar i sin kropp: myran, biet, bävern. Också djuren producerar, men följderna av deras produktionsansträngningar i förhållande till naturen blir lika med noll. Blott människan har förmått sätta sin prägel på naturen, och detta inte bara genom att flytta flora och fauna från en plats till en annan, utan också genom att därmed förändra förutsättningar och klimat för sin uppehållsplats, ja t. o. m. växterna och djuren själva, att följderna av hennes verksamhet bara kan förgå med en allmän utplåning av hela jordklotet” (*Dialectics of nature*, Moskva 1966, s. 34).

”Djuren förändrar i sin verksamhet den omgivande naturen i likhet med människan, om än inte i samma utsträckning”, skrev Engels vidare. ”Men om djur utövar ett varaktigt inflytande på sin omgivning, så sker det oavsiktligt, och vad djuret beträffar genom slump. Ju längre människan utvecklades utöver djuren, desto mer antog hennes påverkan av naturen karaktären av överlagt, avsiktligt handlande mot på förhand uppställda mål.”

”Djuret kort sagt endast *utnyttjar* den yttre naturen och åstadkommer ändringar i den helt enkelt genom sin närvaro. Människan får den genom sina ändringar att tjäna sina syften, *behärskar den*” (*Karl Marx och Friedrich Engels i urval* s. 63).

Med sitt arbete behärskar människan naturen, framställer verktyg och använder dem för att ställa naturen i sin tjänst. ”I arbetsprocessen”, skrev Marx, ”orsakar människans verksamhet genom arbetsredskapen en förändring, åsyftad ända från arbetsprocessens början, hos det bearbetade materialet” (*Capital*, s. 180). Vid den sålunda verkställda förändringen och med behärskandet av naturen förändrar människan sig själv, i det hon utvecklar sina egna mänskliga attribut.

2) Det andra särdraget i det mänskliga arbetet följer ur det första. Det ligger i arbetets medvetna och samhälleliga karaktär.

Vid tillverkningen av verktyg och vid användningen av dem, vid tvingandet av naturföremålen och naturkrafterna att tjäna människans syften, är människan medveten om sina syften, har en uppfattning om vilka resultat hon eftersträvar. Människor arbetar i grupp i enlighet med en medveten avsikt och plan för att kunna uppnå de målsättningar de uppställt för sig.

Medan sådana sociala varelser som t. ex. bin upprättar genomarbetade strukturer, så gör de det automatiskt och instinktivt. Människan å andra sidan arbetar i enlighet med en medveten plan.

”Vi förutsätter arbete i en form som gör att det bara kan vara en mänsklig aktivitet”, skrev Marx. ”En spindel utför rörelser som påminner om en vävares, och ett bi överglänser mången arkitekt vid konstruktionen av dess celler. Men vad som skiljer den sämsta arkitekt från det bästa bi är detta, att arkitekten uppställer sin byggnad i sin föreställning innan han går till verket. Vid slutet av varje arbetsprocess erhåller vi ett resultat som redan fanns i arbetarens hjärna vid arbetsprocessens första början” (*Capital*, s. 178).

Arbete, språk och tanke

Dessa arbetets särdrag — arbete som användning av verktyg och redskap för att åstadkomma förändringar hos yttre föremål genom att människor sammansluter sig i syfte att uppnå resultat som de medvetet uppställer inför sig — förklarar varför arbetet nödvändigtvis ger upphov till språk och tänkande och inte kan utvecklas utan språkets och tänkandets hjälp.

”Det begynnande herraväldet över naturen som uppstod med utbildandet av handen, med arbetet, vidgade med varje nytt framsteg människans synkrets. Hon upptäckte ständigt nya, dittills okända egenskaper hos naturföremålen” (*Karl Marx & Friedrich Engels i urval*, s. 56).

Med dessa ord pekar Engels på att arbetet, även i sin primitivaste form såsom tillverkning av jakt- och fiskeredskap, förmår människan att varsebli föremål med ett nytt intresse, att utvidga förrådet av sina varseblivningar och att ”vidga sin synkrets”. Arbetet medvetandegör henne genom den praktiska verksamheten och tillåter henne att särskilja alltfler egenskaper hos naturföremålen. Från allra första början har det alltid varit genom ett ökat herravälde över naturen som efterföljande generationer allt bättre har lärt känna naturföremålens egenskaper. Varje framsteg har inneburit ökad varseblivningsförmåga, nya upptäckter och vidare synkrets.

”Å andra sidan”, fortsätter Engels, ”bidrog arbetets utveckling med nödvändighet till att medlemmarna av flocken slöt sig närmare samman genom att den ökade fallen av ömsesidigt stöd och gemensam samverkan och gjorde varje enskild medveten om nyttan av denna samverkan. Kort sagt, de blivande människorna kom därhän att de hade något att säga varandra.” (*Karl Marx & Friedrich Engels i urval*, s. 56-57).

Detta något som de hade att säga varandra berörde första och främst de föremåls egenskaper som kan utnyttjas av människan och de resultat som kan uppnås samt de mål som kan uppställas genom det mänskliga samarbetet. Och detta är just något som bara kan ”sägas”, som *bara* kan uttryckas genom *artikulerat tal*, icke genom rop och gester såsom hos djuren.

”Det lilla som t. o. m. det högst utvecklade djur har att kommunicera till varandra kan kommuniceras utan hjälp av artikulerat tal”, påpekade Engels.

Djur signalerar närvaron av särskilda föremål till varandra — såsom i gester hos bin, de så kallade danserna varigenom de anger närvaron av en honungskälla i en viss riktning. De påverkar varandra till vissa handlingar — som i en flockledares anrop. Men det är allt. Om deras levnadssätt vore sådant att de måste kommunicera med varandra om tingens olika egenskaper, om hur de skall användas och om de mål de eftersträfvade att uppnå genom olika slags samverkan, skulle sådana gester och rop inte, längre hjälpa dem särskilt. Ty de skulle då inte bara informera om det enskilda utan tvingas informera om det allmänna. Djur har inga sådana behov. Men människor har ett sådant behov så snart de inlåter sig i t o m de enklaste former av socialt arbete. De har då något de måste säga till varandra, som Engels påpekade. Och därmed utvecklar de medlen att säga det. därmed utvecklar

”Behovet skapade sitt organ. Apans utvecklade struphuvud ombildades långsamt men säkert, genom modulation för stadigt stegrad modulation, och munnens organ lärde sig efter hand att uttala den ena artikulerade bokstaven efter den andra. Att denna förklaring av språkets uppkomst ur och med arbetet är den enda riktiga bevisar jämförelsen med djuren” (A. a., s. xxx)

Människor måste samtala med varandra om föremåls egenskaper och dessa egenskapers praktiska nytta. Engels beskriver här hur de utvecklade användningen av struphuvudet och munnen för att artikulera ord och satser, varigenom kommunikation möjliggjordes.

Begrepp

Talet markerar språnget från förnimmelser till begrepp.

Språket har ord för de egenskaper och relationer hos föremål som vi har lärt oss känna igen i det dagliga livet genom våra sinnen. Medan vi bara *varseblir* vad vi direkt möter i enlighet med det intryck det gör på våra sinnesorgan, kan vi *tala* om och tänka på de föremål vi varseblir, inte bara i givna relationer med givna egenskaper, utan även i olika relationer och med förändrade egenskaper. Därför kan vi tala om och tänka på vad vi kan göra med föremål av olika slag och hur vi kan förändra deras egenskaper för skilda syften.

Häri ligger tänkandets makt. Vi kan föreställa oss vad som kan göras med föremål, vilka förändringar vi kan få till stånd, och vi kan utarbeta medel för att åstadkomma dessa förändringar. Med tänkandets hjälp utarbetar vi planer för experiment, föreställer oss vad som bör göras och vad som sker för att ett visst sakernas tillstånd skall bli verklighet. Följderna av experimentet i tanken kontrolleras av de praktiska resultaten. Detta är själva essensen i tankeprocessen, som den uppkommit ur arbetsprocessen.

Vi bör här lägga märke till att begrepp inte är detsamma som återspeglingsbilder i form av bilder. Färg- eller formbegreppet t. ex. är inte samma sak som bilden av en färg eller en form som vi kan bilda i vår föreställning. Äldre empiristiska filosofer (särskilt Berkeley och Hume) brukade sammanblanda begrepp och bilder. De måste emellertid omsorgsfullt åtskiljas. Bilder är bara en fortsättning av förnimmelsen medan begrepp markerar talets utveckling. Begreppet representerar en verklighetsabstraktion och tillåter generaliseringar.

Det råder ingen tvekan om att såväl högre djur som människor i sina hjärnor kan bilda livfulla bilder av föremål. En räv kan t. ex. utan tvekan föreställa sig att den finner, jagar, dödar och uppäter en kanin och så gå vidare till att förvandla föreställningen till verklighet. Den kan visa och visar ofta stor list och förutseende då den eftersträvar sina mål. Men en människa som använder det enklaste produktionsredskap utnyttjar metoder som inget annat djur kan utnyttja. För att tillverka och använda t. o. m. det enklaste produktionsredskap måste hon inte bara föreställa sig föremålen utan också ha utbildat begrepp om föremålens egenskaper som kan tas till hjälp då hon går att förverkliga de mål hon eftersträvar.

Vi kan sålunda se varför tänkande är en högre medvetandeform än varseblivningen. Varseblivningar reproducerar föremål såsom de omedelbart uppenbarar sig genom påverkan på våra sinnesorgan. När vi å andra sidan bildar begrepp kan vi se föremålens väsentliga särdrag skilt från deras individuella existens och särskilda sätt att framträda. Därför kan vi i tanken göra klart för oss vilka omvandlingar föremål genomgår under olika omständigheter och hur de samverkar. Vi kan föreställa oss deras skilda möjligheter, inbördes sammanhang och lagar för förändring och rörelse.

Det är därför uppenbart vilket enormt språng som gjordes i och med att medvetandet utvecklades, då begrepp utbildades. Detta språng till mänskligt medvetande var helt enkelt den ideella sidan av språnget från de övriga djurens till människans levnadssätt, som gjordes när människor började tillverka och använda redskap.

Just som människan inte längre bara samlar, förändrar och använder naturföremålen som de övriga djuren, utan bemästrar naturen, registrerar hon i sina begrepp inte bara föremålens uppenbarelsen som i varseblivningen, utan gör reda för deras inbördes sammanhang och orsaker.

Tanke, språk och logik

Språk och tanke

Den mäktighet som tillkommer begrepp genom att de inte bara representerar föremål i deras omedelbara existens, såsom de presenterar sig för våra sinnen, utan genom att de representerar

egenskaper och relationer isolerade från enskilda föremål, är en språkets produkt. Tänkandets utveckling och mäktighet är oskiljaktigt förenade med talets utveckling och mäktighet.

Tal uppkommer, som vi haft anledning att påpeka, i människors sociala aktivitet som en produkt av och instrument för i första hand det sociala arbetet. Från första början tjänar det som ett medium för den mänskliga sociala kommunikationen. Det är därför uppenbart att talet inte kunde utbildas som en individens personliga eller privata ägodel, där var och en använde det i egna syften utan relation till andra individer. Tvärtom uppkom det av den anledningen att ända från den mänskliga sociala verksamhetens begynnelse, människor har haft behov av att kommunicera allmänna begrepp och slutsatser till varandra. Därför utbildar de medel att göra det.

Talet uppkommer genom att ett för den sociala gruppen *gemensamt språk* utbildas. De människor som ingår i den sociala gruppen känner och förstår ett språk som de kan använda för att kommunicera med varandra. Ett gemensamt territorium, en gemensam ekonomi och gemensamma traditioner följer med språket. Detta är orsaken till att det gemensamma språket utgör en del av själva definitionerna på ett folk och en nation.

Ett språk innefattar vokabulär och syntax – dvs. en samling ord vars konstanta referens fixerats genom den sociala gruppens gemensamma språkbruk och regler som styr det sätt varpå ord kombineras i kommunikativt syfte.

När människor börjar använda verktyg för sin sociala produktion, börjar de också att tala och utveckla ett språk. Därmed formar de begrepp om den omgivande världen. ”I och ur arbetsprocessen” uppkom språket. Detta ursprung förklarar språkets väsentliga, elementära karaktär som ett redskap för kommunikation och utbyte av tankar.

Men språket som således uppstår i människans produktiva verksamhet tjänar hela den mänskliga gemenskap och verksamhet som utvecklas jämsides med och på grundval av produktionen. I allt människor utför tillsammans gör de bruk av ett språk. Alla deras tankar, planer och förhoppningar, alla deras begrepp om världen och om varandra kan bli till då de har ett språk varpå dessa uttryckes och förmedlas.

Är tänkande utan ett språk möjligt

Studiet av tankens och språkets beskaffenhet – dess materiella grundval, funktioner och utvecklingslagar – leder till slutsatsen att utbildandet och utbytet av idéer är omöjliga utan ett språk samt att idéer bara tar form och utvecklas genom språkets förmedling.

Idéer bildas och tar form blott genom ord och kombinationer av ord. Med hjälp av ord och kombinationer av ord till satser återges verkligheten i tanken. Tankar kan bara närmare definieras om de, som Stalin uttryckte det i sin *Om marxismen i språkvetenskapen*, ”registreras och fixeras i ord, och med ord kombineras till satser”. Idéer utan ett språk är lika omöjliga som andar utan kroppar.

Innebär detta att tänkande är detsamma som att yttra ord och att tankeprocessen är en process vari man ”samtalar med sig själv”? Nej, ty först och främst är det möjligt att yttra ord och satser utan att mena något med dem. För det andra kan många tankeprocesser, när man väl lärt sig använda ett språk, utföras utan att man direkt, högt eller ”för sig själv” yttrar alla ord och satser vars användning vore nödvändig för en fullständig framställning av tillhörande tankar.

Det är t. ex. välbekant, att de som ofta diskuterat något ämne tillsammans bara behöver ett par ord för att förstå ett invecklat sakförhållande, vilket skulle kräva många ord för att förstås av en utomstående. Detta därför att de gått igenom förklaringarna tidigare tillsammans och de få orden återkallar dessa förklaringar i minnet.

Det är ungefär detsamma med tankeprocesser i en enskild hjärna. Man kan komma till slutsatser utan att behöva tillgripa invecklade inre verbala processer. Men samtidigt bedrar man sig om man tror sig ha begrepp om saker och ting för vilka man saknar ord eller att man har tankar som inte är möjliga att uttrycka språkligt.

Självfallet innebär inte detta att det inte finns en skillnad mellan ett begrepp och något visst ord eller någon fras. Det innebär bara att begrepp är inrymda i särskilda ord eller fraser, som används för att uttrycka idéer. Begrepp har ingen självständig existens i avskildhet från deras språkliga uttryck.

Det engelska ordet "red" och det svenska "röd" uttrycker t. ex. båda samma färgbegrepp. Begreppet kan alltså inte identifieras med något av orden. Men färgbegreppet existerar inte skilt från de ord varmed det uttrycks mer än färgen existerar skilt från vissa färgade föremål. Vad som gör att de två orden uttrycker samma begrepp är att de har samma betydelse i var sitt språk – dvs. de två orden spelar samma roll, att genom språket upprätta samband mellan människa och omvärld. Hjärnans verksamhet består just i att upprätta dessa samband till omvärlden. Det görs inte utan språket, inte skilt från språket utan just precis i och genom språket.

Språkkonventioner och vad de uttrycker

Ett språkets särdrag är dess godtyckliga eller konventionella karaktär. Ett visst ljud används för visst syfte i ett språk – men något annat ljud skulle ha dugt lika bra och används kanske för andra ändamål i något annat språk.

Upptäckten att ord på detta sätt är godtyckliga eller konventionella signaler var en betydelsefull vetenskaplig upptäckt, hur självklar den än kan förefalla. Ty man trodde ofta – och en del tror det än i dag – att ett visst ord på något egendomligt sätt är "det rätta ordet" för ett visst ting, och att ord är förbundna med ting genom något inre samband, inte bara genom språkets konventioner.

Den äldre uppfattningen om ett hemligt samband mellan ord och ting sammanhänger med magi och religion. Man trodde att envar hade ett namn som var hans säregna och att intet annat namn kunde tillkomma honom. Hans "verkliga namn" hölls ofta hemligt, ty man trodde att om hans fiender kände till det, skulle de förbanna det och därmed tillfoga honom skada. På samma sätt trodde man att gudarnas namn tillhörde gudarnas väsentliga egenskaper. Det var likadant med ord som inte var egennamn. Heidenstam uttryckte denna gamla uppfattning i *Namnlös och odödlig* där han sade: "En konstnärs rätta namn det är hans verk".

Inte bara ett språks vokabulär är konventionell, också dess grammatikregler och syntax är konventionella. Ty olika språk tillämpar olika regler. Det kinesiska språkets regler är t. ex. helt olika varje europeiskt språks. Det engelska språkets regler är olika latinets och de slaviska språkens. De regler som gäller för vad vi smickrar oss med att kalla "primitiva språk" är åter olika alla andra språk. Icke desto mindre kan samma påståenden uttryckas på alla dessa språk och vart och ett av dem kan översättas till varje annat. Detta visar att inte bara vokabulären utan också grammatiken är ett konventionellt särdrag i språket.

De särskilda ljud som konstituerar orden i ett givet språk och dess grammatiks särskilda regler är alltså konventionella. De är konventionella i den meningen att dessa särskilda ljud och regler används av ett särskilt folk av historisk anledning, medan däremot samma tankar lika väl kunde ha uttryckts med andra ljud och andra regler, sådana som tillämpas av andra folk som också utvecklat språket. Men de är naturligtvis inte konventionella i den meningen att de en gång beslöts eller fastställdes genom något beslut av det berörda folket. I allmänhet utbildas språkliga konventioner genom en omedveten process i folkens historia. Först på ett

sent stadium upptecknas de i ordböcker och grammatikor och människor börjar att medvetet och överlagt registrera och fastställa sitt språks konventioner.

Men medan både vokabulär och grammatik är konventionella i anförd mening, så spelar det ingen roll vilka ord ett visst språk inrymmer med avseende på vilka föremål orden betecknar, då detta inte är konventionellt utan bestäms av objektiva betingelser och behov hos det folk som använder språket.

Vilka ljud som än används i visst syfte, måste språket ha ord för alla ting, egenskaper, relationer osv. som är av praktisk betydelse i folkets liv. I allmänhet gäller att ju mer produktionen utvecklats, desto större blir med nödvändighet ordförrådet.

På samma sätt är de relationer och förbindelser mellan föremål och människor som uttrycks genom att man kombinerar ord till satser enligt syntaktiska och grammatikaliska regler inte heller konventionella, utan bestäms av vad som måste åtel speglas i språket.

Vilken grammatik ett språk än har, måste den t. ex. ha konventioner för att uttrycka det ena tingens påverkan på det andra eller sambandet mellan ett ting och dess olika och föränderliga egenskaper. Olika språk tillämpar olika konventioner för att uttrycka påståenden, men dessa konventioner måste alla motsvara kraven för vad som måste uttryckas, vilket är gemensamt för alla språk.

Medan människor därför bestämmer konventioner för sitt språk, såväl vad beträffar ordförråd som grammatik, uttrycker dessa konventioner objektiva behov, gemensamma för varje språk och måste alltid uppfylla just dessa behov.

Språk och logik

Vilka tankar vi än tänker och vilket språk de än uttrycks på, måste de tillfredsställa grundläggande villkor för att kunna sägas vara verklighetens återspeglings i tanken. Dessa villkor ger upphov till formulerandet av tankelagar, logiska principer. Ty tankar är återspeglings av världen och i återspeglingsprocessen översätts, som Marx sade, den materiella världen till tankens former. Denna återspeglingsprocess och översättning följer sina egna lagar – tankens lagar, logiska principer.

Tankelagarna innefattar först och främst logiska principer för att konstruera meningsfulla påståenden.

Vi uppdelar påståenden i enkla och sammansatta. Då man konstruerar enkla påståenden får man ta hänsyn till sådana logiska operationer som affirmation, negation, relation osv. Sammansatta påståenden fås när man kombinerar enkla påståenden genom logiska operationer, som vi uttrycker med ord som ”och”, ”eller”, ”om-så” osv. ”Detta är rött”, ”detta är icke rött”, ”detta blir rött”, ”det här är rödare än det där”, är alla enkla påståenden. ”Det här är rött och det där är grönt”, ”antingen är detta rött eller också är jag färgblind” och ”om detta är rött så blir det snart grönt” är sammansatta påståenden. För att konstruera alla dessa påståenden måste hänsyn tas till bestämda logiska principer som avgör om ett påstående är meningsfullt eller ej.

Tankelagarna innefattar för det andra logiska principer för att avgöra vilka påståenden som logiskt följer ur andra och vilka som är logiskt inkonsistenta med dem. Detta är de principer vi använder vid argumentation och slutledningar.

Vi kan ta ett exempel: ”Om alla A är B och alla B är C, så följer att alla A är C”. Detta är en allmängiltig logisk princip, som talar om för oss att det tredje enkla påståendet följer ur de två första. Denna särskilda princip formulerades först av Aristoteles som kallade den ”det första syllogistiska slutlednings-sättet”.

Principen innehåller självklart ingen garanti vad beträffar påståendets sanningshalt. Den uttalar sig bara om de logiska relationerna mellan de ingående enkla påståendena, inte om påståendets sanning. Den talar om för oss, att om vi funnit de två första påståendena vara sanna så kan vi bespara oss besväret att undersöka det tredje, eftersom det logiskt följer ur de två första. Men om de två första påståendena är falska, så kan det tredje påståendet vara antingen falskt eller sant. Logiken berättar i sig inget om påståendets sanningshalt, vilken bara kan avgöras och fastställas genom en empirisk undersökning.

Ett annat exempel på en logisk princip är *motsägelseprincipen* – som bättre borde kallas konsistensprincipen. Den slår fast att ett påstående inte får kombineras med sin negation. Negationen till "A är B" är "A är icke B" och om man säger att "A är B och A är icke B", utesluter de två påståendena varandra, varför man inte sagt någonting (precis som addition och subtraktion utesluter varandra i matematiken). I detta fall är ens uttalande inkonsistent eller självmotsägande.

Det är värt lägga märke till att alltsedan motsägelseprincipen formulerades av Aristoteles, har den lett till mycken förvirring i den logiska diskussionen. De skolastiska filosoferna formulerade den som en lag för det sätt varpå "attribut" tillkommer "subjekt". Den föregivna "lagen" utsade att samma attribut inte kan både tillhöra och icke tillhöra subjekt. Den förbands med "lagen om den uteslutna mitten", vilken sade att ett attribut måste antingen tillhöra eller icke tillhöra ett subjekt. Detta gav sedan att man alltid kan avgöra vad som är sant av "A är B" och "A är icke B". Det ena måste vara sant och det andra falskt.

Det är dock inte svårt att se, att detta avgörande inte alltid är möjligt, varför detta inte är en riktig formulering av en logisk lag. Ty då ting bara existerar i ömsesidiga samband och i sin rörelse kan ett ting mycket väl uppvisa vissa karakteristika bara i vissa sammanhang och relationer och inte i andra – varför man inte bestämt kan avgöra om ett ting har eller inte har ett givet attribut. Det är lika uppenbart att om ett ting befinner sig i en förändringsprocess, kan det vara omöjligt att konsistent bejaka eller förneka att det har en viss bestämd egenskap.

Många ofullständiga och felaktiga formuleringar av logiska principer har föreslagits av filosofer med en metafysisk, icke-dialektisk inställning. Dialektiken visar oss hur vi skall rätta till sådana misstag. Men dialektiken motsätter sig därmed inte, än mindre förändrar, de logiska principerna. Målet för den dialektiska metoden är att förmå oss att logiskt och konsistent uttrycka tingens verkliga samband och rörelse.

Är en viss man t. ex. "skallig" eller "icke skallig"? Enligt skolastikerna, som var metafysiska filosofer med en oriktig formulering av logiska principer, kan man alltid avgöra hur det förhåller sig. Men medan det i vissa fall kan vara möjligt att fälla ett avgörande, låter det sig i andra fall inte göras. Måste vi då i sådana fall acceptera inkonsistensen: "Han är skallig och han är inte skallig"? Inte alls. Sådana fall kan konsistent beskrivas med en modifikation: "Han är delvis skallig" eller "Han håller på att bli skallig".

Människor med en metafysisk inställning försöker uttrycka föränderliga ting i fixerade kategorier och uttrycka tings relationer i kategorier som bara är avpassade för en undersökning av ting i deras avskildhet. Följaktligen hamnar de ofta i svårigheter. Precis som när en bilmotor hostar, vi vet att det är något fel med den, så vet vi att när en person motsäger sig, det är något fel med hans begrepp. Dialektiken tillåter oss att ordna våra begrepp så att de inte inrymmer logiska motsägelser utan är absolut konsistenta. Därför respekterar dialektiken den logiska motsägelse- eller konsistensprincipen, medan metafysiken ofta leder till ett åsidosättande av den.

Logiska principer är lagar för tänkandet, inte för verkligheten. De är inte lagar för materiella processer, utan lagar för de materiella processernas återspeglning i tanken. Eftersom de är

villkor för verklighetens återspeglings i tanken, som återgår på återspeglingsens själva natur som den utvecklats i människans praktik, måste vi noga beakta logikens lagar när vi utarbetar och uttrycker våra uppfattningar. Om våra tankar bryter mot logikens lagar, blir de osammanhängande och självmotsägande.

Detta gör reda för vad som ibland kallas den "normativa" karaktären av logikens lagar och för deras "logiska" karaktär till skillnad från den "naturliga" nödvändigheten. Våra tankar behöver inte vara logiska, men om de inte är det, uppfyller de inte villkoren för verklighetens återspeglings. Det är orsaken till att logikens lagar utgör en "norm" för tänkandet. Logikens lagar uppkommer ur tänkandets själva natur, helt oberoende av tänkandets speciella föremål. Därför har logikens lagar en självklar och axiomatisk karaktär till skillnad från naturens lagar, som bara kan upptäckas genom en noggrann undersökning av den omgivande verkligheten.

Vilka uppfattningar som än må förfäktas i samhället, är de alla underkastade samma tankelagar, samma logiska principer. Precis som samma språk används för att uttrycka olika uppfattningar, tillämpar olika uppfattningar samma tankelagar, samma logik.

Nya uppfattningar ger därför inte upphov till en ny logik, lika litet som de ger upphov till ett nytt språk. Tvärtom är logikens principer inbyggda i själva tankeprocessen och dess språkliga uttryck, och förändras inte med förändrade uppfattningar.

Vissa människor ignorerar naturligtvis logiken när de förfäktar sina uppfattningar. Så mycket värre för deras uppfattningar. Detta innebär inte att de har utvecklat en ny logik, bara att de underlåtit att vara logiska.

Ingen diskussion, debatt eller argumentation och ingen utveckling av tänkandet vore möjlig om tankelagarna förändrade sig eller vore olika för olika folk. Envar som tror att tankelagarna förändras sig, att olika epoker har olika logik, förnekar därmed själva möjligheten för tänkandet att återspegla den objektiva verkligheten. Logiken uppkommer ur det allmängiltiga behovet att återspegla verkligheten i tanken och inte ur de särskilda intressen som särskilda tankeprocesser kan tjäna från tid till annan.

Om t. ex. en socialist argumenterar med en kapitalismens försvarare, hänvisar de båda till och försöker grunda sina argument på samma logiska principer, just som de båda talar samma språk. Precis som "två plus två är lika med fyra" gäller för den som försvarar den kapitalistiska eller den socialistiska företagsamheten, så gäller "om alla A är B, så följer att vissa A är B" både för en som förfäktar kapitalismen och en som sätter sin lit till socialismen. På samma sätt inser var och en som läst framställningar om kristna missionärers vedermödor bland primitiva folk att båda argumentationsparter hänvisar till samma logiska lagar, även om vi måste tillägga att de primitiva folken ofta är mer logiska än missionärerna.

Vad vi här sagt om logik gäller emellertid icke för de filosofiska uppfattningar som utläggs av många av dem som skriver böcker om "logik". Dessa filosofiska uppfattningar som av upphovsmännen ofta rubriceras "logik" är självfallet särskilda klassers och epokers uppfattningar.

Vi sluter oss sålunda till att språket utvecklas som ett medel för människor i ett samhälle att uttrycka och kommunicera tankar som uppkommer ur deras produktiva och all annan social verksamhet; att människors tankar som uttrycks i språket är underkastade logiken och tankelagarna, vilka är en återspeglings av den materiella verkligheten. Samtidigt utvecklas de sociala uppfattningar som uttrycks i språket och utarbetas med logikens hjälp på grundvalen av människornas ekonomiska relationer, samhällsklassers verksamhet och intressen.

Del II. Begreppens utveckling

Abstrakta begrepp

Hur vi bildar abstrakta begrepp

Medan tankar och begrepp liksom språket uppstått ur arbetet, utvecklar människor likaledes sitt tänkande och sina begrepp i sin sociala verksamhet.

Marx och Engels visade vid sin undersökning av det mänskliga medvetandets eller begreppens utveckling – ty det säregna för det mänskliga medvetandet är medvetandet om företeelser inte bara genom varseblivning, utan också genom begrepp – att människans medvetande uppkommit och utvecklats ”först ur behovet, nödtvånget att komma i kontakt med andra människor. .. Medvetandet är alltså redan från början en social produkt och förblir det så länge människor existerar.” (*Människans frigörelse*, s. 135-6).

Begrepp är inte produkter av en rent intellektuell process. Inte heller är de automatiska responser på stimuli från yttre föremål. De produceras av mänskliga hjärnor i den sociala verksamheten. De återspeglar människors samband med varandra och med omvärlden, dvs. den mänskliga existensens faktiska villkor.

Marx och Engels fortsatte med påpekandet att ”medvetandet är naturligtvis till en början bara medvetande om den *närmaste* sinnliga omgivningen och medvetande om det begränsade sammanhanget med andra personer och föremål . . . Denna början”, tillade de, ”är lika djurisk som själva det sociala livet på detta stadium är djuriskt, det är ett herdamedvetande” (A a s. 136).

De första och mest elementära begreppen är de som härletts direkt ur det omedelbara praktiska umgänget med andra människor och omgivande föremål. De utformas genom namngivning av vissa särdrag hos ting som är förnimbara genom varseblivning. Från början uppkommer, som Marx understrukt, ”produktionen av begrepp ur människors materiella verksamhet och umgänge”. Ur denna verksamhet och detta umgänge på sin allra elementäraste nivå, utbildas redan ett komplex av elementära begrepp om yttre föremål, om jaget och andra människor – om slag och egenskaper hos föremål och deras olika samband med och användningsområden för människor.

I sådana begrepp återspeglas mer eller mindre uppenbart särdrag hos föremål och den mänskliga verksamheten såsom vi är medvetna om dem vid varseblivningen. Sådana begrepp utgör den mänskliga tankens och kommunikationens grundläggande, elementära utrustning. De uttrycks med ord som betecknar bekanta föremål, föremåls egenskaper och relationer samt vardagsaktiviteter.

Vi har alla en rik uppsättning av dessa begrepp. Vår besittning av dem representerar ett socialt stordåd. Vi tar dem dock alltid för givna, använder dem ständigt och varje barn lär sig dem vid späd ålder. Exempel på våra begrepp om ting som omger oss och varmed våra normala förehavanden kommuniceras är man och kvinna, stol, bord, bil, träd, blommor, hundar, katt osv; egenskaper såsom rött, blått, hårt, mjukt, stort, litet osv.; handlingssätt och relationer såsom springande, gående, fallande, över, under osv. Vårt förråd av elementära begrepp är långt större än den primitiva människans, just därför att vi utför långt fler sysslor och har att göra med många fler föremål och relationer. Men trots det förblir det medvetande som representeras av dylika elementära begrepp. Marx och Engels framställde detta: ”Medvetande om den närmaste sinnliga omgivningen och medvetande om det begränsade sammanhanget med andra personer och föremål”.

Det grundläggande hos sådana elementära begrepp och idéer är att de har ett konkret, sinnligt innehåll som motsvarar för sinnena omedelbart förnimbara föremål. Den sociala gemenskapens utveckling leder emellertid till att sådana idéer utbildas vartill inget omedelbart givet föremål svarar.

Kan vi då forma idéer vartill inget direkt förnimbart föremål svarar? Ja, det kan vi, och vi gör det. För att ta ett exempel. Människor är omedelbart givna föremål och deras egenskaper som att vara lång, kort, mager, fet osv. är omedelbart givna egenskaper. Men vi tänker också på människan i andra kategorier än just dessa, fastän ingenting för sinnena omedelbart givet svarar mot vad vi tänker. Om vi ser en mycket fet man och säger: "Han är en övergödd kapitalist", svarar hans markerade rondör mot begreppet "övergödd", men ingen motsvarande egenskap finns för ordet "kapitalist". Icke desto mindre är orden "kapitalist" och "kapitalism" välbildade och väletablerade begrepp. Vi använder i själva verket i vårt dagliga tal och än mer i vårt teoretiska arbete ständigt ett stort förråd av sådana begrepp. Alla slags sociala och politiska begrepp, moraliska och rättsliga, vetenskapliga, estetiska och filosofiska begrepp är av detta slag.

För att förstå hur sådana begrepp uppkommer och vilken deras funktion är i tankeprocessen där verkligheten återspeglas i begrepp, måste vi hålla i minnet att begrepp alltid inryms i ord. Att ha en idé är att ha tillgång till vissa ord. Skilda idéer motsvarar olika bruk av ord. Om någon säger: "Den fete mannen springer", används orden på så sätt att det refererar till en förnimbar rörelse (springer) för ett förnimbart föremål (en fet man). Det är lätt att förklara vad man menar. Man behöver bara peka på en fet man och på någon som springer och säga: "Jag menar att en sådan man gör så". Om man å andra sidan säger: "Kapitalisten utsuger arbetarna", refererar man fortfarande till vissa välkända förnimbara föremål (människor), men man gör på samma gång en generalisering vilken hänför sig till ett förhållande och som inte är tillgängligt för omedelbar observation, utan som kräver en mycket genomarbetad definition med utgångspunkt i andra förhållanden. Man kan inte förklara vad man menar med "kapitalist" och "utsugning" på samma sätt som man kan förklara vad man menar med "fet" och "springer". En komplicerad förklaring av annat slag är erforderlig – det slag av förklaring som Marx behövde många sidor i *Kapitalet* för att klarlägga. Begreppet "kapitalistisk utsugning" är härlett genom abstraktion; inte genom en omedelbar jämförelse mellan ett antal förnimbara objekt, utan genom en undersökning av mycket komplicerade processer och förhållanden vari sådana objekt är inblandade.

Våra begrepp är inte begränsade till att återspegla gemensamma drag hos yttre föremål som de presenterar sig för våra sinnen. Begrepp utformas alltid i enlighet med den sociala gemenskapens behov. Med produktionens utveckling och den medföljande utvecklingen av produktionsförhållandena samt med sociala relationer och allmänt taget social verksamhet, utvecklas begreppen utöver medvetandet om gemensamma särdrag hos föremål som de uppfattas genom sinnessnas förmedling. Människor formar allmänbegrepp och uppfattningar om världen och sitt eget sociala liv. Begreppen formas och inryms i ord och språkbruk som en produkt av människors aktiva förhållande till den omgivande naturen och till varandra varjämte de tjänar till att utveckla det sociala umgänge som grundar sig på dessa förhållanden. Men inga omedelbart förnimbara föremål motsvarar dem.

Det är för sådana begrepp som termen "abstrakt" vanligen används.

De abstrakta begreppens ursprung

Alla abstrakta begrepp utan undantag har sitt ursprung i erfarenheterna av den objektiva materiella världen, i människors praktiska relationer med ting och med varandra. Ty det är människors bestämda erfarenheter, härledda ur deras umgänge med varandra och med naturen, som leder dem vid utformandet av abstrakta begrepp. Begreppen tjänar detta

umgänges fortvaro och utveckling. De återspeglar bestämda relationer som objektivt existerar mellan ting, mellan människor samt mellan människor och ting, som de översätts i människans medvetande och blir begreppslika idéer.

En betydelsefull källa för att utveckla abstrakta begrepp är sociala relationer mellan människor. Således ger t. ex. samhällets primitiva stamorganisation – med sina invecklade regler om vem som får äkta vem, vem som tillhör vilken klan och

allmänt vem som kan göra vad – upphov till en mängd begrepp om sociala förhållanden, som på en gång är produkter av de sociala förhållandena och samtidigt deras ordnande princip. Senare uppkommer begrepp som social status, huvudmannaskap osv. Ännu senare uppkommer med privategendomens utveckling, begrepp i anslutning till egendomsförhållanden.

När vissa människor t. ex. tagit jord i besittning, utbildas begrepp om jordägarskap och därmed följande plikter, rättigheter och privilegier. Sådana begrepp är abstrakta, eftersom inget föremål som är omedelbart givet för sinnena svarar mot dem. Tag t. ex. begreppet ”upplöjd åker”. Det är ett begrepp om verkligheten sådan den presenterar sig för våra sinnen. Men begreppet som rör ägandet av denna åker är ett abstrakt begrepp, vartill inget direkt förnimbart föremål svarar. På samma sätt är det som denna åker ger i avkastning en konkret, förnimbar verklighet – t. ex. i form av bröd. Men landägarrens rätt att tillägna sig avkastningen är inte förnimbar. Dessa abstrakta idéer är den ideella återspeglingsen av något verkligt och objektivt – produktionsförhållandena, sådana de är beskaffade på ett visst stadium i den sociala produktionens utveckling.

Andra abstrakta begrepp formas som en följd av att människors produktiva och andra verksamheter som rör den yttre verkligheten förbättras. Detta är t. ex. grunden till sådana begrepp som orsak och verkan och alla begrepp i samband med räkning och mätning, såsom antal, rum och tid.

En mycket betydelsefull inverkan på människan och hennes begreppsutveckling har hennes relativa okunnighet och hjälplöshet mitt uppe i den sociala verksamheten.

Det ger grogrund för alla slags mystiska och illusoriska abstrakta begrepp.

På ett mycket tidigt stadium i samhällsutvecklingen började människor fundera över vilka orsaker som var verksamma i skilda förlopp som de väl kände till och var beroende av för sitt uppehälle. Så ser t. ex. människor säd växa eller djur föröka sig och de blir medvetna om vad de måste företa sig för att på nytt framkalla dessa processer. Men de inser inte och är inte medvetna om de bakomliggande orsaker som är verksamma i dessa processer. De har inte heller några effektiva föreställningar om osynliga makter. De flesta primitiva människor, djur och föremål. De betraktar den som omöjlig utan högst bristfälliga medel att kontrollera dem. Därför gör folk har den föreställningen att en mystisk makt residerar i är inte medvetna om de bakomliggande - att förnimma men tror ändå att den genomtränger och kontrollerar alla förnimbara ting. Vissa amerikanska indianstammar kallade denna makt för *wakanda* och en av deras äldste, som försökte förklara begreppet för en besökande antropolog sade: ”Ingen människa har någonsin sett *wakanda*”. Ur detta slags abstrakta begrepp – begreppet om osynliga makter – utbildar sig religionens och teologins abstrakta begrepp.

Uppdelningen mellan andligt och materiellt arbete

Abstrakta begrepp utformas som vi ser av dessa exempel, som en följd av samhällets utveckling. Marx och Engels förband också de abstrakta begreppens utveckling med den mera grundläggande arbetsdelningsprocessen.

Alla abstrakta begrepp – av alla slag och vilket ursprung begreppet i fråga än må ha – förutsätter en viss utveckling av människans produktiva förmåga och sociala relationer. Därför förutsätter de en viss arbetsdelning. Arbetsdelningen börjar med att den odelade produktionsgruppen eller ”flocken” avskiljs till avgränsade individer – avgränsade inte bara som skilda medlemmar av släktet utan som personer med skilda sociala funktioner och positioner med individualitet. Det ger upphov till de aktiviteter, förhållanden och erfarenheter varur abstrakta begrepp uppkommer. Det gör på samma gång slut på stadiet av ”flockmedvetande” och tillåter det individuella tänkandet att utvecklas.

Med abstrakta begrepp uppträder delningen mellan andligt och materiellt arbete. De markerar en definitiv början på det andliga till skillnad från materiella arbetet. Och därmed uppträder gode män, äldste och ledare av alla slag som specialiserat sig på ”idéer” och som förklarar och vidareför dem. Specialiseringen utvecklas som en nödvändig del av samhällslivet. Ty utan idéer kan inte arbetsdelning och skilda slag av åtföljande produktionsprocesser och sociala relationer upprättas eller utvecklas. Marx och Engels skrev härtill: ”Arbetsdelningen blir en verklig fördelning först i det ögonblick då det andliga arbetet skiljs från det materiella” (*Människans frigörelse*, s. 136).

I allmänhet motsvarar nya abstrakta begrepp nyuppkomna sociala behov. På samma gång blir utvecklandet av idéer en speciell sorts social verksamhet, ett speciellt arbetsområde. Den nödvändiga åtskillnaden av andligt och materiellt arbete leder därefter till ytterligare konsekvenser.

När ett abstrakt begrepp väl utbildats och klätts i ord, uppkommer möjligheten att dessa ord tas för att gälla speciella slag av föremål som existerar skilt från de föremål i den materiella, världen som återspeglas i sinnesförmimmelserna. Möjligheten är desto mer ägnad att förverkligas ju mer handhavandet av abstrakta idéer blir en speciell social verksamhet skild från det materiella arbetet.

Det är uppenbart att detta är fallet med föreställningen om osynliga makter, övernaturliga varelser osv. De människor som använder dessa begrepp tror att vissa mystiska varelser och makter, vars existens är skild från och oberoende av förnimbara, materiella föremåls existens, svarar mot begreppen. Medicinmän, präster och teologer som specialiserat sig på sådana idéer utarbetar högst detaljerade doktriner i deras kategorier.

Men likartade illusioner kan framspringa kring alla begrepp, Abstrakta begrepp är av det slaget att inget direkt förnimbart föremål motsvarar dem. Men de står i ett bestämt förhållande till förnimbara föremål. För att förklara ett sådant begrepp för att säga vad det ord det är iklätt betyder, är det nödvändigt att hänvisa till bestämda, förnimbara objekt och processer samt de relationer som återspeglas i begreppet. Å andra sidan är det möjligt att bortse från den konkreta verklighet som återspeglas och att behandla begrepp som om de tillhörde något avskilt abstraktionens rike som avslöjar sig för intellektet men är oberoende av erfarenhetens och praktikens förnimbara värld.

”Medvetandet närmar sig ett visst föremål, tar dess stöpform”, skrev Lenin i *Filosofiska anteckningsböcker*, inte som en enkel, direkt handling, en livlös spegelbild, utan en sammansatt, tvåfaldig sicksackhandling, som rymmer möjligheten för fantasin att fullständigt fly verkligheten. Vad mera är, det rymmer möjligheten att det abstrakta begreppet kan omvandlas, omärkligt och oavsiktligt till fantasi – och i det långa loppet till Gud. Ty t. o. m. den enklaste generalisering och det elementäraste allmänbegrepp är ett fantasins fragment.”

Denna det abstrakta begreppets flykt från verkligheten är desto mer benägen att inträffa, ju mer det andliga arbetet är åtskilt från det materiella, ju mer den teoretiska verksamheten är skild från den praktiska.

Med de abstrakta begreppens utveckling, begränsas inte längre tänkandet av de särdrag hos föremål och de förbindelser mellan personer och föremål varom vi i praktiken är omedelbart medvetna genom sinnena. Och just därför att tänkandet blir det andliga arbetets domän, lösgör det sig än mer från det vanliga arbetslivets praktik och erfarenheter. Tänkandet blir oförhindrat att utarbeta allehanda abstrakta allmänna föreställningar och uppfattningar om värden och samhället. Vad vi tänker skiljs från vad vi erfar eller uppfattar.

Marx och Engels skrev i *Den tyska ideologin*: ”Från detta ögonblick kan medvetandet verkligen inbilla sig att det är något annat än medvetandet om den bestående praxis, att det verkligen kan föreställa sig något utan att föreställa något verkligt – från detta ögonblick är medvetandet i stånd att frigöra sig från världen och övergå till utformningen av den 'rena' teorin, teologin, filosofin, moralen osv.” (*Människans frigörelse*, s. 136).

Att lära sig tänka

En förutsättning för de abstrakta begreppen är det andliga arbetets avskiljande från det materiella. I sig rymmer detta motsatta möjligheter. Å ena sidan tillåter det oss att förvärva djupare kunskap om det verkliga förhållandet mellan föremål och den mänskliga existensens villkor än som inryms i omedelbart sinnligt medvetande. Å andra sidan tillåter det tillväxten av alla slags fantasier och illusioner.

Följdriktigt uppvisar samhällets hela intellektuella utveckling genstridiga synsätt. Å ena sidan har vi den otvivelaktiga tillväxten av genuin kunskap, eller med andra ord av sanna idéer, vars överensstämmelse med verkligheten har verifierats, rörande natur, samhälle och människors relationer till naturen. Å andra sidan har vi tillväxten och utbredningen av illusoriska idéer. Som samhället utvecklats har människor i sina medvetanden utbildat illusioner om sig själva och den värld de bebor. I varje epok har summan av den mänskliga kunskapen ökat. På samma gång har varje epok utbildat sina karakteristiska illusioner som kringskurit, genomträngt och färgat hela den ifrågavarande epokens teoretiska produktion.

Här finner vi grunden till motsatsförhållandet och kampen mellan materialistiska och idealistiska tendenser som löper genom hela tänkandets utveckling.

Motsatsförhållandet mellan materialistiska och idealistiska tendenser är ett grundläggande motsatsförhållande, som uppkommit ur tänkandets själva natur när det väl börjat utbilda abstrakta begrepp. Motsättningen uppkommer med det andliga arbetets avsöndring från det materiella. När det andliga arbetet först börjar ”frigöra sig från verkligheten” som en teoretisk verksamhet och ”blir något annat än medvetande om bestående praxis”, uppkommer de två alternativa vägarna för teorin – antingen att sträva efter att förstå tingen i deras egen rörelse och att förklara vad som sker i den materiella världen med utgångspunkt i den materiella världen, vilket är materialism, eller att kasta sig ut i den rena tankens rike och representera den materiella, sinnliga världen som beroende av tänkandet och en tankens produkt, vilket är idealism. Med andra ord att betrakta varat som primärt i förhållande till medvetandet eller medvetandet som primärt i förhållande till varat.

I detta ljus framstår den materialistiska tendensens kamp mot den idealistiska som en kamp, som förts genom den mänskliga historien alltifrån det primitiva stadiet fram till i dag och som skall föras i framtiden av människor som vill lära sig tänka riktigt och korrekt och på ett sätt som sanningsenligt återspeglar den mänskliga existensens verkliga villkor och hjälper framåtskridandet. Det är kampen för kunskap och upplysning mot okunnighet och vidskepelse.

Ideologi

Utbildandet av ideologier

Under samhällets utveckling används abstrakta begrepp för att utarbeta mer eller mindre systematiska teorier, doktriner eller uppfattningar om företeelser och föremål. Allmänna uppfattningar, sätt att tänka och system av abstrakta idéer upprättas som karakteristika för ett helt samhälles åskådning eller för en viss del av samhället.

Väsentliga skillnader finns mellan uppfattningar som underhålls i skilda samhällen och vid olika stadier i den sociala utvecklingen. Vart och ett har sina speciella uppfattningar om politik, moral, rätt, egendom, religion, filosofi – och dessa uppfattningar genomtränger det sociala tänkandet vid alla särskilda tillfällen, gestaltar och påverkar alla individers idéer.

Med privategendomens och statens utveckling utbildas t. ex. idéer om juridiska och politiska ”rättigheter”. Men vid skilda stadier av egendomens utveckling varierar de uppfattningar som förekommer om rättigheter högst väsentligt – de teorier som underhålls och de systematiska doktriner som utarbetas. I slavsamhället ansåg man att slavar inte skulle ha några som helst rättigheter. I det feodala samhället ansåg man att alla hade rättigheter, men den enskildes rättigheter berodde av hans plats i den feodala hierarkin. Den livegnes rättigheter var inte desamma som feodalherrens. Med kapitalismens uppkomst började teorin om ”mänskliga rättigheter” att utformas fastare – den uppfattningen att varje människa i egenskap av mänsklig varelse, besitter vissa ”oförytterliga mänskliga rättigheter”, lika för varje människa. Vi har fått bevittna många argument för hur man rätt skall tolka dessa rättigheter samt varifrån de härleder sig.

Människor har ända från den sociala produktionens upprinnelse hyst uppfattningar om orsakssambanden i naturen. Men vid samhällets skilda stadier har uppfattningar om orsakssamband i naturen varierat påtagligt. Den allra primitivaste uppfattningen är den animistiska teorin, som betraktar allt som vore det levande och utrustat med medvetande. Senare överges animismen till förmån för uppfattningen att allt är styrt av sin specifika form eller princip, som bestämmer dess natur, dess plats i varats hierarki och dess speciella sätt att påverka andra ting och påverkas av dem. Denna kausalitetsuppfattning utarbetades med stor detaljrikedom under medeltiden. Därefter har den mekanistiska kausalitetsuppfattningen utbildats, vilken var karakteristisk för den moderna naturvetenskapens begynnelse, enligt vilken alla kroppars rörelse styrs av en enkel uppsättning naturlagar och där allt som sker bestäms av kroppars yttre påverkan i enlighet med dessa lagar.

Sådana mer eller mindre systematiska uppfattningar som historiskt utbildats av bestämda sociala grupper vid bestämda stadier av samhällets utveckling och varierar i enlighet med deras sociala ursprung, kallas *ideologier*. Utvecklandet av dem kallas *ideologisk utveckling*.

Den ideologiska utvecklingens materiella grundval

Ideologier är väsentligen en social snarare än en individuell produkt. Då vi behandlar ideologin har vi att göra med idéers samhälleliga utveckling. Vi har inte så mycket att göra med hur begrepp utformas och bearbetas i individens medvetande som med hur breda strömmar av idéer utformas som karakteristika för en hel samhällsepok.

Naturligtvis bidrar individer i egenskap av individer efter måttet av sin förmåga och sina möjligheter till att forma ideologier. Å andra sidan utgör de ideologier som förhärskar eller uppstår i ett samhälle alltid bakgrunden och villkoret för varje samhällsmedlems åsikter och uppfattningar. Individer är i sina åsikter och uppfattningar alltid påverkade av ideologier, uttrycker dem och fungerar som deras språkrör.

I samhällets utveckling kan vi iakttä förändring och utveckling hos ideologin. En ideologi ersätter en annan. Och i samma samhälle påverkar och kolliderar olika och rivaliserande ideologier med varandra. Men ideologin känner ingen oberoende utveckling. Det finns ingen ”tankens historia”, oberoende av samhällets materiella förhållanden.

En ideologi är alltid vissa människors ideologi, vilka lever under bestämda förhållanden, för sitt liv är beroende av ett bestämt produktionssätt med bestämda sociala relationer och utför bestämda handlingar med bestämda önskningar och mål. Deras ideologi utformas vidare inte oberoende av deras materiella liv.

Marx och Engels skrev att ”vi utgår från den verkligt aktiva människan och förklarar även de ideologiska reflexerna och ekona av livsprocessen genom den verkliga livsprocessen. Även människornas hjärnfoster är nödvändiga supplement till deras materiella, empiriskt konstaterbara och av materiella förutsättningar beroende process. Moralen, religionen, metafysiken samt andra delar av ideologin och mot dem svarande former av medvetande behåller därmed inte längre ens skenet av självständighet. De har ingen historia, de har ingen utveckling, utan människorna, som förändrar sin materiella produktion och sin materiella kommunikation, dvs. sin verklighet, förändrar därmed också sitt tänkande och sina tankeprodukter” (*Människans frigörelse*, s. 132).

Produktionens utveckling och den åtföljande förändringen av produktionsförhållandena samt det sociala umgänge, som grundar sig på dessa, skapar förutsättningarna för de abstrakta idéerna och behovet av dem. Ideologier utbildas inte som en inre tankeprocess i människors hjärnor, oberoende av samhällets materiella liv, utan som en följd av livets utveckling. Denna bestämmer till sist den teoretiska verksamhetens produkter.

I ett klassamhälle tar sig därför ideologierna klasskaraktär. Olika uppfattningar utvecklas på grundval av de olika positioner som skilda klasser intar i samhällets produktion, deras olika förhållanden till produktionsmedlen, deras olika roller i den samhälleliga organisationen av arbetet, deras olika sätt att förvärva sin del av samhällets rikedomar och deras olika materiella intressen. De olika ideologierna utvecklas på så sätt som redskap för skilda klasser.

Verklighetens ideologiska återspeglning

Den ideologiska utvecklingen bestäms av samhällets materiella utveckling – av produktionens utveckling, produktionsförhållanden, av klasser och klasskamp.

Därför står alltid de orsaker som driver den ideologiska utvecklingen i en eller annan riktning i sista hand att finna, inte inom den ideologiska utvecklingens egen sfär, utan i det materiella livets förhållanden. För att t. ex. förklara varför den borgerliga uppfattningen om mänskliga rättigheter ersatte den feodala, måste man ta de förändringar i beaktande som ägde rum i sättet att producera det materiella livet – ty dessa förändringar gav upphov till en motsättning mellan det feodala rättsbegreppet och de faktiska rättigheter, vilka det var nödvändigt att erkänna för att kunna befästa det borgerliga produktionssättet. Det var vidare nödvändigt att förändra rättsbegreppen så att de skulle motsvara verkligheten. Sak samma med idéer om naturen, då inträffade förändringar i produktionssättet förlänade idéer om naturen en ny riktning. Allmänt ersattes den feodala ideologin av den borgerliga eftersom feodala samhällsförhållanden ersattes av borgerliga.

Men samtidigt har den ideologiska utvecklingen som en utveckling av det abstrakta tänkandet sina egna särdrag, sina egna rörelselagar. Dess rörelse bestäms av samhällets materiella liv. Varje ideologi utvecklas på grundval av bestämda materiella sociala förhållanden och verksamheter och tjänar bestämda materiella intressen. Men det förblir icke desto mindre sant att ideologier alltid måste tillfredsställa vissa teoretiska krav och att dessa krav ständigt reses och möts i ideologiernas utveckling.

Ideologier utvecklas för att tjäna bestämda klassintressen. De är teoretiska redskap, teoretiska vapen som skapats och formats av bestämda klasser. De motsvarar dessa klassers materiella position och krav. De måste ta hänsyn till det teoretiska arbetets lagar liksom framställningen av materiella redskap och materiella vapen måste ta hänsyn till t. ex. lagarna för hur man bearbetar metaller.

Varur uppkommer dessa inre, teoretiska krav på ideologin? De uppstår ur det faktum att ideologin är en återspeglings av den verkliga materiella världen i form av abstrakta idéer. Varje ideologi är ett människors försök att förstå och beskriva den faktiska verklighet de upplever, någon sida av den eller av deras eget liv, för att de därigenom skall stöttas i de bestämda förhållanden varunder de lever. Därför måste de alltid sträva efter att utveckla sin ideologi som ett sammanhängande system av idéer vilket riktigt beskriver fakta så långt de har erfårit och upplevt dem. Det reser teoretiska krav som måste tillfredsställas av ideologierna. Tillfredsställandet av dem är en ständigt verksam lag som påverkar ideologiernas utveckling.

Ideologier måste först och främst tillfredsställa de allmänna kraven på verklighetens återspeglings i idéer, dvs. logikens lagar. För det andra måste de tillfredsställa särskilda krav på återspeglings av en viss bestämd del av verkligheten, dvs. de måste förmås motsvara fakta så långt människor har erfårit och upplevt dem.

Ideologier utvecklas därför på grundval av ett givet samhälles struktur i tjänst hos en eller annan klass. I denna ideologiska utveckling görs alltid ansträngningar att konsekvent och logiskt framställa de uppfattningar som presenteras. Vidare gäller att de måste vara uttömmande samt ge en följdriktig beskrivning av alla viktiga fakta som framträder i samhällspraktiken vid ett givet utvecklingsstadium.

Det ger upphov till ständiga motsägelser under ideologiernas utveckling. Ty å ena sidan visar sig de uppfattningar som utbildats av representanter för skilda klasser inkonsekventa och oförenliga med klara fakta. Och å den andra leder fakta och logiska krav till slutsatser som inte överensstämmer med uppfattningar som ihärdigt omfattas. Då ideologerna bemödar sig om att finna sätt och medel att lösa motsägelserna leder det till att nya ideologiska uppfattningar ständigt växer fram.

Ideologikritik

Det spelar ingen roll vilket idéernas område som är föremål för undersökning, i det avseendet att ideologierna alltid strävar efter att göra ideologin övertygande och sammanhängande, att presentera den logiskt och anpassa den till praktikens erfarenheter. Denna strävan spelar en viktig roll i det detaljerade utarbetandet av ideologier. Ja, ju mer ingående vi studerar särskilda ideologier – dvs. ju mer vi studerar deras utveckling i detalj i stället för att begränsa oss till deras allmänaste drag – desto nödvändigare blir det att ta med den teoretiska aspekten i beräkningen. Ty ansträngningen att sammanjämka uppfattningar med motsträviga fakta, att eliminera motsägelser och presentera ett konsekvent, odiskutabelt system, påverkar i högsta grad ideologiers faktiska utveckling. Och under denna utveckling inträffar det oundvikligen att ekonomiska relationer och klassintressen i idéerna blir mindre uppenbara, mindre direkta, mer undanrömda och indirekta.

Engels skrev t. ex. om rättsideologins utveckling:

”Rätten har inte bara att motsvara de allmänna ekonomiska förhållandena och vara dess uttryck utan måste också vara *i sig sammanhängande* för att inte på grund av inre motsägelser reducera sig själv till intet. I syfte att uppnå detta leder den sanningsenliga återspeglings av de ekonomiska förhållandena avsevärt ... I stor utsträckning består ”rättens utveckling” blott i försöket att göra sig av med motsägelser som uppkommer genom att ekonomiska förhållanden direkt översätts till rättsprinciper och genom de upprepade inbrytningar som åstadkoms i detta

system under den vidare ekonomiska utvecklingens inflytande och tryck samt i en strävan att upprätta ett harmoniskt rättssystem” (Marx/Engels, *Selected Correspondence* (eng.), Moskva 1965, s. 422-423).

Samma process äger rum på alla ideologins områden – i filosofin, teologin, moralläran, naturuppfattningen osv.

Ideologier är alltid särskilt sårbara och öppna för kritik vad gäller självmotsägelse och oförmåga att stämma överens med erfarenheten. De som omfattar en allmän ideologi drivs alltid, som intellektuella representanter för en viss klass, av denna anledning att detaljerat utarbeta sin ideologi. Det leder ofta till mycket komplicerade och långsökta ideologisk-strukturer. Som Engels observerade blir ideologierna oförmögna att tjäna vissa intressen under nya betingelser och processen börjar på nytt. Det visar sig i filosofin t. ex. i de filosofiska ”systemens” mångfald.

Om denna kritikprocess är verksam vid utvecklandet av en viss klass' ideologi, tar den sig en annan och skarpare form när på grundval av nya faktorer i samhällets materiella liv nya och rivaliserande uppfattningar börjar utformas, som uttrycker andra klassers intressen. Sådana nya uppfattningar framspringer inte förrän det materiella livets utveckling själv föder dem. Men när de väl framspringer, angriper de utifrån den nya uppfattningen de många inkonsekvenserna hos de redan etablerade uppfattningarna. De använder sig av logiken och hänvisar till fakta som mäktiga teoretiska vapen varmed de ställer i fråga och förintar de gamla uppfattningarna.

Idéhistoriker har ofta misstagit sig genom att försöka förstå den ideologiska utvecklingen uteslutande i termer av de teoretiska krav som uppställs och måste tillfredsställas. Marx och Engels påpekade att detta inte låter sig göras, eftersom man inte kan säga varför nya uppfattningar skulle utbildas vid särskilda tidpunkter eller varför de nya uppfattningarna skulle vara av det ena i stället för det andra slaget, utan att leta efter orsakerna i samhällets materiella liv. Men det är också omöjligt att förstå ideologiernas utveckling utan att ta de teoretiska kraven med i beräkningen. Och marxismen påstår sannerligen inte att vi får bortse från de sistnämnda.

Det sistnämnda är det misstag som vissa sociologiska skolor begått – nämligen de som omfattar den ”ekonomiska determinismen”. De betraktar den ekonomiska verksamheten som den makt som bestämmer den sociala utvecklingen i alla dess aspekter. Om man inte erkänner att ideologin återspeglar den faktiska verkligheten genom människors idéer, betraktar man ideologin som uteslutande en utveckling av olika begrepp som uttrycker och tjänar skilda materiella, ekonomiska intressen. Det leder dem till en av två slutsatser. Å ena sidan sluter man, att eftersom alla idéer bara är praktiska redskap som tjänar skilda materiella intressen, kan inga idéer inklusive ens egna, resa några anspråk på att återspegla verkligheten sanningsenligt – varför varje ideologi, inklusive ens egen, är lika falsk som varje annan. Å andra sidan gör somliga ett undantag för sin egen ideologi och framställer den som om den genom något intellektuellt mirakel har överskridit varje klassgräns och därför kan betrakta alla övriga ideologier från ett elfenbenstorn i fullständig och absolut ”objektivitet”. I båda fallen gör man sig uppenbart skyldig till motsägelser.

Det finns emellertid och har f. ö. alltid funnits en grund för kritik av ideologier med hjälp av förnuft och erfarenhet – dvs. för en kritisk jämförelse med verkligheten. Denna jämförelse har ständigt utförts under ideologiernas utveckling. Den har inte utförts av människor som avskilt sig från samhällslivet, ty sådana djur finns inte; den har i stället utförts i den mänskliga praktikens utveckling – i produktionen, vetenskapen och klasskampen.

I ideologiernas utveckling äger alltså rum en utveckling av en sanningsenlig och sammanhängande återspeglings av den faktiska verkligheten genom människors idéer. Ty det överallt närvarande kravet på överensstämmelse med fakta och strävan efter konsekvens – trots all intellektuell ohederlighet, förvanskad framställning, fantasi, sofistisk och inkonsekvens som följt med vid varje stadium – ger alltid positiva resultat. Och dessa resultat verifieras, konsolideras, kritiseras och vidareförs ständigt genom mänsklighetens vidgade erfarenheter.

Sanning och illusion i ideologier

Alla idéer är återspeglings av objektiv materiell verklighet, deras yttersta källa. Men medan, som vi sett, ideologier utvecklas mot en sanningsenligare återspeglings av verkligheten äger detta rum jämte en utveckling av alla slags illusioner och förvrängda, fantastiska återspeglings av verkligheten.

Motsägelsen och identiteten mellan sanning och illusion i ideologin uttrycker det faktum att verkligheten återspeglas i idéer på olika sätt, genom olika processer och kanaler.

Ett sätt varpå våra idéer om ting utformas är vårt praktiska umgänge med ting, som grundar sig på och prövas i praktisk erfarenhet samt vidareförs genom vetenskapliga undersökningar av verkliga processer, av föremåls faktiska egenskaper, deras rörelse och inbördes beroende. Försåvitt idéer om ting utformas på detta sätt, är begrepp och slutsatser som inryms i ideologin mer eller mindre sanna – dvs. de återspeglar mer eller mindre riktigt verkligheten och överensstämmer mer eller mindre med den.

Men detta är inte det enda sätt varpå idéer utformas. De utformas också på ett mer indirekt och tillkrånglat sätt. De idéer som utformas på sådant sätt påverkar ytterst verksamt ideologiers utseende.

Denna indirekta process vid utformandet av ideologier innefattar tre huvudsakliga nivåer. Först utformas abstrakta idéer på grundval av skilda sociala förhållanden och människors erfarenheter. För det andra särskiljs de abstrakta idéerna från de faktiska erfarenheter och förhållanden varifrån de härletts. För det tredje utarbetas både partikulära slutsatser och allmänna uppfattningar om alla slags ting med hjälp av de abstrakta idéerna.

När t. ex. samhället splittras i klasser och en härskande klass utbildar sig, utformas på grundval av bestämda sociala förhållanden, erfarenheter och aktiviteter, uppfattningar om förhållandet mellan härskare och behärskad och om härskarens makt och företräden. Därifrån är steget inte långt att särskilja den abstrakta idén från de faktiska förhållanden och erfarenheter varur de ursprungligen härletts. De betraktas som en allmängiltig sanning om universum. Därmed utbildas gudsidén. Gud blir universums härskare. Det tredje och sista stadiet blir att tolka existerande samhällsliga förhållanden som Guds påbud och att tolka naturen som en Guds skapelse.

När idéer om ting utformas och bearbetas på detta sätt innebär det att vi närmar oss ting med mer eller mindre fixa idéer om dem i vårt medvetande. Ja, sådana fixa idéer är ofta så inmängda i vårt medvetande, som ett resultat av utbildning och vana, att vi aldrig drömmer om att ifrågasätta dem utan tar dem som axiom, som ett naturligt och självklart sätt att tänka. Därefter utformar vi våra allmänna uppfattningar och partikulära slutsatser om ting, inte huvudsakligen som ett resultat av kritisk undersökning och praktisk bekräftelse av slutsatser, utan oberoende av praktiken, okritiskt och utan undersökning.

När idéer om ting utformas på det sättet upphör de vanligen att vara tillförlitliga och blir mer eller mindre illusoriska. De återspeglar och motsvarar inte verkligheten riktigt utan ger tvärtom en oriktig, illusorisk, fantastisk eller förvrängd bild av verkligheten.

Illusioner har emellertid alltid sin grund i verkligheten. De är inte tankens fria fantasier utan uppkommer, som vi sett, i en process där idéer framspringer och sedan extrapoleras (dvs. utsträcks utöver den sfär där de ursprungligen utbildades). De blir till fixa idéer och tillämpas i många olika sammanhang. De uttränger därmed den kritiska utformningen och prövningen av idéer genom praktik och erfarenhet.

Varje illusion har en fot i verkligheten. Den återspeglar bestämda förhållanden och uppstår ur bestämda sociala förhållanden, erfarenheter och verksamheter. Därför är många illusioner så efterhängsna. Det är inte blott fråga om en indoktrinering av individer med vissa illusoriska idéer utan en fråga om att bestående sociala förhållanden ständigt alstrar vissa illusioner och att dessa illusioner tjänar bestämda materiella intressen.

Illusioner uppträder i två huvudformer.

För det första uppstår illusioner om verkliga företeelser – missuppfattningar om faktiska processer och relationer som är ofta förekommande i erfarenhetens och praktikens värld. Sådan är t. ex. den illusionen att vissa sociala relationer och institutioner följt ur den mänskliga naturen eller påbjudits av det allsmäktiga Förnuftet.

För det andra utvecklas illusioner till ren mytologi och fantasi, till uppfinning av inbillade ting. Människor missuppfattar inte bara frågor som rör natur och samhälle, vilka båda existerar, utan utformar också föreställningar om himmel och helvete, om en andlig värld osv., som saknar all existens. De uppfinner alla slags inbillningsfoster såsom gudar, feer och djävlar.

I detta sammanhang bör vi lägga märke till att illusionen inte kan jämföras med misstaget. Naturligtvis är en illusion ett misstag. Men det är ett speciellt slags misstag.

Antag, t. ex. att någon påstår att tretton i kvadrat är lika med 166. Det är ett enkelt misstag, ett misstag i beräkningen (eftersom det rätta svaret är 169). Men antag å andra sidan att han säger att tretton är ett olyckstal. Det är inte ett misstag

i beräkningen, vilket kan göras av människor som på det hela taget har en riktig uppfattning om talsystemet. Det uttrycker en illusion, nämligen den att vissa tal för med sig lycka eller olycka. Ett dylikt misstag uppkommer inte enkelt genom ett misstag vid behandlingen av tal utan uppkommer genom en tillämpning av tal på förutfattade meningar om lycka vilka, fastän de har sitt bestämda ursprung i erfarenhet och praktik, tillskrives tal felaktigt och okritiskt.

Om någon på samma sätt påstår att ständsriksdagen avskaffades av Gustav II Adolf, är det ett felaktigt påstående som uppkommer genom otillräckliga kunskaper om den svenska riksdagens historia. Men antag att han i stället säger, att den svenska konstitutionen är ett uttryck för den nordiska rasens unika överlägsenhet eller att den är Guds gåva till det svenska folket. Dessa påståenden är inte, fastän också de är felaktiga, bara misstag vad gäller historien. De uppkommer genom att förutfattade meningar om rasöverlägsenhet eller om Gud tillämpas på samhällseliga angelägenheter.

Därför utgör illusioner ett speciellt slags misstag som uppkommer ur ett bestämt sätt att missuppfatta ting genom förutfattade meningar.

Vetenskaplig och illusorisk ideologi

Båda dessa slag av illusioner – dvs. både det att utforma mer eller mindre sanningsenliga idéer kritiskt genom praktisk erfarenhet och umgänge med ting samt det att utforma mer eller mindre illusoriska idéer genom förutfattade meningars inverkan – är i verksamhet då ideologier tar form. Samtidigt kan det ena eller det andra av dessa tillvägagångssätt dominera i särskilda ideologier, så att de är företrädesvis vetenskapliga i det ena fallet eller företrädesvis illusoriska eller ovetenskapliga i det andra.

All ideologi i ett klassamhälle utvecklas av intellektuella representanter för bestämda klasser. Den motsvarar deras faktiska position och tjänar dessa klassers intressen i deras klasskamp. Då detta är fallet kan vi se hur de två tillvägagångssätten samverkar och påverkar varandra vid utformningen av klassideologier.

Å ena sidan, försåvitt en klass intressen kräver en sanningsenlig återgivning av verkligheten som måste basera sig på en vetenskaplig undersökning av något slag, innehåller dess ideologi ett vetenskapligt element. Kapitalisternas klassintressen kräver t. ex. att ett omfattande arbete skall nedläggas för att upptäcka de faktiska lagar som styr naturprocesserna. Sådana upptäckter spelar en viktig roll i den borgerliga ideologin. Just dessa intressen kräver vidare att vissa sociala undersökningar skall utföras och av den anledningen innehåller den borgerliga ideologin ett vetenskapligt element.

Därest å andra sidan en klass intressen och den plats den intar i den sociala produktionen ger upphov till vissa fixa idéer och illusioner som tjänar klassen i dess kamp, är dess ideologi illusorisk. Om vi t. ex. betraktar den borgerliga ideologin finner vi i den många element som blott uttrycker bourgeoisins illusioner och de uppfattningar som är utmärkande för det borgerliga samhället.

Ja, den borgerliga ideologin utformas genom våra båda anförda tillvägagångssätt. Det ger upphov till motsägelser i dess utveckling, eftersom de två sätten ständigt råkar i motsättning och lösningen av motsättningen måste ske genom att utveckla ideologin. Detsamma har varit fallet med andra klassers ideologier, även om det vetenskapliga elementet är långt mer framträdande i den borgerliga ideologin, vilket gör att motsägelserna blivit skarpare.

I den borgerliga filosofin har det t. ex. funnits en ständig strävan att förlika vetenskapliga upptäckter med borgerliga klassföreställningar. Det uppenbaraste sätt varpå denna motsägelse har tagit sig uttryck i den borgerliga filosofin har varit i motsägelsen mellan den materialistiska världsbilden som gavs av vetenskapliga upptäckter och de religiösa uppfattningar som utgör en väsentlig del av de ideologiska vanföreställningarna. Filosofer har ständigt sökt sätt och medel att lösa denna motsägelse. De har löst den gång efter annan blott till sin egen belåtenhet, men lika ofta som de löst den, har den dykt upp på nytt.

I den borgerliga vetenskapen tolkas upptäckter – med filosofers benägna hjälp – utifrån borgerliga vanföreställningar. Vi kan se det ske i dag i t. ex. fysiken, där kvantmekanikens upptäckter tolkas så, att händelser är oförutsebara och deras verkliga natur ovetbar. Detta är helt enkelt att tillskriva fysiken den borgerliga, ideologiska föreställning som härrör från kapitalismens allmänna kris. Å andra sidan måste vissa vanföreställningar, åtminstone i sin äldre form, överges och ersättas av andra, eftersom de råkat i motsägelse till den ökade kunskapen om naturen. Det har t. ex. hänt med religiösa doktriner, som ofta modifierats under kampens lopp för att förlika religion och vetenskap – som när teologerna slutligen gjorde sig av med både Adam och Eva som en eftergift för evolutionsteorin.

Vid betraktande av sådana exempel kan vi se att motsatsförhållandet och samverkan mellan vetenskapliga och illusoriska element i ideologier inte får förstås så förenklat som att idéer *om ett ting* är vetenskapliga medan idéer *om ett annat* är illusoriska. Förhållandet är snarare det att vetenskapliga och illusoriska element motsäger varandra och genomtränger varandra i de idéer som formas om ett och samma ting.

Så är t. ex. den borgerliga ideologin ett motsägelsefyllt konglomerat av sanna och illusoriska element, där de senare alltid fortlever och visar sig. Det vetenskapliga elementet är framträdande i de borgerliga uppfattningarna om naturprocesser medan det illusoriska elementet är framträdande i de borgerliga uppfattningarna om sociala förhållanden. Men båda elementen inträder i alla delar och aspekter av den borgerliga ideologin. Det illusoriska elementet är det

mest kännetecknande särdrag hos en ideologi. Det som gör den borgerliga ideologin specifikt borgerlig är karaktären av dess illusioner.

Detsamma kan sägas om det förflutnas ideologier. Samtidigt kan vi konsekvent hävda att den socialistiska eller marxistiska ideologin väsentligen är vetenskaplig. I detta avseende skiljer den sig från varje annan ideologi utan undantag. Det är av den orsaken att kampen, för att göra slut på kapitalismen och därmed all människans utsugning av människan, vilket syfte denna ideologi tjänar, framför allt kräver en sanningsenlig uppfattning av verkligheten. Därför motsätter sig den marxistiska ideologin alla illusioner hos samhällen som grundar sig på utsugning.

Ideologiska illusioner

Ideologisk återspeglings av produktionsförhållanden

I detta kapitel skall vi undersöka hur ideologiska vanföreställningar eller illusioner utbildas och skall sedan i de två följande kapitlen se hur vetenskapliga begrepp blir till.

Det finns fem grundläggande, karakteristiska drag hos illusioner i ett klassamhälle, vilka kan iaktas i varje ideologi till och med den borgerliga.

1) Det första kännetecknet hos ideologiska illusioner är att de alltid uppkommer som återspeglings av speciella historiskt betingade produktionsförhållanden. Deras ursprung är ett samhälles produktionsförhållanden.

Vid utvecklingen av ideologiska illusioner förefaller det som om abstrakta begrepp och allmänuppfattningar vore framnystade ur människors huvuden – skenbart utbildade och kontrollerade blott genom tankeprocessen. Men hur inträder i så fall idéerna i människors medvetande? Vilket är deras ursprung? Om vi inte är beredda att acceptera att begrepp bildas spontant i medvetandet eller att vi redan från första början är utrustade med ”medfödda idéer”, så måste vi erkänna ett ursprung i den objektiva världen för alla våra idéer, inklusive de mest abstrakta och illusoriska – ett ursprung varifrån de härleder sig och vars återspeglings de är.

Medvetande är aldrig något annat än en återspeglings av den materiella existensen. Till att börja med har vi materia, objektivt vara, och först därefter det sekundära medvetandet, återspeglings av materien. Medvetandet har ingen egen, inre källa varifrån det hämtar sina idéer. Varje idé, varje ideologins element, är härlett från och återspeglar en objektiv verklighet, en verklig aspekt av den materiella världen.

De ideologiska illusionernas ursprung är alltid samhällets faktiska ekonomiska struktur. Som människor lever, så tänker de. I enlighet med relationerna producerar de sina livsförnödenheter samt sociala idéer och teorier.

Så återspeglas t. ex. de faktiska relationerna mellan godsägare och livegen under feodalismen i de feodala uppfattningarna om äganderätt till jorden och allmänt i den feodala ideologin. På samma sätt återspeglas kapitalistiska förhållanden i den kapitalistiska ideologin; liksom de långt enklare förhållandena inom stammen låg till grund för den ”primitiva” ideologin under urkommunismen.

Med samhällets utveckling framträder de idéer som återspeglar samhällets egendomsförhållanden i form av system och teorier rörande politik, sociala rättigheter och skyldigheter, rättsväsende osv. All sådan ideologi har sitt ursprung i produktionens samhälleliga förhållanden och utgör i sista hand blott en ideologisk återspeglings av dessa förhållanden.

Detsamma gäller moralbegrepp. Om vi har begrepp om vad som är absolut gott och ont, rätt och fel, dygd och last, är dessa omdömen inte återspeglings av någon objektiv egenskap hos personer eller handlingar utan av de sociala relationer vari människor inträtt och av vilka

deras personliga verksamhet är begränsad. Det är därför inte underligt att moraliska omdömen förändras med grundläggande sociala förändringar. Det finns bara en objektiv måttstock för påståendet att ett moralsystem står högre än ett annat, nämligen den att det återspeglar och tjänar ett högre socialt system.

Detsamma gäller det övernaturligas ideologi, den religiösa. Den övernaturliga världen som människor frambesvärjer genom sina begrepp är till sist inte något annat än en återspeglings av samhällets verkliga värld, av de sociala relationer vari människor lever sitt jordiska liv. Det övernaturligas värld tjänar som den givna samhällsbyggnadens väktare. Stamreligionen slår vakt om stammen och försvarar stamrelationerna, precis som kristendomens idéer i dag har avpassats så att himlen själv verkar gå vakt för den borgerliga samhällsordningen. Den övernaturliga världen som skyddar och rättfärdigar den sociala ordningen skapas efter förebild av den sociala ordningen.

Detta är exempel på då olika former av ideologiska illusioner utvecklas genom abstrakta idéer, vars ursprung ligger i samhällets förhållanden eller mera exakt i produktionsförhållandena. Den objektiva verklighet som återspeglas i idéerna är aldrig något annat än ett rådande komplex av sociala relationer som uppstått ur produktionen av de materiella livs-förnödenheterna.

Den ideologiska illusionens spontana karaktär

2) Det andra särdrag hos den ideologiska illusionen är det att, fastän dess ursprung står att finna i ett komplex av verkliga sociala förhållanden, den varken är medvetet härledd från detta ursprung eller en avsiktlig analys av rådande samhällsförhållanden.

De begrepp som människor använder må återspegla deras samhällsförhållanden, men deras ideologiska illusioner skapas inte genom deras medvetna reflekterande över de egna samhällsförhållandena. Inte heller utarbetar de vetenskapligt en exakt och systematisk beskrivning av den rådande sociala strukturen.

Den politiska ekonomins begrepp t. ex., såsom de framställs i ett verk som Marx' *Kapitalet*, härleds ur en medveten, metodisk undersökning av faktiskt existerande produktionsförhållanden. Av denna anledning är de inte illusoriska utan vetenskapliga till sin karaktär. Ideologiska illusioner uppstår å andra sidan som en omedveten, oavsiktlig återgivning av en rådande social struktur, som uttrycks i allmänna begrepp om världen. De ha en omedveten, spontan karaktär. Därför bör vi, om vi vill upptäcka de väsentliga särdragen i en ideologi, inte undersöka denna i den övertänkta form vari den presenterar sina begrepp utan i stället i de oövertänkta antaganden, de vanföreställningar som tas för givna och underbygger resonemangen.

I den medeltida katolska kyrkans ideologi betraktades t. ex. hela världen, himmel och jord som en hierarki vari lägre medlemmar var nödvändigt underordnade högre medlemmar. Vid produktionen av denna ideologi fanns ingen önskan att ge en beskrivning av den feodala ordningen. Den medvetna avsikten var att ge en beskrivning av hela världens nödvändiga ordning, vilket medvetet framställdes som ett logiskt system. Men ideologin var likväl en faktisk återspeglings av de rådande feodala samhällsförhållandena. Dessa reproducerades således i människors begrepp genom en spontan, oavsiktlig och omedveten process. De allmänbegrepp som användes var en återspeglings av faktiska sociala förhållanden, men de producerades inte medvetet som en sådan återspeglings, utan uppkom omedvetet och spontant i människors medvetande. Begreppen fixerades sedan som vanföreställningar som användes i syfte att tolka och utarbeta den teori, enligt vilken allt måste förstås, vare sig det gällde naturen eller himmelriket. Den spontana, omedvetna karaktären av återspeglingsen beror på den spontana, omedvetna karaktären av produktionsförhållandena själva.

Människors produktionsförhållanden, skrev Marx, är ”nödvändiga, av deras vilja oberoende”. Det är nyckeln till förståelsen av att förhållandena återspeglas illusoriskt i ideologins abstrakta begrepp om natur och samhälle. De givna samhällsförhållandena upprättas inte avsiktligt, men de är samtidigt, vid ett givet utvecklingsstadium, nödvändiga. Och eftersom människor aldrig beslöt att upprätta dem, men samtidigt inte kan klara sig utan dem, är människorna inte medvetna om dem som tillfälliga sociala förhållanden, som upprättades vid en bestämd tidpunkt under bestämda förhållanden för att möta bestämda men blott temporära historiska samhällsbehov. Snarare förefaller de som en del av tingens naturliga ordning. De karakteristiska särdragen hos människors sociala relationer och samband med naturen, som i själva verket är historiskt betingade resultat av bestämda produktionssätt, återspeglas i abstrakta begrepp i form av vanföreställningar och illusioner om människans och samhällets natur, såsom begrepp om Gud och gudomlig försyn, om rätt och lag, om den eviga och nödvändiga karaktären av allt varande, verklighetens yttersta beskaffenhet osv.

Den rena tankens illusion

Det tredje särdrag hos ideologiska illusioner är att de, just därför att deras spontana karaktär avhåller människor från medvetenheten om deras verkliga ursprung, förefaller att ha medvetandets operation.¹

Ideologisk omkastning

4) De ideologiska illusionernas fjärde särdrag är att en omkastning äger rum i dem, varigenom verkliga samhällsförhållanden representeras som ett förverkligande av abstrakta idéer.

I den ideologiska illusionen behandlas det abstrakta tänkandets produkter som vore de oberoende av de materiella samhällsförhållanden de i verkligheten återspeglar. Därför ställs ibland verkligheten på huvudet i denna process. De abstrakta idéernas ursprung antas vara medvetandet i stället för samhällsförhållandena själva. Därför antas den yttersta grunden för förhållandena vara medvetandets abstraktioner.

Enligt det omkastade sättet att betrakta ting skapar människor sina sociala förhållanden i överensstämmelse med sina abstrakta begrepp och inte tvärtom.

Tag t. ex. de abstrakta begreppen ”rätt” och ”lag”, som utgör en betydande del av all ideologi. Abstrakt rätt och lag kan framställas oberoende av faktiska samhällsförhållanden medan samhällsförhållandena antas återspegla och förverkliga – kanske ofullständigt – en abstrakt

¹ ”Ideologi”: Marx och Engels använde ofta termen ”ideologi” uteslutande som en benämning på den illusoriska ideologin, alltså i begränsad mening. När termen används i denna begränsade mening är vetenskapliga tänkesätt definitionsmässigt uteslutna från ideologin. Men termen ”ideologi” används ofta i en vidare mening, så att man t. ex. kan tala om ”en vetenskaplig socialistisk ideologi” och karakterisera marxismen som en sådan ideologi. I denna bok har jag genomgående använt termen i den vidare meningen, så att begreppet ”ideologi” används för att beteckna en periods eller en klass' typiska åskådning eller teori, vari både illusoriska eller vetenskapliga element kan inträda och som med uppkomsten av den revolutionära arbetarrörelsen och socialismen blir huvudsakligen vetenskaplig samt avlöser föregående ideologiers illusoriska tänkesätt, skrev Engels, ”är en process som utförs av den s. k. 'tänkaren', visserligen medvetet, men med en falsk medvetenhet. De verkliga motiv som driver honom förblir okända för honom, eljest vore det överhuvud taget inte en ideologisk process. Därför antar han falska eller skenbara grunder. Eftersom det är en tankeprocess, härleder han både dess form och innehåll från den rena tanken, sin egen eller föregångarnas. Han arbetar blott med ett tankematerial som han godtar utan vidare undersökning såsom tänkandets produkt. Han fortsätter inte sin undersökning för att finna en mer avlägsen process som är oberoende av tänkandet” (Marx/Engels, *Selected Correspondence*, s. 459).

Vidare skrev Engels att ideologi — utarbetandet av ideologiska illusioner — innebär att ”syssla med tankar såsom med självständiga väsen, vilka har en egen oavhängig utveckling och endast är underkastade sina egna lagar. Det faktum att de materiella levnadsbetingelserna för de människor, i vilkas hjärnor denna tankeprocess försiggår, ytterst bestämmer förloppet av denna process förblir oundvikligen något för dessa människor omedvetet, ty eljest skulle det vara slut med hela ideologin.” (*Ludwig Feuerbach och den klassiska tyska filosofins slut*, Stockholm 1946, s. 70).

rätt och lag. Enligt detta upp och nedvända sätt att betrakta ting förfaller de abstrakta uppfattningarna om rätt och rättvisa. På samma sätt förefaller samhällssystemet att rättfärdigas av i hur stor utsträckning det motsvarar de abstrakta begreppen rätt och rättvisa, medan det *faktiskt* är så att begrepp om rätt och rättvisa rättfärdigas av i hur stor utsträckning de tjänar samhällets materiella framåtskridande.

”Ekonomiska, politiska och andra återspeglingsar är på samma sätt som det mänskliga ögats”, skrev Engels. ”De passerar en konvex lins och förefaller därför uppochnedvända, ställda på huvudet. Nervsystemet som åter skulle ställa dem på fötter saknas ... Denna omkastning ... bildar vad vi kallar abstrakta begrepp” (Marx/Engels, *Selected Correspondence*, s. 419).

Marx och Engels skrev vidare:

”När människorna och deras villkor i all ideologi ställs på huvudet som i en camera obscura, så uppstår detta fenomen lika naturligt ur deras historiska livsprocess som fenomenet att föremålen hamnar upp och ner på näthinnan är en omedelbar följd av ögats fysiska egenskaper” (*Människans frigörelse*, s. 131-132).

Som ett resultat av denna ideologiska omkastning följer att människor under varje epok hyst illusioner om att deras institutioner och offentliga verksamheter varit ett uttryck för deras abstrakta idéer – för deras religion, filosofi, politiska principer osv. Sålunda betraktade sig slavägarna i det antika Rom som drivna av republikanska principer, precis som moderna kapitalister uppfattar sig själva (och vill att andra skall uppfatta dem) som drivna av demokratiska principer. Medeltidens krig utkämpades skenbart för religiösa principers skull just som dagens imperialistiska krig skenbart utkämpas för nationella eller politiska principers skull.

I enlighet med detta sätt att betrakta ting tror en del, skrev Marx, att »varje princip har haft sitt århundrade, vari den framträtt: auktoritetsprincipen har t. ex. haft det elfte århundradet, liksom individualismen det adertonde. Följdriktigt var det århundradet som tillhörde principen, inte principen århundradet. Med andra ord: principen gör historien, inte historien principen” (*Filosofins elände*, Stockholm 1949, s. 121).

Varje epok producerar sina karakteristiska illusioner, vilka uttrycks i den förhärskande ideologin – illusioner vad beträffar verkliga grunder och motiv för dess institutioner och verksamheter.

”En epok”, skrev Marx och Engels, ”föreställer sig själv vara driven av rent politiska eller religiösa motiv, fastän politik och religion bara är en del av dess verkliga motiv”. Detta utgör ”epokens illusion”. I illusionen förvandlas ”människornas begrepp och uppfattning om sin verkliga praktik till den enda avgörande kraft som kontrollerar och bestämmer deras praktik” (*Den tyska ideologin*, del I, kap. 1).

I den ideologiska illusionen beskrivs medvetandet som ett dominerande, tvingande inflytande i mänskliga angelägenheter. Det är vidare fallet att medvetandets produkter, som bara är förvrängda fantasterier av verkliga samhällsförhållanden, i människors föreställning kommer att utrustas med en verklig, självständig existens. På detta sätt skapas vad Marx kallade ”den religiösa världens dimmiga regioner. Här framträder den mänskliga hjärnans egna produkter såsom självständiga gestalter som begåvats med eget liv och står i relation till varandra och till människorna” (*Kapitalet*, s. 63).

Samtidigt som människor föreställer sig att hela deras samhällsliv och alla deras institutioner är grundade på och motiverade av deras ideologi, frambesvärjer de en fantastisk värld av makter och krafter som är överlägsna och oberoende av både människa och natur. Människor känner sig i sin tur underlägsna naturen, på vilken deras öde tycks bero och vars hjälp de söker i sina olika företag.

”Den religiösa världen”, sade Marx, ”är endast en återspeglings av den verkliga” (*Kapitalet*, s. 68).

I den primitivaste samhällsformen är människor ännu relativt hjälplösa då de ställs inför naturkrafterna. De håller samman för att kunna leva och vore dömda till undergång utan social sammanhållning och samarbete. Detta faktum återspeglas i medvetandet i magins illusioner. Människor förefaller besitta en speciell kraft och dygd som medlemmar av en klan eller stam, och dygden tar i deras föreställning formen av en speciell magisk kraft. Alla slags procedurer uppfanns för att frammana dem – senare med arbetsdelningen kommer den magiska kraften att betraktas blott som vissa individers egendom och angelägenhet, inte hela folkets. På samma gång antas naturföremål och naturkrafter vara besjälade och personifieras på ett senare stadium. Hela människans umgänge med naturen representeras som beroende av osynliga, mystiska krafter verksamhet.

De religiösa idéernas utveckling och förgrening har hållit jämna steg med och återspeglat utvecklingen av människors sociala liv.

”Dessa primitiva, religiösa föreställningar, som i allmänhet är gemensamma för varje besläktad grupp av folk”, skrev Engels, ”utvecklar sig, sedan gruppen upplösts, på sitt speciella sätt hos varje folk alltefter de levnadsbetingelser, som fallit på dess lott.” (*Ludwig Feuerbach*, s. 70).

Liksom ideologin skapas inte heller religionen på nytt i varje fas av den samhällsliga utvecklingen. Tvärtom gör varje ideologi för sin utveckling bruk av traditionellt material som övertagits från den föregående ideologin och införlivar med sig material som lånats från andra ideologier. Sak samma med religionen. Vi kan därför fortfarande urskilja, t. o. m. i den protestantiska kristendomens religiösa doktriner och praktik, element som hämtats från den primitiva stammagin, ofta beslöjade och omvandlade genom att nya tolkningar vidfästs dem.

”Vi ser alltså”, fortsatte Engels, ”att religionen, sedan den en gång uppkommit, ständigt innehåller ett förråd av nedärvda föreställningar, liksom ju traditionen på alla ideologins områden utgör en stor konservativ makt. Men de förändringar, som dessa föreställningar undergår, bestäms av klassförhållandena, dvs. de ekonomiska förhållandena människorna emellan, vilka åstadkommer dessa förändringar” (*Ludwig Feuerbach*, s. 74).

Detta särdrag hos all ideologisk illusion – att eftersom ideologin sysselsätter sig med tankar som oberoende entiteter, den ständigt utvecklar nya idéer ur ett förefintligt tankematerial – döljer effektivt det faktum att varje ideologi och varje ideologins element blott är en återspeglings av materiella sociala förhållanden och får den att framstå som vad den utger sig för att vara, ett idéernas oberoende framåtskridande.

Ideologins karaktär är inte omedelbart uppenbar, utan kan bara upptäckas om man utgår från Marx uttalande att ”det materiella livets produktionssätt är bestämmande för den sociala, politiska och andliga livsprocessen överhuvudtaget” (*Till kritiken av den politiska ekonomin*, Stockholm 1955, s. 9).

Så länge människor inte är herrar över sin samhällsorganisation, så länge återspeglas deras faktiska sociala relationer av ideologiska vanföreställningar, som i stället för att göra den sociala organisationen begriplig, mystifierar och döljer dess verkliga karaktär och dess faktiska ursprung samt lagarna för den mänskliga verksamheten bakom en slöja av politiska, rättsliga, estetiska och filosofiska illusioner.

Ideologi och klassintresse

5) De ideologiska illusionernas femte särdrag är att de i ett klassamhälle utgör ett av klassintressen motiverat bedrägligt system, ett sätt att dölja de faktiska samhällsförhållandena i en bestämd klass intresse.

Illusionen återspeglar alltid faktiska samhällsförhållanden för att dölja dem.

Tag t. ex. medeltidens religiösa ideologi med dess uppfattning om en himmelsk hierarki. Den återspeglade den feodala ordningen och medförde att feodalherrens utsugning av den livegne doldes som en den livegnes naturliga underkastelse under sin överordnade under Guds styre. Här doldes det nakna faktum att feodalherren tillägnade sig produkten av den livegnes arbete av de abstrakta feodala uppfattningarna om äganderätt, rättigheter och skyldigheter.

Vi kan återigen se samma process i det kapitalistiska samhället. Det nakna faktum att kapitalisten tillägnar sig de värden som produceras under arbetarens obetalda arbetstid döljs av de abstrakta kapitalistiska begreppen om äganderätt, skyldighet att följa kontrakt och lika rättigheter. Slöjan fullständigas av kapitalistiska religionsformer. Det är orsaken till att den borgerliga ideologin, trots att den ofta tagit sig icke-religiösa eller anti-religiösa former, alltid lämnar ett kryphål för religionen och alltid återvänder till den. Under krisperioder, då systemet är allvarligt i fara, tas den religiösa ideologin alltid fram och går på offensiv.

”Kristendomen med sin abstrakta människokult”, skrev Marx, ”i synnerhet dess borgerliga utvecklingsformer, protestantism, deism osv., är den religionsform som passar bäst för ett samhälle av varuproducenter, vilkas allmänna samhälleliga produktionsförhållanden medför, att producenterna uppfattar sina produkter som varor, alltså som värden, och i denna sakliga form ställer sina privatarbeten i relation till varandra som likartat mänskligt arbete” (*Kapitalet*, s. 68-69).

Hela den borgerliga ideologin, från dess religion till dess politiska ekonomi, döljer den kapitalistiska utsugningens faktum.

Den förställning och det bedrägeri som finns i alla ideologiska illusioner är alltid socialt motiverade, och tjänar med andra ord bestämda sociala ändamål, bestämda sociala intressen.

I primitiva samhällen, innan klasser uppkom, tjänade den ideologiska illusionen att stärka och befästa solidaritetsbanden mellan stammens medlemmar varav deras fortvaro berodde. Under förhållanden, när människor är i det närmaste totalt okunniga om de naturkrafter som omger dem, får magiska uppfattningar dem att uppleva att de ändå kan reda sig mot dessa krafter. Den primitiva ideologin motsvaras därför av hela stammens självbevarelsesdrift, av hela folkets intresse att bevara sin sociala organisation samt att känna sig starkt och säkert i den.

När samhället delar sig i antagonistiska klasser och när följaktligen historien blir klasskampens historia, blir klassintressen det förnämsta ideologiska motivet. Varje ideologi blir en klassideologi som på ett ibland indirekt sätt uttrycker en bestämd klass existensvillkor och tjänar denna klass i dess kamp mot andra klasser. Den förhärskande ideologin är i varje period den härskande klassens. När den förhärskande ideologin ifrågasätts, är det bara ett uttryck för att rådande klassförhållanden ifrågasätts av en annan klass.

Klassideologins förställning och bedrägeri, motiverat av klassintressen, får emellertid inte ses huvudsakligen som ett avsiktligt, medvetet bedrägeri.

Föreställningen att en klass intellektuella representanter avsiktligt uppfinner falska idéer med det medvetna syftet att dölja för folket vad de vet vara samhällsförhållandenas verkliga karaktär, skulle betyda att dessa tänkare faktiskt känner samhällsförhållandenas verkliga karaktär. Men själva essensen i den ideologiska illusionen är falsk medvetenhet om samhällsförhållanden. En mystifierande ideologisk uppfattning om samhällsförhållandena tar en riktig,

vetenskaplig uppfattnings plats. Den falska medvetenheten uppkommer inte genom en avsiktlig utan genom en spontan, omedveten process. Den är inte avsiktligt falsk utan illusorisk. Om den är bedrägeri, så är den också självbedrägeri.

De som tror ideologiska illusioner vara enbart avsiktliga bedrägerier har därför missuppfattat innebörden av vad Marx och Engels kallade "falsk medvetenhet". Ty de antar att den klass vars intressen främjas av ideologin, i själva verket är i besittning av en sann medvetenhet om grundvalen för dess faktiska existens – vilket ingen utsugande klass är eller kan vara. Förklaringen av ideologier som produkter av utstuderade planer att bedra folket i en klass intresse är en absurd vulgarisering av marxismen. Så uppkommer icke ideologier.

Naturligtvis pläderar ständigt den härskande klassens talesmän och ideologer för att avsiktligt och medvetet bedra folket. Men bakom ett system av avsiktligt bedrägeri ligger alltid ett självbedrägeri.

Som ett exempel på vad vi talar om kan vi ta Platon. Han var en ideologisk representant för den extrema reaktionen i det antika Grekland. I sin dialog Staten pläderade han för att de härskande, i syfte att hålla folket nere, skulle sprida vad han kallade en "ädel lögn". Fastän de visste att det inte var sant skulle de kungöra att härskare och behärskade var människor av två olika slag. Härskarna var lika "guld" och de behärskade lika "mässing och järn". Samtidigt förklarade Platon att aristokratin var det bästa samhällssystemet och att varje avsteg från det innebar anarki och förfall. Detta trodde han emellertid tveklöst vara sant. Det var en av hans klass illusioner och utgjorde själva grunden för hans uppfattning. Från den aristokratiska slavägarens synpunkt, som Platon framförde och som han gjorde mycket för att utforma, var det helt i sin ordning att ljuga för folket och att t. o. m. kalla sådana lögnen "ädla".

Sådan har varje härskande klass situation inom ideologin varit. Genuint falsk medvetenhet blandas upp med avsiktligt bedrägeri så att de två blir nära sammanflätade och tidvis t. o. m. oskiljaktiga. Det är särskilt fallet i det kapitalistiska samhället, där allt, inklusive idéer, köps och säljs. De som har idéer att sälja kommer att betrakta dem som varor att bytas mot kontanter, inte som sanningar att omfattas.

De särskilda ideologiernas klasskaraktär har man länge insett. När en ny klass stiger upp till makten och ställer en ny ideologi mot den gamla härskande klassens, inser den vanligen att den gamla ideologin uttrycker dess politiska motståndares intressen. Den attackerar därför denna ideologi som ett system av osanningar som motiverats av klassintressen.

Den framställer sin egen ideologi å den andra som ett system av sanningar, som motsvarar hela samhällets djupare behov. "Varje ny klass som sätter sig i en tidigare härskande klass ställe", skrev Marx och Engels, "är nämligen redan för att kunna genomföra sina avsikter tvingad att framställa sitt intresse som ett intresse gemensamt för alla samhällets medlemmar, dvs. ideellt uttryckt: den måste ge sina tankar en allmän form och framställa dem som de enda förnuftiga och allmängiltiga. Den revolutionerande klassen uppträder från första början inte som klass utan som företrädare för hela samhället redan därför att den har en klass emot sig, och den framstår som samhällets stora massa mot den enda härskande klassen" (*Människans frigörelse*, s. 152).

3 En nyss utbildad ideologi utgår därför vanligen med en djupgående impuls till förändring. Den uppträder som ett allmängiltigt system som öppnar nya system, nya vyer och motsvarar djupt upplevda sociala behov. Den uppträder som om den inte grundade sig på en klass intressen utan på hela folkets. Med tiden förlorar emellertid ideologin, med att den nya härskande och utsugande klassen blir intrasslad i sina egna motsättningar, sin revolutionära vitalitet och blir konservativ. Den börjar förfalla och upplösas. Slutligen står den avslöjad som

ett system av klassbetingade bedrägerier, medan dess representanter urartar från originella tänkare till den härskande klassens förhärskade propagandister.

Vetenskap

Produktionsprocessens begrepp

Jämsides med den illusoriska, omkastade återspeglingsen av produktionsförhållandena utvecklar människan riktiga begrepp om de materiella föremål som omger henne och som hon har att göra med i produktionsprocessen, om produktionsprocessen själv och om sina egna aktiviteter och sociala relationer.

Ty produktionens utveckling och därmed det sociala umgänge som följer ur produktionen kräver och ger upphov till sanningsenliga idéer om ting och deras inbördes samband och rörelse samt om olika mänskliga aktiviteter och relationer. Om människor inte utbildar sådana idéer kan de inte tillfredsställande sköta produktionen och sina angelägenheter. Ju mer förgrenade och mäktiga deras produktivkrafter, ju mer förgrenade och sammansatta deras verksamheter är, desto viktigare blir kunskapen om naturen och dem själva för att föra olika åtaganden till ett framgångsrikt slut.

I ideologin kan, som Marx och Engels påpekade, "medvetandet verkligen inbilla sig att det är något annat än medvetandet om den bestående praxis". Men samtidigt som medvetandet avskiljer sig från bestående praxis, utvecklas med praxis *medvetandet* om bestående praxis. Denna produktionens, arbetsdelningens och produktionsförhållandenas utveckling, som leder till illusorisk, omkastad ideologi, leder också till en tillväxt av människors sanna begrepp om sina verkliga levnadsvillkor.

Sådana sanna idéer kommer inte till av sig själva. De måste omsorgsfullt utformas, bearbetas och prövas i praktiken. De representerar de *upptäckter* som människor gjort i den sociala praktiken.

Det första upphovet till människors upptäckter ligger i produktionens praktik.

Vi har redan sett att det är karakteristiskt för den sociala produktionen, att människor på förhand har en plan för vad de skall producera. Det varken finns eller kan finnas någon produktion, i mänsklig mening, inte ens de primitivaste former av samlande och jakt, utan detta medvetande. I produktionen bildar människor också nödvändigtvis begrepp om de föremål med vilka de träder i förbindelse, om de material de använder och den teknik de utnyttjar samt gör upptäckter rörande egenskaper hos dessa objekt och material och vad som kan uträttas med dem.

"Arbetsprocessens enkla beståndsdelar", skrev Marx (*Kapitalet*, s. 154), "är: 1) den ändamåls-enliga verksamheten eller själva arbetet, 2) de föremål som den påverkar och 3) det medel varmed den verkar." Ingen av dessa faktorer kan sättas i rörelse utan motsvarande begrepp och upptäckter. Med att produktionen och arbetsdelningen utbildas, blir arbetets former mer varierade, dess föremål utvidgas och dess redskap förbättras. Det innebär att människors begrepp utvidgas i motsvarande grad och att de gör nya upptäckter.

Den primitiva människan t. ex. som uttryckte sina relationer till naturen i en magisk ideologi hade redan mycket precisa och tillförlitliga kunskaper om de olika djurarter hon jagade och om deras vanor och egenskaper – vilket bl. a. visar sig i hennes grottmålningar. Med jordbrukets och hantverkets utveckling gjordes nya upptäckter och människors begrepp om naturföremål med tillhörande egenskaper och principer som var inmängda i skilda produktionsprocesser utvidgades väsentligt. I det nutida kapitalistiska samhället är de institutioner och inrättningar som öser fram alla slags borgerliga religiösa, politiska och filosofiska

illusioner, samtidigt uppsamlingsplats för ett stort och växande förråd av tillförlitlig och systematisk kunskap om naturen och de principer som hjälper människor att utöka sitt herravälde över naturen. Allt detta är frukten av tusentals år av mänskliga ansträngningar. Särskilt betydelsefulla är de stora förbättringar i produktionen som gjorts under den kapitalistiska epoken.

Begrepp om naturen och om teknologiska processer utgör faktiskt en betydelsefull del av produktivkrafterna själva.

Produktionens krafter innefattar människor med sin kunskap och erfarenhet av produktionen. Människors erfarenhet av produktionen registreras, generaliseras och systematiseras genom begreppen. Utrustade med sina begrepp använder människor produktionsredskapen och förbättrar dem. Dessutom är inte den ökade kunskapen om produktionsprocessen, om dess föremål och redskap, om teknologiska principer och allmänt talat om naturen, bara ett väsentligt villkor för att produktionen skall kunna hållas i gång på en viss nivå. Under lämpliga förhållanden bidrar den till nya framsteg i produktionen och kan på så sätt bli en av de faktorer som slutligen nödvändiggör revolutionära förändringar i produktionsförhållandena för att ställa dem i samklang med de nya produktivkrafterna.

Naturvetenskapernas uppkomst

Naturvetenskapen uppkommer ur de idéer eller den kunskap som samlas i produktionsprocessen.

”Från första början”, skrev Engels i *Om dialektiken i naturen*, ”har naturvetenskapernas uppkomst och utveckling bestämts av produktionen”.

Under hela antiken, sade han, begränsade sig den vetenskapliga undersökningen uteslutande till astronomi, mekanik och matematik. Ty ”astronomin . . . om blott med hänsyn till årstiderna, var absolut oundgänglig för ett herde- och jordbruksfolk. Astronomin kan bara utvecklas med matematikens hjälp. Därför måste man ta itu också med den. På ett senare stadium uppstod genom jordbrukets utveckling – i vissa områden (vattenanskaffning för bevattningen i Egypten) och särskilt med uppkomsten av städer, stora byggnadsföretag och hantverkets utveckling – mekaniken. Den behövdes också snart för navigation och krig. Den är i sin tur i behov av matematik och befrämjar därför dess utveckling.” Med den senare snabba förbättringen av produktiv-krafterna, som ledde till och sedan ägde rum i det kapitalistiska samhället, uppkom den ena nya vetenskapen efter den andra – fysik, kemi, de biologiska vetenskaperna, geologi. ”När.., vetenskaperna på nytt undergick en mirakulöst hastig utveckling och uppenbarade en otrolig mäktighet, hade vi än en gång ett mirakel som berodde av – produktionen”.

Om nu vetenskapernas utveckling bestäms av produktionen, gör detta också reda för den ojämna hastighet varmed olika vetenskaper utvecklats och den ofta ensidiga karaktären av utvecklingen. Produktionens förgrening och den tonvikt som lagts vid olika produktionsgrenar ger oss åskådningsmaterial. Sålunda var t. ex. kemin inte särskilt utvecklad till helt nyligen, fastän mekaniken och vissa grenar av de biologiska vetenskaperna hade nått en avsevärd utvecklingsgrad. De agrikulturella vetenskaperna åter är relativt betydelselösa under den moderna monopolkapitalismen, medan alla vetenskaper som har att göra med krigsproduktion varmt omhuldas.

Vetenskapen som en särskild praktik, skild från produktionen

Vetenskaperna är till sitt väsen mycket säregna med en egen speciell teknik och teori. Vetenskaperna framträder när, som ett resultat av arbetsdelningen, man vid sidan av produktionen börjar göra speciella undersökningar av skilda naturföremåls och

naturprocessers egenskaper och när man därför kan göra en särskild bearbetning, generalisering och systematisering av de begrepp man erhållit vid undersökningarna.

Bara under sådana omständigheter har vi rätt att tala om vetenskaper. Vi skulle därför knappast tillåta benämningen "vetenskap" på den kunskap som vissa primitiva stammar har, hur omfångsrik och tillförlitlig den än må vara, om skilda slag av djur och växter, om olika materials egenskaper eller om årstidernas växlingar. Kunskapen blir vetenskap först när dess föremål görs till objekt för speciella undersökningar utanför produktionen – i första hand skilt från jakt, verktygsframställning, trädgårdsskötsel osv.; och när därför vad vi erhåller från undersökningar generaliseras och systematiseras som en speciell mängd kunskap.

Vi kan särskilja tre viktiga drag hos vetenskapen, som visar den vetenskapliga teorins högre karaktär än kunskapen om naturföremål och processer som är inblandade i produktionsprocessen själv och utgör producentens eget medvetande om sitt arbete, dess föremål och redskap.

1) Vetenskapen utför en *systematisk beskrivning och klassificering* av naturföremål och processer. Ett exempel är kartläggningen av himlakropparna och deras synliga rörelser. Den påbörjades av den astronomiska vetenskapens pionjärer, såsom de antika egyptierna. Ett annat är de "naturhistorier" som samlats av tidiga betraktare av den organiska naturen, såsom Aristoteles, vars zoologiska arbeten omfattade en systematisk beskrivning och klassificering av de bäst kända (liksom också en del inbillade) djurarter med försök att formulera lagar för olika egenskaper hos olika djur.

2) Med utgångspunkt i en dylik beskrivning och klassificering av naturföremål och deras rörelse, fortsätter vetenskapen genom abstraktion till att formulera de *principer och lagar* som yttrar sig i och styr de iakttaga egenskaperna och rörelserna hos naturföremålen. Genom abstraktionen härleds t. ex. sådana begrepp som massa, energi osv. i mekaniken och talbegreppet och det geometriska formbegreppet i matematiken.

3) Med användning av begreppen går vetenskapen vidare genom att formulera *hypoteser*. Sådana hypoteser söker *förklara* iakttaga egenskaper, inbördes samband och rörelser hos de ting som varit föremål för undersökning och att på så sätt *förutsäga* deras andra egenskaper, samband och rörelse. De söker lägga fram en systematisk teori för fenomenen på samma gång som de söker förmå människan att förstå och utnyttja dem.

Därför utvecklas vetenskapen samtidigt som den har sitt ursprung i produktionen och kommer till användning däri som en särskild aktivitet, skild från produktionen.

Därav följer att de som utvecklar den ofta är omedvetna om och t. o. m. kan förneka beroendet av produktionen. Vad beträffar deras egen medvetenhet om de egna sysslorna, kan de utföra undersökningar p. g. a. nyfikenhet, enbart för kunskapens skull, av kärlek till mänskligheten och en önskan att upplysa människor, av en önskan att njuta, av den orsaken att de har betalt för att göra det, därför att de fikar efter berömmelse eller därför att de vill tillfoga sina motståndare skada genom att visa att de haft fel. Många olika subjektiva motiv är alltid inblandade i det vetenskapliga arbetet och naturligtvis påverkar dessa motiv arbetets resultat och karaktär.

Vidare fortsätter utvecklingen, när vetenskapen väl satts på spåret av vissa upptäckter, av sig själv genom att dessa senare i sin tur ger upphov till andra. Behovet att följa upp slutsatser samt att systematisera och generalisera de resultat som ernåtts fortsätter med en egen inboende logik, oberoende av särskilda praktiska problem som är förbundna med produktionen.

Av denna anledning illustreras ofta betydelsefulla vetenskapliga problem på förhand av praktiska behov och t. o. m. långt innan någon praktisk tillämpning är möjlig. Ex.vis

konstaterades elektromagnetiska vågors existens långt innan man kunde tillämpa kunskapen i radiotekniken. Atomfissionen upptäcktes många år innan något praktiskt försök att utlösa atomenergi företogs. Således tenderar det vetenskapliga framskridandet att fortgå oberoende av den praktiska tillämpningen. Vad mera är förseas ofta denna tillämpning när den blivit tekniskt möjlig av politiska och ekonomiska skäl.

Vetenskaperna är därför, som produktionsteori, från första början skilda från produktionens praktik, både till sin organisation och i sina utövares verksamhet och medvetenhet. Samtidigt beror vetenskapernas karaktär och nivå alltid av produktionens. Deras problem uppstår i sista hand i produktionen och deras resultat återförs till produktionen. Vetenskapernas utveckling är alltid beroende av produktionen samt understöds av den och för i sin tur produktionen framåt. Avskiljandet av vetenskapen från produktionen är inte en ”frånkoppling” utan innebär en mycket nära fortsatt förbindelse. För den händelse att det underliggande sambandet någon sin avbryts, börjar vetenskaperna själva alltid att stagnera och så småningom att förfalla. I allmänhet sammanfaller den tidpunkt då ny energi tillförs vetenskaperna och den tidpunkt då en ny produktionsteknik utformas. De som då slår in på vetenskapligt obanade stigar är till sina praktiska intressen vanligen nära associerade med den nya produktionsformen. Sedan följer det vetenskapliga bearbetandet och utvecklandet av nya idéer och upptäckter. Men denna process kan inte underhållas länge om den underlåter att pröva den tekniska tillämpningen och saknar stimulansen från de problem som uppkommer vid tillämpningen.

Vetenskap och klasser

Av vad som sagts framgår att vetenskaperna är en följd av arbetsdelningen. Vetenskaperna utvecklas som ett resultat av andligt till skillnad från materiellt arbete – som ett speciellt område för teoretisk aktivitet, skilt från produktionsarbetet. Därav följer att vetenskapernas utveckling är nära förbunden med klasser. Vid olika tidpunkter har olika klasser haft stort intresse av att utveckla vetenskaperna och har därför påverkat utvecklingen till att möta deras intressen som klass. De har därvid pålagt vetenskaperna vissa drag av den för hela klassen gemensamma ideologin.

Ur arbetsdelningen uppkom privategendomen och utsugningen och därmed uppdelningen mellan massan av producenter som var helt upptagna av det produktiva arbetet och den privilegierade och lediga minoritet som övertog den allmänna skötseln och bestämde samhällets utvecklingsriktning. Vetenskaperna, som var en del av det andliga arbetet, var beroende av denna minoritet eftersom den var befriad från materiellt produktionsarbete och därmed i stånd att utföra det andliga arbetet.

Därför tar den klass, som under en särskild period tagit skötseln och utvecklingen av samhället och därmed staten, religionen osv. om hand, också kontrollen över vetenskaperna. Den utövar ett kontrollerande inflytande över deras utveckling.

Vetenskaper utbildas väsentligen som en del av de nödvändiga medlen för den allmänna utvecklingen och skötseln av sociala angelägenheter samt som en särskild angelägenhet. Därför utvecklas vetenskaperna som medel eller redskap i händerna på olika klasser, tjänar deras behov, genom att a) vidmakthålla och vidareföra produktionen, och b) allmänt handha och kontrollera de sociala angelägenheterna. Dessa klasser befrämjar och omhuldar vetenskaperna om deras intressen kräver att de utforskar företeelser i stället för att bara förbli i okunnighet eller uppfinna falska teorier.

Sålunda styrs vetenskapernas expansion och bestäms dess gränser av de intressen som uppkommer ur särskilda klassers existensförhållanden från tid till annan.

I slav- och feodalsamhället gav t. ex. de härskande klassernas existensförhållanden, som hängde samman med att både jordbrukets och industrins utveckling höll sig på en relativt låg

nivå, ingen särskild impuls till att utveckla vetenskapen. Men när bourgeoisin väl uppstått krävde dess intressen en kraftig utvidgning av det vetenskapliga arbetet, i första hand vad som rörde manufakturerna och industrin men också under dess revolutionära period människan och hennes samhällsförhållanden. Den moderna vetenskapen är bourgeoisins skapelse, en av det borgerliga samhällets mest typiska produkter. Den har frambringat medel att förstå och kontrollera de naturens och samhällets processer som blir till under kapitalismens utveckling.

Klassideologi i vetenskapen

Det faktum att en särskild klass spelar den ledande rollen i den allmänna utvecklingen av vetenskapen ställer samtidigt vetenskapen inför vissa villkor och begränsningar vad gäller dess idéer.

På grundvalen av en klass materiella existensvillkor, utformas vanföreställningar som bestämmer karaktären av klassens ideologi. Dessa vanföreställningar tillämpas på ett eller annat sätt av klassens intellektuella representanter på alla den ideologiska aktivitetens områden. Därför används och tillämpas de i det vetenskapliga arbetet, intränger i och begränsar vetenskaperna samt påverkar och färgar på detta sätt vetenskapernas hela utveckling i varje särskild epok.

I slavsamhället utbildades t. ex. den idén – den utarbetades vidare i det feodala samhället – att allt existerande ingick i en hierarki, som sträckte sig ned från Gud genom alla nivåer av lägre stående andliga varelser och vidare till alla nivåer av människor, djur, växter och mineraler. Allt existerade i ett syfte som motsvarade dess plats i systemet, vilket bestämde dess väsentliga egenskaper såväl som dess rörelse och förändringar. Den uppfattningen dominerade vetenskaperna. Varje teori som hade att göra med människa eller natur måste formuleras med utgångspunkt i den samt inpassas i den.

Man ansåg t. ex. att himlen bortom månbanan var av överlägsen beskaffenhet och tillhörde en högre stående varelse i jämförelse med den nedanför liggande jorden. Därför ansågs himlarörelserna (som antogs vara nödvändigt cirkulära, eftersom den cirkulära rörelsen antogs vara den mest perfekta) lyda andra lagar än jordens. Jordiska kroppar tenderade att naturligt falla mot centrum. Det förklarade den gravitation man kan iakttaga på jorden. Men det gällde inte himlakropparna. Uppfattningarna uttrycktes i den ptolemaiska världsbilden med jorden som medelpunkt i universum och solen och stjärnorna i banor runt den. Kopernikus som placerade solen i centrum och gjorde jorden till en av dess planeter, åstadkom en avgörande brytning med detta slags synsätt och banade väg för den newtonska uppfattningen om den allmänna gravitationen och rörelselagarna som inbegrep alla kroppars rörelse i universum i ett allmänt system för mekanisk kausalitet.

Den borgerliga ideologin i allmänhet och den borgerliga vetenskapen i synnerhet attackerade och gjorde sig till sist av med de gamla, traditionella uppfattningarna. Attacken motiverades av och utvecklades på grundval av de borgerliga samhällsförhållandenas utveckling. Det som tog de gamla uppfattningarnas plats var nya och typiskt borgerliga uppfattningar – uppfattningar som den om alla materiella varelsers grundläggande kvalitativa identitet och om den mekaniska kausaliteten. Samtidigt gjorde sig bourgeoisin på intet sätt, utom dess allra radikalaste representanter, kvitt uppfattningen om Gud och själen. Men i stället för den hierarkiska uppdelningen, alltså från den enklaste materiella varelsen i botten till den högsta andliga varelsen (eller Gud) i toppen, satte man en uppdelning av universum i två totalt olika sfärer – det materiella varat, underkastat bestämda, deterministiska lagar å ena sidan, och Gud och den andliga världen å den andra.

På ett eller annat sätt har sådana borgerliga uppfattningar inträtt i hela den moderna vetenskapens byggnad, liksom slavsamhällets och feodalsamhällets uppfattningar inträdde i den

antika och medeltida vetenskapen. Men vi har en viktig skillnad – medan de gamla uppfattningarna var fientligt inställda till utforskandet av naturen genom experimentella metoder, gynnade den nya uppfattningen dem och var beroende av dem.

Upptäckt och vanföreställning

På grund av det klassideologiska inflytandet i den vetenskapliga teorin får vi göra en distinktion mellan de upptäckter som vetenskapen gör och de vanföreställningar som vetenskapen övertar och använder.

En upptäckt görs när, som ett resultat av undersökningar, något blir känt om ett slag av existerande ting vad gäller egenskaper, samband och lagar. Men upptäckter måste alltid uttryckas i påståenden som formuleras med hjälp av vissa uppfattningar. Påståenden skapas alltid i syftet att ingå som beståndsdelar i en allmän teori. Vid betraktande av totalsumman av vetenskapens idéer och teorier vid varje tidpunkt, finner vi att de i ett avseende består av formuleringar av faktiska upptäckter och att de i ett annat består av allmänna vanföreställningar varigenom upptäckterna formuleras och sammanknyts till en allmän teori.

Distinktionen mellan upptäckt och vanföreställning, som alltid måste göras i vetenskapen, ger ofta upphov till en motsägelse mellan upptäckt och vanföreställning. Motsägelsen är ständigt för handen vid vetenskapernas utveckling.

Motsägelsen är väsentligen en motsägelse mellan vetenskapens form och innehåll – en motsägelse mellan det faktiska innehållet i vetenskapernas upptäckter och de teoretiska former vari de uttrycks och generaliseras. Den kan lösas på ett av två sätt, negativt eller positivt. Positivt om nya upptäckter hjälper till att skingra gamla vanföreställningar och leder till nya sätt att förstå företeelser. Negativt om gamla vanföreställningar hindrar nya upptäckter.

Vid den moderna naturvetenskapens begynnelse hämmade t ex. gamla vanföreställningar nya upptäckter – som när den åsikten att himlarörelser var helt skilda från jordiska dylika hämmade astronomens och mekanikens framskridande. Nya upptäckter i astronomi och mekanik hjälpte sedan till med att skingra gamla föreställningar och ledde fram till nya uppfattningar.

I den moderna borgerliga naturvetenskapen åter har en motsägelse uppstått mellan vetenskapens upptäckter och de traditionella borgerliga mekaniska-metafysiska sätten att tolka dem.

Engels påpekade sålunda att den moderna naturvetenskapens hopade kunskaper visar att ”naturen i själva verket går dialektiskt och icke metafysiskt till väga... Men de naturforskare, som lärt att tänka dialektiskt, är ännu sällsynta, och den strid vari den härskande intellektuella metoden befinner sig gent emot de vetenskapliga upptäckterna förklarar just den förvirring, som f. n. råder i de naturvetenskapliga teorierna” (*Socialismens utveckling från utopi till vetenskap*, / Stockholm 1947, s. 30).

Å ena sidan leder denna motsägelse till ”ändlösa motsägelser” i vetenskapen, vilka hejdar vetenskapens frammarsch. I biologin infördes t. ex. ytterst stränga mekanistiska begrepp om organiska processer och när de ledde till svårigheter, tillgreps mystiska idéer om livskrafter, vilket resulterade i en fruktlös polemik mellan ”mekanister och vitalister”. När moderna upptäckter i fysiken åter upphävde den mekaniska kausalitetens traditionella system, hölls före att hela kausalitetsbegreppet hade brutit samman och att fysiken inte längre gav någon ”bild” av verkligheten. Å andra sidan har hopandet av upptäckter lett till nya tänkesätt, till att den borgerliga ideologin ersatts av den dialektiska materialismen. Lenin drog sålunda den slutsatsen ur sin undersökning av fysikens senaste utveckling: ”Den moderna fysiken ligger i födslovåndor. Den håller på att föda den dialektiska materialismen” (*Filosofiska arbeten*, s. 464).

Samhällsvetenskapen

Hittills har vi bara diskuterat naturvetenskapen. Men vi har också samhällsvetenskapen att ta ställning till. Naturvetenskaperna, vilka utför undersökningar av naturfenomenens egenskaper och lagar, bestäms ytterst av produktionen. Samhällsvetenskaperna däremot, vilka utför undersökningar av samhällsfenomenens egenskaper och lagar, bestäms ytterst av klasskampen. Samhällsvetenskapen har sina rötter i den erfarenhet som olika klasser samlat i klasskampen. Vetenskaper uppkommer alltid ur något behov. Det är i sista hand produktionens krav som framkallar naturvetenskaperna. Deras undersökningar vidareförs oberoende av vilken klass som behärskar produktionen. I sin tur framkallar den allmänna skötseln och kontrollen av sociala angelägenheter samhällsvetenskaper. Dessa undersökningar vidareförs för den klass' räkning som än endera faktiskt handhar och kontrollerar samhällets angelägenheter eller kämpar för att tillskansa sig denna skötsel och kontroll.

Undersökningen av samhällsfenomenen har utvecklats högst väsentligt i slav-, feodal- och kapitalistsamhället. De mest ingående undersökningar har vidtagits, rörande såväl olika samhälls- och styresformer och de olika lagar varje regering måste ta hänsyn till som historiska undersökningar, vilka lämnat besked om de allmänna tilldragelsernas följd i olika samhällens historia.

Men fram till den moderna arbetarklassens framträdande har dessa undersökningar utförts av representanter för de exploaterande klasserna. Därför har det huvudsakligen varit de exploaterande klassernas lärdomar och slutsatser om människa och samhälle som har införlivats med samhällsvetenskapen. Det har förlänat samhällsvetenskapen en helt annan karaktär än naturvetenskapen. Utbildad av de exploaterande klassernas representanter har samhällsvetenskaperna – som har att göra med människors relationer och växelverkan med varandra – fullständigt skilts från naturvetenskaperna – som sysslar med den omgivande naturen och människans påverkan av den. Det har visat sig omöjligt att upprätta en grund för vederhäftig kunskap om samhället på det sätt som samma klasser har förmått vad gäller den omgivande naturen.

Vi känner fyra principiella drag hos samhällsvetenskapen som i grunden skiljer den från naturvetenskapen.

1) Klassintressen förhindrar vissa undersökningar och upptäckter i samhällsvetenskapen på sätt som de inte gör i naturvetenskapen. Det faktum att samhällsvetenskapen utvecklats av exploaterande klasser som ett hjälpmedel i deras klasskamp, sätter oöverstigliga hinder för samhällsvetenskapens möjligheter – så länge den förblir i dessa klassers händer.

Det är naturligtvis sant att olika upptäckter rörande naturen till en tid har motarbetats av representanter för de härskande klasserna i deras ideologiska intresse. I detta avseende har naturvetenskapernas väg varit allt annat än rak. Så var fallet t. ex. med Galilei, eller senare Darwin eller ännu senare Mitjurin. Men till sist tvingar fakta själv fram insikten, upptäckterna tas till vara och används. Ideologierna anpassar sig till de nya upptäckterna. Men på det sociala fältet är å andra sidan motståndet mycket envetnare. En exploaterande klass erkänner inte fakta och lagar om samhället, ifall dessa på ett avgörande sätt skulle gå emot dess intressen som klass. Den erkänner inte fakta som avslöjar sanningen om dess eget utsagnings-system och lagar som uttalar att detta system med nödvändighet måste gå under.

2) Medan exploaterande klasser har utvecklat naturvetenskaperna som ett redskap för människors kollektiva herravälde över naturen, har de inte utvecklat samhällsvetenskapen på motsvarande sätt, dvs. som ett redskap för människors kollektiva herravälde över sin egen sociala organisation. De exploaterande klasserna har utvecklat samhällsvetenskaperna blott som ett redskap för att säkra och befästa sitt eget klassherravälde. Man har företagit många

undersökningar om samhället, varur teoretiska och praktiska slutsatser dragits. Men i motsats till naturvetenskapernas undersökningar och slutsatser har dessa aldrig förmått människor att skaffa sig en sådan kontroll över följderna av sina handlingar att de kunnat styra och planera sina gemensamma ansträngningar för att förverkliga bestämda mål.

Exploaterande klasser har varit intresserade av att utveckla produktionsredskapen som hjälpmedel för människor att upprätta och utvidga sitt herravälde över naturen. Därför har naturvetenskaperna under dessa klassers beskydd alltmer hjälpt till att förverkliga herraväldet. Men samtidigt har privategendomens och utsugningens utveckling tvingat in människorna under sina egna sociala relationer som ligger bortom den medvetna sociala kontrollen. Och detta måste vara fallet så länge utsugningen ännu existerar. Den historiska process som skapar möjligheter för de exploaterande klasserna att utbilda en naturvetenskap i syfte att förverkliga människans herravälde över naturen förnekar därför möjligheten att utveckla en samhällsvetenskap för att förverkliga ett herravälde över samhällets organisation.

3) Medan exploaterande klasser ständigt har kunnat vidareutveckla den vetenskapliga undersökningen, inte bara av naturens ytfenomen, utan av underliggande orsaker och lagar för fenomenen, är deras samhällsvetenskap ur stånd att klarlägga grundläggande orsaker och lagar för samhällens rörelse.

De grundläggande orsaker och lagarna för samhällets rörelse ligger i produktionsförhållanden, egendomens och klassförhållanden. Men det är omöjligt att företa en konsekvent vetenskaplig undersökning inom detta område utan att slutligen uppdaga sanningen om grundvalen för de exploaterande klassernas privilegierade position och den motsägelsefulla och övergående karaktären av utsugningssystemet, som dessa klasser är livligt intresserade av att gömma undan och dölja. Därför uppger klassen, också under sin progressiva period då den exploaterande klassens samhällsvetenskap vågar en mera djupgående analys av samhällets ekonomiska grundval (som den brittiska bourgeoisin i industrikapitalismens begynnelsekedje), snart sina revolutionära erövringar och dessa sociala undersökningar hemfaller åt en ytlig, deskriptiv beskrivning, full av missledande begrepp. De exploaterande klassernas sociologer kan till syvende og sist aldrig riktigt klassificera, analysera och förklara undersökta fenomen. De inför ständigt illusoriska motiv och falska förklaringar i sin beskrivning av samhället.

4) I de exploaterande klassernas händer har samhällsvetenskaperna förblivit långt mer under klassideologins inflytande än vad fallet är med naturvetenskaperna. I naturvetenskaperna har ofta klassideologiska vanföreställningar hämtat men i sista hand inte hindrat vetenskaperna från att fastställa många av de undersökta fenomenens objektiva lagar och väsentliga samband. I samhällsvetenskapen har å andra sidan den allmänna teorin om samhället huvudsakligen bestämts av klassideologiska vanföreställningar.

Då klassintressen förbjuder vissa undersökningar och upptäckter; då de klasser som är i besittning av samhällsvetenskapen inte kan utveckla den som ett hjälpmedel för människans herravälde över sin egen sociala organisation och underställa dess slutsatser praktikens prövning; då samhällsvetenskapen undandrar sig undersökningen av grundläggande lagar och orsaker för samhällets rörelse – följer att de allmänuppfattningar om samhället som återfinns i samhällsvetenskaperna inte härletts ur en vetenskaplig undersökning utan har karaktären av falsk medvetenhet, av klassideologiska illusioner. Följaktligen har samhällsvetenskapens undersökningar och slutsatser i händerna på de exploaterande klassernas representanter tenderat att huvudsakligen utvecklas som en ren bearbetning av klassideologiska vanföreställningar – som ett klassificerande och tolkande av sociala fakta på så sätt att de fördjupar en given klass illusioner om samhället och tillhandahåller argument för att stödja klassens politiska åtgärder.

Av alla dessa anledningar har samhällsvetenskapen därför i händerna på de exploaterande klassernas representanter icke uppnått, och kan aldrig uppnå, samma vetenskapliga status som naturvetenskaperna. Och den har ständigt tenderat att degenerera till blott och bart den härskande klassens försvarsmekanism.

Vetenskapens sociala funktioner

Vi skall sammanfatta detta kapitel med några slutsatser om vetenskapens karaktär och den roll den spelar i samhällslivet, i den ekonomiska och kulturella utvecklingen. Vi skall därefter i nästa kapitel betrakta några allmänna drag i vetenskapens historiska utveckling, och den roll den förväntas spela i framtiden då den skall medverka till att bygga upp det socialistiska samhället.

Skillnaden mellan vetenskaplig och illusorisk medvetenhet är beroende av olika metoder för att utbilda idéer om fenomen – å ena sidan utforma begrepp på grundval av praktiskt umgänge med föremål och utveckla dem genom systematisk undersökning och en ständigt på nytt genomförd praktisk prövning; å andra sidan utgående från ideologiska vanföreställningar.

Dessa två slag av medvetenhet utesluter inte ömsesidigt varandra. De är motsatser men de påverkar varandra. De är motsatta tendenser i verksamhet i hela den sociala medvetenhetens utveckling. De påverkar varandra på varje stadium och bestämmer tillsammans det faktiska utseendet av de uppfattningar vi hyser om natur och samhälle liksom särskilda åsikter om natur och samhälle. Det ger upphov till ständiga motsägelser. Som vi sett har det vetenskapliga slaget av medvetenhet gradvis blivit förhärskande vad gäller uppfattningar om naturen, medan det illusoriska slaget av medvetenhet förblivit förhärskande vad gäller uppfattningar om samhället.

Vetenskapliga undersökningar och upptäckter är knutna till den sociala praktiken, produktionens och klasskampens praktik. I sista hand uppkommer de alltid ur och styrs av praktikens behov. Då de möter praktikens krav tillför de praktiken värdefulla tillskott.

Vetenskapliga undersökningar och upptäckter spelar en oundgänglig roll för att utveckla produktivkrafterna. Ju mer produktivkrafterna utvecklats, desto större och nödvändigare blir den roll som vetenskaperna spelar i utvecklingen. Vetenskapen hade t. ex. ingen betydelse för stenålderns produktivkrafter. Den började vinna i betydelse med jordbruket, bergsbruket och offentliga arbeten. Den spelar en viktig roll i de moderna produktivkrafterna, eftersom den moderna teknologin vore omöjlig utan vetenskapen. Ja, mer än så. Vetenskapen spelar en ledande roll, eftersom vetenskaplig forskning bryter väg för den tekniska utvecklingen och omedelbart leder till revolutionära förändringar i tekniken.

Genom att bidra till produktivkrafternas utveckling blir vetenskapen en revolutionerande kraft i samhället. Ty den är en viktig beståndsdel i de produktivkrafternas framsteg som ställer dem i motsättning till rådande produktionsförhållanden och således nödvändiggör en revolutionär förändring av hela samhällets ekonomiska struktur. Detta är i dag uppenbart i t. ex. fysiken. Produktionen av atomenergi är en av de faktorer som gör det absolut nödvändigt att socialismen ersätter kapitalismen, för att denna produktion skall kunna användas på ett för hela samhället fruktbart sätt.

Samtidigt tar vetenskapen del i klasskampen. Naturvetenskaperna indirekt och som andrahandsfunktion, samhällsvetenskaperna direkt och som förstahandsfunktion.

Naturvetenskapens primära sociala funktion är att biträda produktionen. Härur följer dess sekundära funktion i klasskampen. Bestämda framsteg i vetenskap och teknologi tjänar bestämda klassers intressen, antingen i deras strävan efter makten eller också när de befäster den makt de redan nått. Den moderna vetenskapens och teknologins tidiga framsteg tjänade sålunda den uppåtstigande bourgeoisin på två sätt – dels genom att förmå den att öka sin

rikedom och därmed befästa sin ställning i samhället och dels ideologiskt genom att understödja den i dess kamp mot den feodala ideologin. När bourgeoisin hade tagit makten blev vetenskapen och teknologin mäktiga hjälpmedel för att befästa den kapitalistiska ordningen. I dag står de fortfarande i tjänst hos den monopolkapitalistiska ordningen. Men samtidigt tvingas de att också tjäna arbetarklassen och socialismens sak. I de länder som bygger socialismen blir de en drivfjäder i den ekonomiska uppbyggnaden liksom de överallt blivit väsentliga beståndsdelar i den socialistiska ideologin.

Olika slags sociala undersökningar tjänar å andra sidan klasskampen utan att ta denna omväg, och klasskampens behov tillhandahåller motiveringen för sådana undersökningar. I de exploaterande klassernas fall gör detta, som vi sett, reda för det faktum att klassideologiska illusioner spelar en betydligt större roll i samhälls- än i naturvetenskaperna. Det jämförande studiet av olika slags samhällen och styresformer, beskrivningen och klassificeringen av olika former av social verksamhet, undersökningar av det bästa sättet att genomföra olika ekonomiska verksamheter – detta har varit väsentliga sysselsättningar för olika härskande och exploaterande klasser. Det har kommit dem till hjälp vid planeringen och genomförandet av deras verksamheter både då det gällt att erövra makten och då det gällt att befästa den samt vid utbildandet av klassens uppfattningar i den ideologiska kampen mot andra klasser. I arbetarklassens kamp, i kampen för socialismen utbildas samhällsvetenskapen för första gången som ett viktigt medel för att förstå hur samhället skall omvandlas. Häri når den för första gången en vetenskaplig status som är jämförbar med naturvetenskapens.

Vetenskapens huvudsakliga och väsentligaste sociala funktion finner vi således i den roll den spelar för den samhälleliga praktikens utveckling. Genom att företa vetenskapliga undersökningar för att undersöka företeelser och dra allmänna slutsatser ur det material som arbetats fram, kan människor utvidga och utveckla sina produktivkrafter. De kan reglera sitt sociala umgänge, sina individuella och samhälleliga verksamheter så att de motsvarar nivån på deras produktivkrafter och den därav följande karaktären av produktionsförhållandena. Vetenskapen är alltså ett viktigt medel för att fullkomna det mänskliga livet, för att öka människans herravälde över naturen och den samhälleliga rikedom, för att vidga synfältet och förmågan att sköta de egna angelägenheterna, för att förbättra resultaten av produktionsansträngningarna samt för att tillfredsställa människors behov.

Detta har betydelse för en fråga som förr ofta ställdes bland marxister, nämligen om vetenskapen utvecklas som en del av klassideologin, vilken ytterst bestäms av samhällets ekonomiska förhållanden. Är det riktigt att ställa ”borgerlig vetenskap” mot ”socialistisk vetenskap” såsom rivaliserande ideologier, som tjänar rivaliserande klasser och samhällssystem?

Eftersom klassideologiska vanföreställningar å ena sidan inträder i vetenskapen, är det uppenbart att de teorier som är förhärskande på särskilda vetenskapens områden i sin förefintliga form innehåller uppfattningar som uppkommer och utvecklas som en del av klassideologin. Sådana vanföreställningar uppkommer just som produkter av givna klass- och egendomsförhållanden, tjänar befästandet och utvecklingen av dessa förhållanden samt försvinner med att denna ekonomiska grundval försvinner. Vi kan inte förstå vetenskaps-historien, eller dess speciella karaktär och motsägelser vid ett givet stadium, utan att ta det faktum med i beräkningen att den har utvecklats av bestämda klasser, vars klassföreställningar spelat en aktiv roll i utvecklingen, och vars ekonomiska intressen lett till att vetenskapens utveckling befrämjats i en riktning men hämmats i en annan. I denna mening är det helt riktigt att ställa ”borgerlig vetenskap” mot ”socialistisk vetenskap”, eftersom det ställs helt andra krav på vetenskapligt arbete i det socialistiska än i det kapitalistiska samhället.

Å andra sidan bestäms inte innehållet i vetenskapens upptäckter av klassintressen eller en ekonomisk grundval. Dessa upptäckter är direkt förbundna med produktionens och det sociala umgängets behov, som åtföljer produktionen, återspeglar objektiva fakta och lagar, tjänar samhället allmänt och förblir giltiga för varje ekonomisk grundval. En upptäckt är en upptäckt, vem än som gör den.

För att ta ett konkret exempel, nämligen kvantmekaniken som den utvecklats i det borgerliga samhället av i dag. De upptäckter som rör lagar för materiens rörelse på subatomär nivå återspeglar dess rörelselagar, är ett uttryck för experimentella resultat och bestäms på intet sätt av särskilda klassers ideologi-föreställningar, vilka betingas av ekonomiska förhållanden och intressen. Därför kan vetenskapsmän från kapitalistiska och socialistiska länder mötas i vetenskapliga konferenser på gemensam grund, jämföra sina resultat och bistå varandra för att ytterligare befrämja vetenskaperna – åtminstone så långt deras regeringars säkerhetsföreskrifter tillåter. Men teorin att händelser sker utan orsaker som byggts upp kring kvantmekanikens upptäckter och som intet experiment kan bekräfta, är en karakteristisk produkt av den borgerliga ideologin. Därför har kvantmekaniken i sina väsentliga upptäckter inte utvecklats som en klassideologi, men vissa tillfälliga drag i dess allmänna teori har påverkats av klassideologin.

Utvecklas då vetenskapen som en ideologi? Samhällets ekonomiska och klassmässiga förhållanden betingar vetenskapens utveckling och bestämda klassers ideologiföreställningar inträder i vetenskapen och påverkar den. De påverkar dess utveckling antingen negativt eller positivt, befrämjar den vetenskapliga forskningen eller hindrar den – just som egendoms- och klassförhållandena i allmänhet kan vara gynnsamma eller ogynnsamma för vetenskapens vidare utveckling. Men vetenskapens utveckling och den vetenskapliga teorins framsteg återspeglar inte någon klass vanföreställningar och intressen utan den objektiva världens processer – vilket garanteras av de vetenskapliga metoderna som är vederhäftiga och inte tillåter att teorier ”svängs ihop” för att passa vissa människors intressen. Det är dessutom uppenbart att vetenskapen själv spelar en viktig roll i samhällets ideologiska utveckling.

Vetenskapligt utformade begrepp och vetenskapliga upptäckter inträder i ideologier. Vetenskapen har ett starkt och växande inflytande över utformningen av ideologier – som således i vissa avseenden blir mer vetenskapliga än illusoriska. Ju högre vetenskapen utvecklats, desto större är dess roll i den allmänna ideologiska utvecklingen.

Begrepp som t. ex. arternas utveckling genom det naturliga urvalet, cellen som den enhet varigenom livet utbildas, atomen, jorden som en del i ett solsystem i Vintergatans utkanter, är alla vetenskapliga begrepp som blivit en del av den accepterade naturuppfattningen i det borgerliga samhället och därmed en del av den gängse borgerliga ideologin. I allmänhet genomsyrar den borgerliga ideologin vetenskapen genom att pålägga den vanföreställningar, men genomsyras också själv av vetenskapen, även om den ofta försöker tolka och ”förklara bort” vetenskapliga upptäckter.

Men framför allt spelar vetenskapen en roll som vapen i ideologikritiken. Nya vetenskapliga begrepp och upptäckter råkar i konflikt med rådande ideologier och skingrar de vanföreställningar och slutsatser som följt ur dem. När så nya klasser ifrågasätter den gamla härskande klassens välde och nya idéer ställs mot gamla, blir vetenskapliga undersökningar och de slutsatser som härletts från dem ett revolutionärt kritiskt vapen.

Framför allt spelar vetenskapen en progressiv och frigörande roll i samhällets utveckling. Dess upptäckter stegrar människors kollektiva förmåga att tillfredsställa sina behov och tjänar som medel att upplysa, förjaga misstag och övertro samt förse människor med kunskap om naturen och dem själva.

Särskilda klasser och nationer, som leds av särskilda klasser, har lämnat sina bidrag till vetenskapens utveckling och tillfälligt präglat dem med sina särskilda karakteristika och begränsningar. Efter att ha nått så långt vecklar de in sig i motsägelser, förvirrar vetenskapsteorin med sina illusioner och förvränger den. Men begränsningarna och bakslagen är av underordnad betydelse då vad som uppnåtts av en klass eller nation övertas och vidareförs av andra. Därför har det i vetenskaperna utvecklats ett förråd av mänsklig kunskap och förmåga. Det är mänsklighetens gemensamma arv, som skall användas för att befria alla människor.

Vetenskap och socialism

Den borgerliga vetenskapens insatser

Före den moderna kapitalistiska epoken utbildades vetenskaperna i huvudsak på en högst elementär, deskriptiv och klassificerande nivå. Vetenskapernas upptäckter, även om de var viktiga på vissa områden, var fragmentariska och rörde mest egenskaper hos särskilda föremål, särskilda lagar och uppfattningar. De trängde inte ned till mera allmänna och grundläggande lagar och gav inte någon tillförlitlig bild av naturens sammanhang. Eftersom vetenskapligt arbete i huvudsak begränsades till beskrivning och klassificering, var vetenskapernas abstraktioner och generaliseringar, som utgör de två huvudsakliga aspekterna av vetenskapligt arbete, nödvändigtvis bara spekulationer och gissningar. Den allmänna teorin om naturen utvecklades som en del av filosofin och teologin. Den inrymde alla tidens filosofiska och teologiska vanföreställningar.

Det var ett vetenskapens särdrag vid denna tidpunkt att den var försvuren åt en del ytterligt primitiva uppfattningar om naturen. Alkemisterna t. ex. hopsamlade ett anseeligt förråd av kunskap om kemiska ämnen och deras reaktioner, men deras kemiska teori var mycket primitiv i den konkreta meningen att den rörde sig med uppfattningar som nedärvt från primitiva tider. Sådan var t. ex. uppfattningen att kemiska ämnen var levande varelser sammansatta av kropp och själ med könsliga bestämningar. Vi kan åter skåda en anseelig utveckling av den astronomiska observationen i slav- och feodalsamhället men de kosmologiska teorierna om universums utseende förblev under äldre tiders påverkan.

Engels påpekade i ett brev till C. Schmidt (27/10 1890) att det har funnits "ett förhistoriskt förråd av kunskap vilket vi i dag skulle kalla humbug", som haft betydelse (och f. ö. ännu har det) för människans allmänna förståelse av naturen.

"Dessa olika falska uppfattningar om naturen", skrev han, "har för det mesta som bakgrund en negativ ekonomisk grundval. Den förhistoriska tidens låga ekonomiska utvecklingsnivå utfylls, betingas delvis och orsakas t. o. m. av de falska uppfattningarna om naturen. Fastän ekonomisk nödvändighet var den viktigaste drivfjädern för den framåtskridande kunskapen om naturen och i allt högre grad blir det, vore det sannerligen pedantiskt att försöka finna ekonomiska orsaker till allt detta primitiva nonsens. Vetenskapens historia är historien om hur detta nonsens gradvis avförs eller om hur det undanträngs av nytt men alltid mindre absurt nonsens."

Orsaken var alltså att den härskande klassens ideologi påtvingades vetenskapernas allmänna teori en viss filosofisk och teologisk karaktär. På samma gång förde den relativt låga ekonomiska utvecklingsnivån med sig att många primitiva och orimliga antaganden tog plats i teorier om särskilda företeelser. Dessa faktorer kunde inte annat än förhindra vetenskapernas utveckling. De fungerade som mäktiga negativa faktorer som måste sopas undan innan den moderna utvecklingen av vetenskap och produktion kunde bli möjlig.

Den moderna naturvetenskapen uppstod under den period då den feodala högadelns makt bröts och de nutida europeiska borgerliga nationerna utbildades. "Naturvetenskapen utvecklades mitt i den allmänna revolutionen och var i sig själv alltigenom revolutionär." skrev Engels i *Om dialektiken i naturen*. Samma klasskrafter som genomförde revolutionen utvecklade vetenskaperna. Vetenskapen visade sig vara en outsinlig källa för upplysning i det att den bröt igenom den forna okunnigheten och vidskepelsen. Den trotsade de gamla auktoriteterna med kunskap som var baserad på observationer och experiment. De människor som lade grunden för den moderna naturvetenskapen var mycket olika den feodala ordningens munk-lärda och läskarlar. De var starkt intresserade av industrin och handeln, av ny teknik, av resor och upptäckter. I deras händer blev vetenskapen ett redskap att förbättra det mänskliga livets villkor.

Uppkomsten av nya vetenskaper följde på industrins nya utveckling.

"I korstågens efterföljd utvecklades industrin enormt och förde i dagen en stor kvantitet nya mekaniska (vävning, urmakeri, nyttjande av kvarnar), kemiska (färgning, metallurgi, alkohol) och fysikaliska (linser) data, vilket inte bara gav ett stort undersökningsmaterial, utan också själv tillhandahöll helt andra experimentella medel än vad som tidigare fanns och tillät framställning av nya redskap. Man kan säga att verkligt systematisk experimentell vetenskap nu för första gången blivit möjlig" (*Om dialektiken i naturen*).

I naturvetenskapens senare utveckling som inleddes därmed, upphörde vetenskapens abstraktioner och hypoteser att vara blott spekulationer och gissningar. De blev bekräftade vetenskapliga sanningar. Den vetenskapliga teorin ersatte hopkopplingen av vetenskapligt humbug med filosofiska och teologiska spekulationer. Vad som gjorde detta möjligt var för dem som nu utförde vetenskapligt arbete den nya utrustning de var i besittning av för noggrann observation och kontrollerade experiment och det faktum att vetenskapliga teorier prövades inte bara genom vetenskapliga observationer och experiment utan i den samhälleliga produktionens praktik. Naturvetenskapens nya framsteg var därför beroende av den framskridna teknologin och den sociala användningen av vetenskapen som en produktivkraft.

Från denna utgångspunkt har den moderna borgerliga naturvetenskapen fortsatt och har stora bedrifter att uppvisa.

1) Man har lyckats att efter hand utveckla skilda grenar av naturvetenskapen – den ena vetenskapen efter den andra och avskilt den ena från den andra. I denna process har de framgångar som nåtts på ett område skapat möjligheten att börja den vetenskapliga undersökningen på andra områden. Hela processen har som sin grund det kapitalistiska samhällets produktivkrafter, som på en och samma gång har presenterat nya problem för vetenskapen att ta itu med samt tillhandahållit de tekniska medlen för att ta itu med dem.

2) På alla vetenskapens progressiva områden har analysen nått stora resultat – analysen av naturfenomenen vad gäller dess delar eller element, delarnas egenskaper, samband och lagar samt rörelselagarna för helheten. Och samtidigt som denna analys av naturen har genomförts, har man företagit generaliseringar, som visat hur tingens mest skilda egenskaper och rörelser alla är resultat av mycket allmänna, universellt tillämpliga lagars verksamhet.

3) Ett den moderna naturvetenskapens tredje viktiga resultat har varit upptäckten av lagar för förändring och rörelse i naturen.

Under den moderna naturvetenskapens begynnelseskede förhärskade den uppfattningen att, trots oupphörlig rörelse och växelverkan, naturen i sina väsentliga särdrag förblev exakt densamma. "Planeterna och deras drabanter, när de väl satts i rörelse av den mystiska 'första impulsen', roterade ständigt vidare längs sina förutbestämda banor i all evighet ... Stjärnorna förblev för alltid fixa och orörliga på sina platser ... Jorden hade fortvarit utan att förändras ...

Dagens fem kontinenter hade alltid existerat ... Växt- och djurarterna hade upprättats en gång för alla när de blev till ... All förändring, all utveckling i naturen förnekades” (Engels, *Om dialektiken i naturen. Inledning*). Men vetenskapens successiva upptäckter – i astronomi och kosmogoni, i fysik, i kemi, i geologi och i de biologiska vetenskaperna – rev sönder hela denna bild av den stillastående naturen. Man visade att naturen i alla sina delar förändras och utvecklas. Och denna slutsats uppträdde inte som lös spekulatation – såsom den t. ex. framställts i den antika grekiska filosofin – utan som ett resultat av detaljerade undersökningar, genom analys av naturens olika processer och upptäckter av deras lagar och samband.

4) Slutligen har det genom naturvetenskapernas upptäckter gradvis framträtt en kunskap om naturen som är både allmän och detaljerad – allmän i den meningen att den omfattar de huvudsakliga processer som äger rum i naturen samt deras samband; detaljerad i den meningen att den omfattar särskilda tings lagar och samband. Denna kunskap har i växande omfattning förmått vetenskaperna att ge en beskrivning av naturprocesserna enbart med utgångspunkt i undersökningarna av just dessa förlopp, vilka hypoteser sedan prövas.

”Vi har nu kommit så långt att vi inte bara kan påvisa sammanhanget mellan processerna i naturen på dess olika områden utan också i det stora hela det sammanhang, som råder mellan dessa olika områden. Sålunda kan man med hjälp av de fakta, som den empiriska naturvetenskapen levererat, i tämligen systematisk form ge en allmän bild av naturen som ett sammanhängande helt.” (Engels, *Ludwig Feuerbach*, s. 57)

Som ett resultat därav undantränger den vetenskapliga kunskapen om naturen efterhand den filosofiska spekulatationen. Den beskrivning som ges både av särskilda förlopp och av deras allmänna sammanhang grundas på och prövas i detalj vid undersökningen och kan inte framställas genom filosofiska spetsfundigheter eller fantasirika gissningar.

Tidigare kunde man, som Engels påpekade, ge en ”systematisk form” åt naturen ”endast på det sätt, att den ersatte de för densamma ännu obekanta sammanhangen med ideella, fantastiska sammanhang, lät fantasin komplettera där fakta saknades och endast i inbillningen utfyllde de verkliga luckorna.” Men när den vetenskapliga undersökningen har försett oss med de fakta vi saknar, skulle ett dylikt förfarande »inte bara vara överflödigt, *det skulle vara ett steg tillbaka* (*Ludwig Feuerbach*, s. 58).

Naturligtvis finns ännu många luckor. Fastän man ständigt fyller igen dem, kommer de alltid att finnas. Att fylla igen dem innebär ofta bara att avslöja nya och hittills oanade sådana. Man hade dock vid senare delen av förra århundradet upptäckt tillräckligt för att rubba förtroendet för det gamla slaget av filosofiska-teologiska spekulatationer om naturen. Det hade blivit uppenbart att den kunskap man saknar måste erhållas genom att intensifiera den vetenskapliga undersökningen och inte på andra vägar.

Den borgerliga vetenskapens gränser

Genom att bidra till industrins och handels utveckling har vetenskaperna spelat en oumbärlig roll för att det kapitalistiska produktionssättet skulle upprättas och utvecklas. Men det kapitalistiska produktionssättet har satt gränser för vetenskapens vidare utveckling.

Kapitalismens stora bedrift är att ha omvandlat den individuella småproduktionen till samhällelig produktion i stor skala, som är i stånd att binda naturkrafterna och ta de moderna mekaniska produktionsredskapen i sin tjänst. Den sociala produktionens tillväxt — framför allt i industrin eftersom jordbruket förblivit förhållandevis efterblivet — medförde och understöddes av en vetenskapernas oförutsedda tillväxt. På område efter område gjordes upptäckter, nya vetenskaper tillkom och utvecklades snabbt, naturen överlämnade sina

hemligheter till människan. Hon kunde beskriva de principer, som är nödvändiga för att riktigt förstå naturprocessernas lagar och sammanhang.

Men den sociala produktionen togs om hand för bestämda kapitalistiska ändamål. Det var kapitalet som utövade, kontrollerade och var den styrande faktorn i den sociala produktionen. Arbetsgemenskapen som är det väsentligaste draget i den sociala produktionen infördes inte av arbetarna själva utan av det kapital som utnyttjade och utsög dem. ”Genom många lönarbetares samverkan utvecklas kapitalets herravälde till en nödvändig betingelse ... Den kapitalistiska produktionsprocessens drivande motiv och bestämmande syfte är först och främst största möjliga värdeökning av kapitalet, dvs. största möjliga produktion av mervärde, alltså största möjliga exploatering av arbetskraften genom kapitalisten” (Marx, *Kapitalet*, s. 288).

Marx betraktade vetenskapen som en särskild och nödvändig del av produktionsprocessen i det moderna samhället. Det sociala arbetet, påpekade han i *Kapitalet* (tredje boken, kap. 5, avd. 5), innefattar arbete av två slag. Först den vetenskapliga sidan som innebär det vetenskapliga bemästrandet av material och processer. Det ger uppfinningar och upptäckter som förbättrar existerande produktionsredskap och skapar nya. Detta kallade han ”universellt arbete”. För det andra har vi det sociala arbetet självt, arbetarnas samarbete för att utnyttja produktionsredskapen.

I den kapitalistiska produktionen uppdelas dessa två slag av arbete och båda tvingas tjäna kapitalet. Gemensamhetsarbetet är mervärdets källa och arbetaren är bara en ”hjälpreda” att arbeta under kapitalistens eller direktörens ledning för kapitalistens profit. Förbättringar i produktionstekniken görs och tillämpas inte därför att de underlättar arbetet eller tillfredsställer mänskliga behov, utan därför och endast därför att de inbringar en ökad profit. Därför utvecklas inte vetenskapen, produktionsteorin, som ett bihang och redskap för det sociala arbetet utan som ett bihang och redskap för kapitalet som utsuger arbetaren och styr produktionen för kapitalistisk profit. ”Det är ett av resultaten av arbetets manufakturmässiga delning, att den materiella produktionsprocessens andliga potenser ställes gentemot den som främmande egendom och behärskande makt... Storindustrin ... avskiljer vetenskapen som självständig produktionspotens från arbetet och tvingar in den i kapitalets tjänst.” (Marx, *Kapitalet*, s. 314-15).

Till en början kunde vetenskapen gå framåt med stormsteg inom gränserna för de kapitalistiska förhållandena. Ty kapitalet måste avslöja naturprocessernas hemligheter som det använder i sin strävan efter profit. Det understödde, efter att ha insett vetenskapens enorma betydelse, också forskning på områden som inte hade utsikt till någon omedelbar praktisk tillämpning. Vetenskapsmännen kände sig fria och obundna. Det tycktes dem att de utförde sin forskning till hela mänsklighetens fromma, eller för kunskapens egen skull och att samhället var redo att ära och belöna dem för deras upptäckter samt att göra deras upptäckter, när omständigheterna så tillät, praktiskt nyttiga. Men verkligheten bakom den borgerliga friheten för vetenskapen var att vetenskapen hela tiden arbetade för kapitalet, som förlitade sig på dess upptäckter, uppfinningar och teorier för att åstadkomma de förbättringar i produktionen som skulle höja den kapitalistiska profiten.

Med kapitalets omvandling till sitt nuvarande monopolistiska stadium, har vetenskapens direkta och öppna underkastelse under monopolkapitalet blivit alltmer uppenbar. Därtill har också vetenskapens egen utveckling bidragit, då den medfört en stark kostnadsökning och därmed gjort vetenskaperna helt beroende av finansiellt stöd direkt från monopolen eller indirekt genom staten. Inte bara vetenskapens forskning, uppfinningar och upptäckter har tvingats in i kapitalets tjänst, utan också vetenskapsmännen själva. De har förlorat sin forna oberoende ställning och förvandlats till monopolens anställda och förvaltare – eller statens,

som själv är underställd monopolen. Deras arbete regleras i motsvarighet till det. Följden blir att det vetenskapliga arbetet förvirras, för att det blott skall utvecklas i den riktning monopolen finner önskvärd; för att använda det i första hand och i ökande omfattning för militära ändamål. Därmed ökas kraven på tystnad, varför "säkerhetspolisens" och militärens överinseende ökar. "Lojalitetstest" och tester på ideologisk renlärighet företas. Slutligen framstår inte vetenskapen som en källa till styrka och hopp för mänskligheten utan som ett hot.

Vetenskapens underkastelse under kapitalet, och senare under monopolkapitalet, återspeglas i vetenskapsteorin. Från kapitalistklassens synpunkt har alltid den nödvändiga vetenskapen rymt en farlig ideologisk tendens. Detta på grund av dess materialistiska inriktning, som förklarar människors erfarenheter med utgångspunkt enbart i den materiella världen. Bourgeoisin insåg tidigt att den vetenskapliga materialismen kan vara samhällsomstörtande, om den underställer samhällets och härskarklassens grundvalar en vetenskaplig kritik och visar hur människor, som är utrustade med vetenskap, kan uppnå sin befrielse. Därför har filosofiska teorier länge vävts kring vetenskapen och man har sökt "förklara bort" dess radikalt materialistiska tendens och sätta gränser för dess tänkbara utveckling och tillämpning.

Det har sålunda fastlagts att vetenskapen bara får sysselsätta sig med vissa aspekter av naturkrafterna, men inte med de i verkligheten underliggande och kontrollerande andliga krafterna; att den icke kan tränga ned till naturens verkliga krafter, utan bara kan syssla med vissa av dess verkningar; att den slutligen bara kan registrera och korrelera de förnimmelser som produceras i våra medvetanden, medan den verkliga världen utanför förblir ovetbar och mystisk. Sådana uppfattningar om och i vetenskapen, som blivit mycket spridda i dagens kapitalistiska samhällen, utbildades redan för så länge sedan som på 1600-talet (t. ex. av Malebranche i *Dialogues on Metaphysics and Religion*, 1688).

Därför finner vi uppburna vetenskapsmän förklara att vetenskapen är förenlig med nästan vilket slags "tro" som helst – utom tron på mänskligheten; att det framåtskridande som vetenskapen ställer i utsikt är ett illusoriskt mål. Men den vetenskapliga upptäckstens framsteg kan inte hejdas. Stora nyupptäckter görs ständigt, vilka grundar sig på den i det moderna samhället utvecklade nya tekniken. Men vetenskapsmännen blir själva alltmer pinsamt medvetna om de begränsningar de pålagts i praktiken av monopolens intressen och i teorin av icke-vetenskapliga idéer. Många börjar leta sig ut ur labyrinten, somliga i en slags anarkistisk och besviken individualism, andra genom att gå med i arbetarklassens kamp för en ny social ordning där vetenskapen skall utvecklas obegränsat för att tjäna samhällsmedlemmarnas intressen.

Vetenskap för folket

Under kapitalismen blir den sociala produktionen en funktion av kapitalets intressen, vars mål är kapitalistisk profit. Under socialismen blir å andra sidan den sociala produktionen en funktion av det sociala arbetet, vars mål är att tillfredsställa samhällets materiella och kulturella efterfrågan. Uppgiften att utveckla produktionsteorin måste alltid ligga i samma händer som de som styr dess praktik. Under kapitalismen avskiljs vetenskapen från arbetet och tvingas tjäna kapitalet, som utsuger arbetet. Men under socialismen förenas vetenskapen med arbetet. Socialistiska vetenskaper är den teoretiska avdelningen av det sociala arbetet – eller sett från en annan sida: den avdelning som utför forskning, gör uppfinningar och teoretiskt arbete expanderar med nödvändighet ständigt och fulländar den sociala produktionen samt tillfredsställer det socialistiska samhällets ständigt stigande materiella och kulturella efterfrågan.

När monopolens kontroll undanröjts och vetenskapen förvandlats till en allmän angelägenhet, blir vetenskapens allsidiga utveckling föremål för planering. Det innebär naturligtvis inte att de upptäckter som görs under en period planeras i förväg, eftersom ingen kan veta vad som

kommer att upptäckas innan upptäckten är gjord. Det innebär att resursernas fördelning och inriktning för forskningsändamål planeras på alla områden. Sådan planläggning för med sig en förening av kortsiktiga och långsiktiga mål. På en och samma gång koncentrerar sig vetenskapen på att lösa omedelbara praktiska problem samt företar grundforskning som bestäms av de teoretiska framstegens krav och höjer sig till resultat som ligger långt bortom vardagens praktik.

En ny vetenskapsman framträder, nämligen en som framgått ur det arbetande folkets led. Vetenskapen blir slutligen, efter att ha varit en enda social grupp – förbunden med utsugarna – angelägenhet, allas gemensamma egendom och angelägenhet. Bara detta kan frigöra enorma nya krafter för vetenskapligt arbete och för att tillämpa dess resultat samt leda till en kraftig acceleration och tillväxt av vetenskapen.

Samtidigt gör man en gång för alla upp med ideologiska vanföreställningar. Vetenskapsteorin utvecklas i takt med vetenskapens landvinningar på grundvalen av den sociala praktiken, som ett rättesnöre för vidare upptäckter och praktisk tillämpning med fri diskussion och kritik.

På ett tidigt stadium, innan särskilda vetenskaper utbildats, var vetenskapen ännu inte avskild från filosofin. Ett särdrag i filosofins och vetenskapens historia är att vetenskaperna framgår ur och avskiljer sig från filosofin. Därmed utbildas allmänuppfattningar om naturen på basen av en vetenskaplig utforskning av naturen. Som vi sett fortsätter ännu filosofiska uppfattningar att intränga i vetenskapen och påverkar delvis vetenskapens mera abstrakta sidor. Vetenskapens frigörelse från filosofiska vanföreställningar fullbordas först med vetenskapens utveckling under socialismen. Ty då upphör filosofin att finnas till i sin gamla form som en teori om världen oberoende av vetenskapen och påtvingar den sina uppfattningar, utan utvecklas i stället som inbegreppet av de principer som finns i det vetenskapliga tänkandet – dialektikens och logikens principer – och därför som ett teoretiskt redskap och rättesnöre i det vetenskapliga arbetet.

Engels skrev om förhållandet mellan vetenskap och filosofi i *Om dialektiken i naturen*:

”Vetenskapsmän tror att de frigör sig från filosofin genom att ignorera eller okväda den. Den kan emellertid inte komma någon vart utan tänkande och för tänkandet behöver de vissa bestämmningar. De övertar dessa ofreflekterat från den allmänna medvetenheten hos s. k. bildade personer... Men därför är de icke desto mindre i filosofins våld och de som okvädar filosofin mest är slavar under de allra vulgäraste lämningarna från de sämsta filosofierna Naturvetenskapsmän tillåter filosofin att uppehålla en pseudo-existens genom att enbart reda sig med den gamla bottensatsen hos den gamla metafysiken. Först när natur- och historievetenskapen har tillägnat sig dialektiken kommer allt filosofiskt svammel... att vara överflödigt och försvinna från den positiva vetenskapen”.

Under socialismen kan dessutom den sanna opartiskhet som är väsentlig för vetenskapens fullständiga utveckling fullt ut förverkligas.

Den vetenskapliga forskningsprocessen kräver att slutsatser dras enbart på grund av ingående undersökning, utan hänsyn till vad den eller andra intressenten skulle vilja se vara fallet eller vad den ena eller andra tankeskolan tror. Den kräver att varje slutsats skall underställas kritik mot bakgrunden av ytterligare undersökning.

Detta det vetenskapliga arbetets nödvändiga kännetecken underströks ständigt av Marx. Han skrev t. ex. i Teorier om mervärdet, då han ställde Ricardos vetenskapliga inställning till den politiska ekonomin mot Malthus', om Ricardos ”opartiskhet” och ”vetenskapliga uppriktighet”, om ”Ricardos vetenskapliga oväld”. Han ”är precis lika hänsynslös mot bourgeoisin som han i andra fall är mot proletariatet och aristokratin”. Malthus å andra sidan begick ”en synd mot vetenskapen” genom att anpassa sina slutsatser till den härskande klassens intressen.

”Den föraktlige Malthus drar ... bara de slutsatser som är möjliga att acceptera och värdefulla för aristokratin gentemot bourgeoisin och för dem båda gentemot proletariatet”. Han försökte ”göra vetenskapen till en uppfattning som inte härletts från vetenskapen själv ... utan lånats utifrån, från för vetenskapen yttre och främmande intressen”.

I ett samhälle grundat på utsugning måste hinder resas mot opartisk undersökning. Undersökningar påbörjas, men syftet blir klart när starka påtryckningar sätts in för att övertala vetenskapsmän att avpassa sina slutsatser efter den härskande klassens skilda politiska och ideologiska intressen, eller att föra undersökningen till ett förtidigt slut. Först när människan avskaffat utsugningen och undersökningar utförs för att göra livet uthärdligare för envar, röjs alla hinder för den opartiska undersökningen ur vägen. Ty då kräver just de intressen som befrämjar undersökningen – dvs. det för alla gemensamma intresset att skaffa sig pålitlig kunskap – att intet får stå i vägen för att fullfölja undersökningar ända till slutet.

Naturligtvis är den gamla vanan att kräva att undersökningar måste visa vad någon särskild grupp önskar se bevisat och att protestera mot att vissa bestämda slutsatser dras, en vana som man inte blir kvitt utan vidare. Socialismen kräver å andra sidan att vetenskapen skall vara sant opartisk och utföra sina undersökningar utan hänsyn till vad någon särskild person eller personer påstått eller önskar tro. Detta framhölls energiskt av Stalin. ”Man inser allmänt att utan åsiktskamp, utan frihet till kritik kan ingen vetenskap utvecklas och frodas.” (*Om marxismen i språkvetenskapen.*) ”Vetenskap kallas vetenskap just därför att den inte erkänner några fetischer, inte fruktar att lyfta sin hand mot det bortdöende, det gamla, och lyhört lyssnar till erfarenhetens, praktikens röst” (Stalin, *Leninismens problem*, Moskva 1951, s. 771).

Allmänt frigör socialismen vetenskapen från alla de begränsningar och restriktioner som hittills pålagts den. Precis som det socialistiska ägandet av produktionsmedlen befriar produktionen från de fjättrar som pålagts den av det privata ägandet och tillägnandet och möjliggör produktionens obegränsade utveckling för att tillfredsställa människors behov, så avlägsnar socialismen de fjättrar som binder vetenskapen. Metoderna för vetenskaplig undersökning är inte annorlunda under socialismen än under kapitalismen. Ty dessa metoder som gradvis fulländats under det ekonomiska framåtskridandet, är inte en produkt av något särskilt system. Vitsen är att de ekonomiska, politiska och ideologiska faktorer som hindrat deras allmängiltiga tillämpning, undanröjs.

Med socialismen, skrev Engels i *Om dialektiken i naturen*, ”börjar en ny epok i historien, där mänskligheten själv och med den alla dess verksamhetsgrenar, särskilt naturvetenskapen, kommer att uppleva ett framåtskridande som ställer allt föregående i den djupaste skugga.”

Vetenskapen om samhället

Den borgerliga vetenskapen kunde intränga djupt i lagarna för naturprocesserna, eftersom bourgeoisin var i behov av denna kunskap för profitens skull. Kapitalisterna vill inte höra barnkammarsagor om t. ex. elektriciteten, utan vinna kunskap om dess verkliga lagar (även om dess ideologi tvingar den att ta inte så få barnkammarsagor för gott). Men vad beträffar lagarna för samhällets utveckling kan kapitalisterna, trots att de tillämpar en mängd ytliga data om samhället, aldrig förstå dem. Ty de innebär att bourgeoisin skulle tvingas dra slutsatsen om sitt eget fall och sitt samhällssystem's undergång.

Vilka bedrifter naturvetenskaperna än uträttat i det kapitalistiska samhället, består den största begränsningen att detta samhälle skiljt naturvetenskapen från samhällsvetenskapen. Det finns ingen *enhetlig* vetenskap. I stället har vi naturvetenskaper men ingen vetenskap om samhället och därför ingen vetenskaplig kunskap om hur vi skall utbilda och tillämpa vetenskaperna i mänsklighetens tjänst.

Att ställa samhällsvetenskapen på en fast grund, att fastställa de fundamentala lagarna för samhället, kan ta sin början först när kampen för socialismen skjuter fart och bara fortgå i förbindelse med den kampen och senare med det faktiska uppbyggandet av det socialistiska samhället. Vetenskapen om samhället utvecklas som den vetenskapliga teori, som vägleder arbetarklassens kamp för socialismen. Den uppstår och utvecklas som den teoretiska grunden för arbetarklassens samhällsuppfattning.

Den borgerliga samhällsvetenskapen nådde sin högsta utveckling hos de brittiska forskarna Adam Smith och David Ricardo, vars undersökningar av lagarna för den samhälleliga produktionen och distributionen av existensmedel lade grunden för den vetenskapliga politiska ekonomin, vetenskapen om samhällets ekonomiska grundval. Dessa undersökningar företogs för att möta den gryende kapitalistiska ekonomins förvaltningsbehov. Men villkoren för att utveckla det kapitalistiska styrelsesättet och den kapitalistiska utsugningen begränsade varje vetenskapligt framsteg genom borgerliga forskare. De kunde inte som Marx fortsätta med att avslöja mervärdet, den kapitalistiska utsugningens hemlighet.

Den efterföljande borgerliga politiska ekonomin och den borgerliga vetenskapen i allmänhet har sysselsatt sig med att hopsamla en imponerande samling fakta och faktakorrelationer. Den har också samlat en ansevärd mängd praktisk kunskap om hur man skall styra det kapitalistiska systemet. Men den har sorgfälligt undvikit att undersöka de faktiska produktionsförhållanden varpå dessa fakta grundar sig och varigenom de endast kan förstås. De har i stället presenterat vilseledande eller falska förklaringar.

Vad Marx sade om "vulgär" borgerlig ekonomi kan sägas allmänt om borgerlig samhällsvetenskap: Den rör sig endast "på företeelsernas yta för att söka en plausibel förklaring . samtidigt som man ideligen tuggar om det material som den vetenskapliga ekonomin för länge sedan har levererat färdigt, och serverar det för borgerligt husbehov. I övrigt begränsar sig vulgärekonomin till att pedantiskt sätta i system och som eviga sanningar proklamera de illusioner, varmed borgaren älskar att befolka sin egen lilla värld, den bästa av alla" (*Kapitalet*, s. 71, fotnot). Med en sådan vetenskap "gäller det inte längre, om den ena eller andra teorin är sann, utan om den är för kapitalet nyttig eller skadlig, bekväm eller obekvä, av polisen förbjuden eller inte. I stället för oegennyttiga forskare kommer lejda slagskämpar, i stället för objektiv vetenskaplig undersökning apologeternas onda samvete och dåliga avsikter" (*Efterskrift till andra upplagan av Kapitalet*, s. 9).

Medan vi alltså kan få se borgerliga undersökningar som uppdagar talrika fakta och några isolerade och ytliga lagar om samhällsvetenskapen, får vi aldrig någonsin se en borgerlig vetenskap om samhället som innefattar de grundläggande lagarna, utan bara en dylik marxistisk, socialistisk. Marx' upptäckter av samhällets grundlagar var möjliga endast därför att han intog en ståndpunkt som gick emot det kapitalistiska samhället, klargjorde för sig arbetarklassens revolutionära roll samt nödvändigheten av att ersätta kapitalismen med socialismen. Därigenom fastlade han grunden för samhällsvetenskapen liksom Galilei och Newton gjort för fysikens del eller Schwann² och Darwin för biologins.

Slutet på den gamla ideologin

Eftersom den socialistiska rörelsen utbildar vetenskapliga uppfattningar om samhället, om samhällsförhållanden och lagar för samhällets utveckling, följer att den motsätter sig och börjar förintade ideologiska illusioner.

Den socialistiska rörelsen ställer vetenskapliga idéer mot de utsugande klassernas ideologiföreställningar. Med andra ord går vetenskapliga idéer till kamp mot gamla illusioner i kampen för socialismen. Målet för ett samhälle utan utsugning medför nödvändigt en kamp

² Tysk fysiolog, en av pionjärerna på cellteorins område. Övers. anm.

för att göra slut på alla slags ideologiska illusioner och att ersätta dem med vetenskap – att med andra ord utveckla en allmänt vetenskaplig ideologi.

I stället för att utveckla en falsk medvetenhet, kräver kampen för socialismen ett bemödande att uppfatta ting som de är och inte i fantastiska sammanhang. I stället för att hemfalla åt illusoriska idéer för att dölja verkliga samhällsförhållanden och de faktiska samhälleliga motiv som tjänar den ena klassens utsugning av den andra, kräver socialismen sanna idéer för att göra slut på all utsugning samt tillfredsställa hela samhällets behov.

I kampen under kapitalismen måste arbetarklassens parti ständigt kämpa för att utplåna den kapitalistiska ideologins inflytande i sina egna led och bland det arbetande folket, att grunda all sin politik, allt massarbete och all propaganda på den vetenskapliga teorin och att undervisa hela rörelsen i denna teori. I motsats till de exploaterande klassernas uppfattningar uppstår inte arbetarklassens samhällsuppfattningar, som främjar dess kamp, och kan inte uppstå och utvecklas spontant, som en klassideologi, utan uppstår och utvecklas som en vetenskap.

När arbetarklassen har erövrat makten och är ledande vid uppbyggandet av det socialistiska samhället, ställs uppgiften att slutligen utplåna alla den gamla ideologins lämningar från livets alla områden. Från falska uppfattningar måste samhället gå framåt till en vetenskaplig åskådning.

Detta framåtskridande är möjligt och nödvändigt därför att det gamla samhällets ideologier, som hade sin grund i utsugningen, hyste en falsk medvetenhet och mystifikation, förlorar sin grundval när socialismen blir till.

Under socialismen är produktionsmedlen allmän eller kooperativ egendom och produktionen regleras och planeras medvetet. För vilket slags idéer tillhandahåller då socialismen en grundval? Just för vetenskapliga idéer, som utvecklas genom att utvidga den vetenskapliga förståelsen av människan och hennes levnadsvillkor. Bara sådana idéer kan hjälpa till att konsolidera och utveckla socialismens ekonomiska grundval. Ty detta låter sig inte göras av idéer som förvirrar och vilseleder människor. Dess framgång kräver kunskap om naturens och samhällets lagar och en social medvetenhet som underhålls av sådan kunskap.

Försåvitt som andra slag av medvetenhet fortlever i det socialistiska samhället, är de blott lämningar från det gamla samhället och skadliga för det socialistiska systemets konsolidering och utveckling. De måste därför aktivt bekämpas och slutligen ge vika och försvinna inför den nya vetenskapliga socialistiska medvetenheten.

De illusioner som varar längst är religionens – de är också de äldsta. Ty så länge många människor förblir jämförelsevis fattiga och okunniga, kvarstår en viss grund för religiösa illusioner. Därutöver kan man också ge en religiös form åt socialistiska strävanden; och i detta avseende kan religionen under vissa villkor spela till och med en understödjande, positiv roll vid socialismens uppbyggnad som vi ser i fallet med de reformerade kyrkorna i socialistiska länder.

”Det religiösa återskenet av verkligheten kan över huvud taget endast försvinna, när villkoren i människornas praktiska vardagsliv dagligen återspeglar klara, förnuftiga förhållanden mellan människorna inbördes och mellan människorna och naturen. Den samhälleliga livsprocessens, dvs. den materiella produktionsprocessens gestalt kan inte kasta av sig sin mystiska dimslöja, förrän den som produkt av människor i ett fritt samhällsliv står under deras medvetna, planmässiga kontroll” (Marx, *Kapitalet*, s. 69).

När samhällets livsprocess verkligen vidareförs av fritt sammanslutna människor i enlighet med en förutbestämd plan och när som följd därav människor invecklas i blott begripliga och

förnuftiga förhållanden med deras medmänniskor och naturen, så finns det naturligt nog ingen grund kvar för några illusioner om det mänskliga livets villkor eller för någon mystifikation. Det mänskliga medvetandet skingrar slutligen sådana mystifikationer och illusioner.

Vetenskapliga grunder för den kommunistiska medvetenheten

Den nya kommunistiska medvetenheten blir den allmänna medvetenheten i det kommunistiska samhället. Den är det nya kommunistiska folkets medvetenhet – det arbetande folkets, som aldrig upplevt utsugning och som är herrar över sitt land, som lever genom samarbete och är befriade från ägarens av privategendom själviska individualism. Ett sådant folks medvetna existens omöjliggör ideologiska illusioner. Tvärtom är det i behov av en klar, oförvillad medvetenhet, berikad och utvecklad genom obunden undersökning, diskussion och kritik.

Detta förutsätter kunskap om samhället och dess lagar samt hur man skall använda lagarna i samhällets intresse; och kunskap om naturen samt hur den skall tjäna människan — de båda delarna av den sig utvecklande helheten av vetenskaplig kunskap.

I det kommunistiska samhället åtskiljs inte längre natur- och samhällsvetenskapen. ”Bara om vetenskapen utgår från naturen är den verklig vetenskap”, skrev Marx. ”Historien är själv en faktisk del av naturhistorien, av naturens utveckling till människa. Senare kommer naturvetenskapen att infatta vetenskapen om människan på samma sätt som vetenskapen om människan kommer att infatta naturvetenskapen. Vi kommer att ha en enda vetenskap” (*Ekonomisk-filosofiska manuskripten*).

I denna ”enda vetenskap”, menade Marx, blir ”människan” eller samhället ”föremål för en materiell medvetenhet”, vilket innebär att uppfattningen om människan och samhället förlorar sin forna illusoriskt ideologiska karaktär och blir lika vetenskapligt välgrundad som uppfattningar om naturen. På samma sätt blir ”människans som människa högre behov verkliga behov”, vilket innebär att i de ideologiska illusionernas ställe, som rör människans ”högre behov” (som i själva verket uttrycker de exploaterande klassernas ideologi och håller tillbaka tillfredsställandet av massornas verkliga behov), träder uppfattningen om att människans behov grundar sig på hennes verkliga behov. Dessa verkliga behov som utvecklas på grundvalen av samhällets materiella liv innefattar långt mer än elementära fysiska behov, eftersom det från denna grundval uppstår behov som kultur, kunskap och kamratskap.

Det väsentliga särdraget hos ”människan som människa”, hos människan skild från den övriga djurvärlden, är skapandet och tillfredsställandet av de egna behoven genom det sociala bemästrandet av naturen. I ett samhälle grundat på utsugning producerar folkets massor för andras välfärd och inte för sin egen. Blott deras minimala fysiska eller djuriska behov tillfredsställs. Därför förnekas de en sant mänsklig existens och deras ”högre behov” framställs som tillhörde de ett andligt liv, till skillnad från deras materiella. I det kommunistiska samhället, när människans utsugning av människan upphört, kan alla människors behov, materiella som andliga, förklaras som de uppstår genom människors gemensamma bemästrande av naturen. De tillfredsställs sedan på grundvalen av den ständiga expansionen och fulländningen av den sociala produktionen.

Som ett resultat av socialismen blir det därför till sist så, att vetenskapen spelar den avgörande rollen för att utforma människors världsåskådning. Människor kommer vid den tidpunkten att ha frigjort sig så att de kan skaffa sig kunskap och kontroll över alla sitt livs sidor för sin välfärd och lycka samt njuta av vad livet erbjuder.

Del III. Sanning och frihet

Sanning

Absolut och partiell sanning

Vi har sett att alla sorts illusioner uppträder i våra idéer men också sanningar. Vad är då sanning? Det är överensstämmelsen mellan idéer och objektiv verklighet.

En dylik överensstämmelse mellan våra idéer och verkligheten byggs upp endast gradvis och överensstämmelsen är därför ofta inte mer än partiell och ofullständig. En idé kan nämligen inte i alla avseenden överensstämma med sitt objekt utan endast delvis. Det kan finnas mycket hos ett föremål som inte alls återges i idén, så att idéns överensstämmelse med objektet är ofullständig. I sådana fall är inte idén nödvändigtvis falsk, men den är i vilket fall inte absolut – fullständigt och i alla avseenden – sann. Sanning är därför inte en egenskap som en idé eller ett påstående antingen har eller inte har. En idé kan vara sann till en viss grad, inom vissa gränser och i vissa avseenden.

Otvivelaktigt kan vissa påståenden vara absolut sanna, då de är tillräckligt välbildade för att vi med visshet skall kunna hävda dem.

Det gäller t. ex. många påståenden om särskilda fakta. Dessa fakta är fakta och de påståenden som uttrycker dem är sanna, absolut sanna och kommer alltid att vara sanna utan inskränkningar. Gustav Wasa hyllades verkligen 1521 som Sveriges riksföreståndare. Alltså är det påstående som hävdar detta faktum en absolut sanning.

Vissa allmänna påståenden är också absolut sanna. Lenin gav två exempel i sin *Materialism och empiriokriticism* – människor kan inte leva utan att äta och enbart platonisk kärlek avlar inga barn. Dessa allmänna påståenden överensstämmer med fakta och deras överensstämmelse är absolut. Det finns många fler dylika allmänna påståenden vars anspråk att vara absolut sanning inte behöver ifrågasättas.

Men de flesta påståenden kan inte på detta sätt vara absoluta sanningar. Ty vi begränsar oss i regel inte till "truism" och torftiga påståenden som bara innefattar välkända fakta. De flesta påståenden, vare sig de uttrycker speciella fakta eller allmänna slutsatser, kan vara tillräckligt sanna för vissa ändamål men ändå inte absolut sanna i den bemärkelsen att de absolut överensstämmer med verkligheten. Tvärtom måste de korrigeras, förbättras och omprövas i ljuset av nya erfarenheter och ny kunskap. Men de är för den skull inte osanna. De är partiella, relativa och approximativa sanningar.

Dessa sanningens utmärkande drag – att den för det mesta är partiell och inte absolut, ungefärlig och inte exakt, tillfällig och inte slutgiltig – är välbekant för vetenskapen. De lagar som vetenskapen uppställer återspeglar otvivelaktigt objektiva förlopp. De överensstämmer med den verkliga rörelsen och de inbördes sambanden mellan tingen i omvärlden. Men vetenskapen har hittills uppställt få lagar som kan göra anspråk på att vara absoluta sanningar.

Vi vet numera t. ex. att den klassiska mekanikens lagar som formulerar principerna för kroppars mekaniska växelverkan samt ständigt och tillitsfullt tillämpas vid alla slags tekniska projekt, inte överensstämmer med rörelser på subatomär nivå. De är med andra ord inte absoluta sanningar. Men vi påstår inte för den skull att den klassiska mekaniken har visat sig vara falsk. Kvantmekaniken erbjuder bättre närmevärden än den klassiska mekaniken, därför att dess lagar inte bara överensstämmer med rörelser på subatomär nivå utan också inbegriper den klassiska mekanikens lagar som specialfall. Likväl skulle ingen vetenskapsman vilja hävda att kvantmekaniken var en absolut sanning.

Allmänt talat har vetenskapen inget egenintresse av absolut sanning. Om ett påstående gör anspråk på att vara en absolut sanning, innebure dess riktighet ett slut på all vidare forskning: om absolut sanning ernås finns det inte rum för fortsatta undersökningar. Kravet på att uppställa absoluta sanningar motsäger därför faktiskt vetenskapen, eftersom ett sådant krav hindrar oss att företa vidare undersökningar, att utvidga våra kunskaper, att gå framåt från mindre approximation till större och med andra ord att fullfölja vetenskapen. ”Verkligt vetenskapliga arbeten undviker därför konsekvent sådana dogmatiskt-moraliska uttryck som villfarelse och sanning”, skrev Engels, ”medan dessa ständigt möter oss i verklighets-filosofiska skrifter, där man vill truga på oss innehållslösa fraser som det suveräna tänkandets högst suveräna resultat” (*Anti-Dühring – Herr Eugen Dührings omvälvning av vetenskapen*, Stockholm 1955, s. 127).

Sanning och misstag

Om vi inser att sanningen utanför ett mycket begränsat område av påståenden och otvivel-aktiga fakta, är partiell, ungefärlig och bara provisorisk, så följer att vi alltid måste vara beredda att korrigera och modifiera våra påståenden i ljuset av nya erfarenheter.

Men mer än så. Att när vi vinner nya erfarenheter, som kräver korrigering och modifikationer av vissa påståenden, fortfarande hävda dem i deras gamla icke modifierade form innebär att låta dem övergå från sanning till falskhet under de nya förhållandena.

Lagarna för den klassiska mekaniken är t. ex. fortfarande lika sanna som någonsin för de flesta maskintekniska ändamål. Ingen har föreslagit oss att återkalla dem och tillbakavisa dem såsom falska. Eftersom erfarenheten har visat att de inte gäller utan modifikation för alla kända materierörelser, skulle ett hävdande av Newtons lagar utan inskränkning för all materierörelse vara att hävda något falskt.

En ungefärlig och partiell sanning, vilken är sann nog inom vissa gränser kan därför bli en lögn om den anbringas utanför dessa gränser.

Marx och Engels antog att när det socialistiska samhället uppnåts, skulle staten gradvis dö bort. Detta var och är en sanning – men inte utan begränsning. Marx och Engels kunde inte se inskränkningarna, ty de saknade den nödvändiga erfarenheten. Men erfarenheterna av att bygga socialismen i Sovjetunionen har visat att så länge både socialistiska och kapitalistiska länder existerar samtidigt måste staten bestå i socialistiska länder. Först när socialismen uppnås över hela världen kan staten slutligen dö bort. Om man nu utan inskränkning hävdar att när socialismen uppnås skall staten dö bort, hävdar man något falskt. Ja, inte bara något falskt utan något mycket skadligt för existerande socialistiska länder. Ty ett sådant påstående skulle leda till en brist på engagemang för att stärka den socialistiska staten och till att imperialisterna drar fördel av denna försvagning för att intervensera och kasta det socialistiska systemet över styr.

Detta visar att, som Engels påpekade, ”sanning och villfarelse liksom alla begreppsbestämningar som bygger på ett polärt motsatsförhållande har absolut giltighet endast inom ett ytterst begränsat område ... Så snart vi tillämpar motsättningen mellan sanning och villfarelse utanför det ovannämnda begränsade området ... slår motsättningens båda poler över i varandra, sanningen blir villfarelse, villfarelsen sanning” (*Anti-Dühring*, s. 125-6).

Just för att sanningar till största delen bara är approximativa och inbegriper möjligheten att omvandlas till osanningar, är många misstag icke absoluta felaktigheter utan innehåller en sida av sanningen.

Allt som hävdas grundar sig på tillgängliga erfarenheter och idéer. Av detta följer att, medan man kan göra helt felaktiga påståenden, det ändå kan hända att felaktiga påståenden återger, om än felaktigt, något som faktiskt är fallet.

Puritanerna hävdade t. ex. att de var Guds utvalda. Deras påstående innehöll en sida av sanningen – nämligen den att de faktiskt var den uppåtstigande progressiva kraft i samhället som med nödvändighet måste kasta det gamla samhällets tynande krafter över styr. Deras uppfattning att vara ”Guds utvalda” var helt visst felaktig, men det var deras sätt att uttrycka något som otvivelaktigt var fallet.

Det fanns likaså i de många felaktiga synsätt i vetenskapen och filosofin, som inte bara har måst modifieras utan tillbakavisas som felaktiga, en viss sanning som erhöll ett felaktigt, förvrängt uttryck.

I allmänhet är de felaktigheter som rätt och slätt är felaktiga och inget annat – misstag som inte innehåller ett grand sanning – mindre viktiga och lättare att göra sig av med än misstag som har en viss faktabakgrund. De förra kan tillbakavisas genom hänvisning till fakta som motsäger dem eller också förkastas som rent svammel. De senare har utsikter att bli inflytelserika och är därför långt farligare. För att tillbakavisa sådana villfarelser är det nödvändigt att inte bara avvisa och sopa dem åt sidan, utan att visa hur de förvrängt sanningen samt att återupprätta den utan förvrängning.

Det sagda illustrerar vad Lenin syftar på när han i sin *Filosofiska anteckningsböcker* skriver:

”Den filosofiska idealismen är från den ogenomtänkta, enkla och metafysiska materialismen ståndpunkt enbart nonsens. Å andra sidan är den ur den dialektiska materialismens synvinkel en ensidig, överdriven ... utveckling ... av vissa av kunskapens särdrag, sidor och fasetter till en från materien och naturen skild, absolut apoteos. Idealism är klerikalism. Sant. Men den filosofiska idealismen är ... en väg till klerikalism genom dunklet i människans oändligt sammansatta..., kunskap ... Den är inte utan grund; den är otvivelaktigt en livlös utväxt, men en livlös utväxt som växer på ... den mänskliga kunskapens . . . levande träd.”

Vi inser då att vissa felaktiga synsätt, jämte idealistiska, på sin tid kunde lämna bidrag till sanningen – eftersom de kanske var det enda sätt varpå vissa sanningar först kunde komma till uttryck. Men det betyder inte att vi behöver ta minsta hänsyn till de felaktiga synsätten sedan det felaktiga i dem väl avslöjats. Idealister lämnade t. ex. bidrag till filosofin. Men det innebär inte att vi skulle ha den minsta användning av den idealistiska filosofin i dag, under nuvarande förhållanden, när det som uttrycktes av idealismen kan uttryckas mycket bättre utan den och när den huvudsakliga förvrängning och felaktighet som idealismen innehåller, fullständigt kan påvisas.

Sanningens relativitet

Vi har sett att de flesta sanningar är approximativa, partiella och ofullständiga, och att villfarelsen finns i sanningen och sanningen i villfarelsen. Därför besitter vi i många fall en sida av sanningen, men inte den absoluta sanningen. Det mått av sanning vi har vid varje särskild tidpunkt och hur – i vilka termer och hur fullständigt – vi uttrycker den beror av de medel som är tillgängliga då sanningen klarläggs och uttrycks.

Sanningen är hela tiden färgad av de särskilda medel genom vilka vi har kommit fram till den. Vi kan bara uttrycka sanningen om föremål med hjälp av vår egen erfarenhet av dem och den praktik varigenom vi vunnit insikt om dem.

Men på samma gång står denna sanning i ett bestämt förhållande till den objektiva, materiella världen och utgör en allt bättre återspeglning av de verkliga förhållandena och rörelselagarna för föremål och förlopp.

Medan därför sanningens uttrycksform och gränserna för dess approximation till den objektiva verkligheten beror av oss, har vi inget att göra med dess innehåll, vad den utsäger eller den objektiva verklighet den motsvarar.

På så sätt finns det ett element av både relativt och absolut, av subjektivt och objektivt i varje sanning. Sanningen är relativ såtillvida som den uttrycks i termer som beror på speciella omständigheter, erfarenheter och hjälpmedel att nå sanningen av dem som uttrycker den. Den är absolut eftersom vad som uttrycks eller återges i dessa termer är en objektiv verklighet och existerar oberoende av människans kunskap om den.

Om den relativa sidan framhävs blir resultatet subjektiv idealism och relativism. För denna är sanningen bara våra egna iakttagelser och verksamheter och har inget att göra med den objektiva verkligheten. Den sägs vara ovetbar och omöjlig att formulera objektiva omdömen om. Sir Arthur Eddington drog t. ex. den slutsatsen, då han lagt märke till att vår kunskap om atomen huvudsakligen härstammar från instrumentavläsningar och iakttagelser på fluorescerande skärmar – eftersom detta är vad som erbjuds av den apparatur som används för att utforska atomen – att vi faktiskt inte vet om atomer existerar i den objektiva världen utan bara känner ”instrumentavläsningar och liknande antydningar” (*The Nature of the Physical World*, chap. 12).

Om den absoluta och objektiva sidan framhävs alltför kraftigt, blir resultatet dogmatism. Sålunda hävdade t. ex. tidigare fysiker som var övertygade om att deras fysikaliska teorier återspeglade den objektiva, materiella verkligheten att världen ytterst bestod av små, hårda partiklar. De liknade mikroskopiska biljardbollar och inget annat slags materiell verklighet existerade.

Uppenbarligen är det nödvändigt att ta med i beräkningen, att sanningen är såväl en återspeglings av den objektiva verkligheten som att återspeglings på samma gång betingas och begränsas av de speciella omständigheter under vilka den upptäcktes.

”För den dialektiska materialismen”, skrev Lenin, ”existerar (inte) någon oöverstiglig klyfta mellan relativ och absolut sanning ... Marx' och Engels' materialistiska dialektik innesluter ovillkorligen i sig relativismen, men reducerar sig inte till den, d. v. s. den erkänner det relativa i alla våra kunskaper, men inte i betydelsen av ett förnekande av den objektiva sanningen, utan i betydelsen av att de erkänner det historiskt betingade i de gränser som existerar för våra kunskapers närmande till denna sanning” (*Filosofiska arbeten*, s. 246-7, 248).

För frågan: existerar objektiv sanning? pekade Lenin på att två frågor måste särskiljas och inte får sammanblandas:

”1. Finns det en objektiv sanning, d. v. s. kan det i de mänskliga föreställningarna finnas ett innehåll, som ej är beroende av subjektet, som ej är beroende vare sig av människan eller av mänskligheten?

2. Om så är, kan då de mänskliga föreställningarna, som uttrycker den objektiva sanningen, ge uttryck åt denna på en gång, fullständigt, obetingat, absolut eller endast tillnärmelsevis, relativt? Denna andra fråga är frågan om förhållandet mellan den absoluta och den relativa sanningen” (*Filosofiska arbeten*, s. 230).

Svaret på dessa frågor är klart.

1. Mänskliga föreställningar har verkligen ett innehåll som inte beror vare sig av människan eller av mänskligheten, eftersom dessa föreställningar återspeglar den objektiva verkligheten, som existerar oberoende av någon människas uppfattning om den.

2. Dessa föreställningar återspeglar inte den objektiva verkligheten i sin helhet och absolut sanningsenligt utan bara tillnärmelsevis, relativt till det sätt varpå människor upptäckt och uttryckt sanningen.

Eftersom sanningen består i uppfattningens överensstämmelse med den objektiva verkligheten, är det tydligt att vi alltid måste räkna med båda sidorna i förhållandet – subjekt och objekt. Å ena sidan har vi den objektiva verkligheten, som inte på något sätt beror av de idéer vi kan tänkas formulera om dem. Å andra sidan utformas idéer i den mänskliga verksamheten, varifrån de alltså härleder sig. Hur, i vilken form och hur exakt verkligheten uttrycks i våra idéer beror på oss och vår verksamhet – dvs. på den subjektiva faktorn. Men det som uttrycks i våra idéer – deras innehåll, vad de handlar om beror inte på någon subjektiv faktor, utan utgör som Lenin uttryckte det i samma kapitel en ”objektivt existerande storhet eller mall. Vår kunskap nalkas alltmer denna storhet eller mall”.

Relativ och absolut sanning: kausalitet, rum och tid

Som ett exempel på hur absolut sanning uttrycks genom relativ kan vi ta begreppen kausalitet samt rum och tid.

Våra föreställningar om kausaliteten i naturen uppkommer som ett resultat av vår erfarenhet då vi haft att göra med naturföremålen. Vi lär oss av erfarenheten att vi kan åstadkomma förändringar i naturen på ett ordnat sätt. På denna grundval formulerar vi uppfattningar om orsaksförbindelser och orsakslagar. Det sätt varpå vi kommer att upptäcka kausaliteten och de uppfattningar om kausaliteten som vi ger uttryck för från tid till annan, är således subjektivt betingat. Med produktionens, samhällsförhållanden och de sociala verksamheternas utveckling, har kausalitetsbegreppet modifierats och förändrats – animism, finala orsaker, mekanisk växelverkan och dialektiskt förhållande är de olika stadierna i begreppets utveckling.

Men medan våra föreställningar om kausaliteten uppkommer ur vår erfarenhet och beror på karaktären av denna erfarenhet, är kausalitetens närvaro i naturen ett objektivt faktum, helt oberoende av oss och vår erfarenhet. Det är på grund av att vi som subjekt upplever vår förmåga att orsaka förändringar hos yttre föremål och på samma sätt uppleva dessa föremåls tvingande inverkan, som vi först formulerar kausalitetsbegreppet. Begreppet bearbetas och utvecklas i takt med samhällslivets utveckling. Men den verklighet som motsvarar begreppet och som återges med större eller mindre tillförlitlighet i våra föreställningar, om orsakssambanden, är en objektiv realitet, oberoende av oss och oberoende av varje förbindelse mellan subjekt och objekt.

Idealismen framhäver bara den subjektiva sidan av orsaksbegreppet. Idealistiska filosofer har menat att kausaliteten endast uppfanns för att bringa ordning i våra erfarenheter och att man sedan falskeligt utsträckt den till att också gälla den av vår erfarenhet oberoende omvärlden. Men i motsättning till idealismen står ”materialismen som erkänner den objektiva lagen i naturen samt att denna lag återspeglas med approximativ tillförlitlighet i människans medvetande” (Lenin, *Materialism och empiriokriticism*, kap. III).

Detsamma gäller våra uppfattningar om rum och tid. Utgående från våra varseblivningar av tidens flykt och av föremålens rumsliga särdrag och relationer samt med upptäckten av metoder att uttrycka föremålens rumsliga och tidsliga egenskaper och relationer genom mätning, har våra allmänna uppfattningar om rum och tid så småningom bearbetats och utvecklats. Rums- och tidsuppfattningen står alltid i ett visst förhållande till den mänskliga erfarenheten, men rum och tid beror inte av den mänskliga erfarenheten. Tvärtom är ”allt varandes grundform rum och tid” (Engels, *Anti-Dühring*, del I, kap. V), och mänskliga föreställningar om rum och tid är alltid approximativa återspeglings av faktiska rumsliga och tidsliga förhållanden.

”Då materialismen erkänner existensen av en objektiv realitet, d. v. s. en i rörelse befintlig materia, som är oberoende av vårt medvetande, måste den oundvikligen också erkänna den

objektiva verkligheten av tid och rum”, skrev Lenin. ”Föränderligheten i de mänskliga föreställningarna om rum och tid vederlägger lika litet den objektiva verkligheten av rummet och tiden, som föränderligheten i de vetenskapliga rönen om materiens struktur och rörelseformer vederlägger yttervärldens objektiva realitet ... Det är en sak hur, med hjälp av olika sinnesorgan, människan varseblir rummet och hur, under loppet av en lång historisk utveckling, abstrakta rumsföreställningar härleds ur dessa varseblivningar; det är en helt annan sak huruvida det finns en av mänskligheten oberoende objektiv verklighet som motsvarar dessa mänsklighetens varseblivningar och föreställningar ... Våra i utveckling stadda begrepp om tid och rum *återspeglar* den objektivt reella tiden och det objektivt reella rummet; att de här, liksom över huvud taget, närmar sig den objektiva sanningen” (*Materialism och empiriokriticism*, kap. III).

Sanningens framåtskridande

I hur stor utsträckning kan då det mänskliga medvetandet uppnå och beskriva sanningen?

Avslutad, fullständig, absolut sanning – hela sanningen och endast sanningen om allting – är något vi aldrig kan uppnå. Men det är något vi hela tiden nalkas.

Vi går framåt mot den fullständiga, allsidiga sanningen genom att inte bara omfatta särskilda fakta utan allmänna lagar och samband genom en serie särskilda, provisoriska och approximativa sanningar. Den sanning som kan formuleras av någon individ eller mänskligheten vid en särskild tidpunkt är alltid approximativ, ofullständig och måste korrigeras. Men individer lär av varandra, såväl av varandras framgångar som misstag. Detsamma gäller de på varandra följande generationerna. Därför nalkas ständigt alla ofullständiga, särskilda, provisoriska och approximativa sanningar den fullständiga allsidiga, slutgiltiga och absoluta sanningen, men kan aldrig nå dess nivå.

Världen som återges i våra begrepp och uttalanden existerar objektivt. Våra omdömen blir alltmer sanna som de motsvarar den och återger den riktigt. Vi prövar denna sanning i erfarenheten, i praktiken. Överensstämmelsen är aldrig fullständig, exakt eller absolut. Den förbättras alltid – men förblir alltid oändligt avlägsen från denna absoluta gräns – med att kunskapen ständigt går framåt och med att människorna förbättrar sina produktionsredskap och medlen att vinna kunskap.

Därför skrev Engels (*Anti-Dühring*, s. 53-4):

”Insikten att naturföreteelserna står i ett systematiskt sammanhang driver vetenskapen till att påvisa detta sammanhang överallt, såväl i detaljer som i fråga om helheten. Men en mot verkligheten svarande, uttömmande vetenskaplig framställning av detta sammanhang, en exakt avbild i tanken av det världssystem i vilket vi lever kommer varken vi eller någon annan epok någonsin att nå fram till. Skulle vid någon tidpunkt i den mänskliga utvecklingen ett sådant slutgiltigt system av världssammanhang på det fysiska såväl som på det andliga och historiska området åstadkommas, så vore därmed det mänskliga vetandet avslutat . . . Människorna finner sig alltså ställda inför en motsägelse: å ena sidan vill de lära känna världssystemet i hela dess sammanhang, å andra sidan är de såväl på grund av sin egen som världssystemets natur aldrig i stånd att lösa denna uppgift. Men denna motsägelse ligger inte endast i världens och människornas natur, den tjänstgör även som hävstång för hela det intellektuella framåtskridandet och finner dagligen och stundligen sin lösning i mänsklighetens oändliga progressiva utveckling. I själva verket är och förblir varje tankebild av världssystemet begränsad, objektivt av den historiska situationen och subjektivt av dess upphovsmans fysiska befinnande och sinnesförfattning.”

Icke desto mindre uppnår mänsklighetens ständigt, genom sådana begränsade tankebilders ändlösa progressiva utveckling, allt fullständigare sanning och allsidigare kunskap.

”Är det mänskliga suveränt?” frågade Engels och menade därmed: kan vi nå den absoluta sanningen om allting, kan vi nå allsidig och fullt verifierad kunskap?

”Innan vi svarar ja eller nej, måste vi först undersöka vad mänskligt tänkande är. Är det en enskild människas tänkande? Nej. Men det existerar endast som enskilt tänkande hos många miljarder människor i det förflutna, i nutiden och i framtiden....

Med andra ord: tänkandets suveränitet förverkligas i en rad högst osuveränt tänkande människor, liksom den kunskap, som har obetingat anspråk på sanning, förverkligas i en rad av relativa villfarelser. Varken i det ena fallet eller i det andra är ett fullständigt förverkligande möjligt annat än genom en oändlig fortsättning av mänsklighetens liv.

Vi står här inför samma motsägelse som ovan mellan föreställningen om det mänskliga tänkandets absoluta karaktär och dess förverkligande i enskilda människor med helt igenom begränsad tankeförmåga, en motsägelse, som kan lösas endast i en oändlig process – i den åtminstone för oss praktiskt taget ändlösa raden av varandra följande människosläkten. I denna mening är det mänskliga tänkandet lika mycket suveränt som icke suveränt och dess vetandet lika mycket obegränsat som begränsat. Suveränt och obegränsat med hänsyn till sin natur, sin kallelse, sina anlag, sitt historiska slutmål. Icke-suveränt och begränsat med hänsyn till det enskilda utförandet och den förhandenvarande verkligheten” (*Anti-Dühring*, s. 118, 119-20).

Den materialistiska teorin om sanningen lär oss hur vi skall undvika dogmatism, vilken fastlägger allmänna principer hur dessa än härletts som oföränderliga och slutgiltiga sanningar – vägrar att undersöka dess grundvalar samt att förändra och korrigera dem, eller om så vore helt tillbakavisa dem i ljuset av nya erfarenheter och under nya omständigheter.

Samtidigt visar den oss hur vi skall undvika den trånga empirismen som begränsar sig till att hopsamla och koordinera fakta. Den är inte intresserad av att fastställa de underliggande lagar för rörelse och samband som yttrar sig i dessa fakta. Den är skeptisk mot alla generaliseringar och teorier. Liksom dogmatismen kan inte empirismen se utöver stundens begränsade erfarenhet.

Dessa ståndpunkter. Som är vanliga i filosofin och vetenskaperna, möter oss också i arbetarrörelsen. I arbetarrörelsen består dogmatismen i att lära genom att lära sig vissa formler utantill och tro att varje nytt problem kan lösas genom att man rabblar den inlärd formeln. Som en följd därav misslyckas människor med att tillgodogöra sig nya erfarenheter och visar sig oförmögna att djärvt lägga fram en ny politik för att möta en ny situation. Empirismen består å andra sidan i att gräva ner sig i små. Kortsiktiga, ”praktiska” problem och bara fästa uppmärksamhet vid dessa. Därvid betraktar man alla andra frågor som oviktiga, som ”intellektuella” och inte arbetares angelägenheter. Som en följd därav misslyckas man också med att tillgodogöra sig nya erfarenheter och visar sig oförmögen att djärvt lägga fram en ny politik. Därför leder både dogmatismen och empirismen till samma resultat och är i stånd att åsamka arbetarrörelsen stor skada genom att förhindra den att finna den väg som leder till socialismen och kommunismen.

Marxismen är både kritisk och revolutionär.

Den är kritisk därför att den går emot dogmer. Den kräver en ständig prövning och omprövning av alla uppfattningar och politiska framgångslinjer i den revolutionära praktikens smältdegel. Den erkänner att sanningen förändras och att vad som är sant nog i dag kan vara falskt i morgon försävt vi inte korrigerar och utvecklar den till ett nytt stadium.

Men att bara vara kritisk är inte tillräckligt. En blott kritisk inställning är negativ och kan leda till handlingsförlamning.

Marxismen är också revolutionär. Den är revolutionär därför att den inte bara kritiserar, utan den går också framåt för att ersätta det gamla med det nya. Den har en fast ståndpunkt, förvissad om sin saks sanning och rättvisa, förtröstansfull vad gäller dess principer som grunden för det framtida framåtskridandet samt verifierar sina revolutionära uppfattningar i den revolutionära praktiken.

Kunskapens rötter

Vad är kunskap?

Då vi förvärvar sanna idéer om företeelser erhåller och ökar vi också vår kunskap. Vad är då kunskap?

Såvida inte våra idéer svarar mot verkligheten, har vi förvisso inte kunskap. Att vinna kunskap är att ersätta okunnighet eller falska begrepp med sanna begrepp. Därför står kunskapens tillväxt att finna i tillväxten av sanna idéer i summan av alla begrepp, där en del är sanningsenliga andra inte.

Men att helt enkelt jämföra kunskap med sanning är inte att definiera kunskap. Ty då uppkommer frågan: Hur vet vi att våra idéer är sanna? Att bara fastslå eller hålla något för sant är inte att veta det.

En del astronomer säger t. ex. att det finns liv på Mars. Kanske är det så, i vilket fall deras uttalande är sant. Men de vet dock inte att det finns liv på Mars, ty de har ännu inte samlat tillräckligt med bevis. Frågan kommer att avgöras när man från rymdraketer gör en ingående granskning av Mars. När astronomer å andra sidan säger att Mars är en planet uttrycker de kunskap i saken. Ty i detta fall vilar vad de säger på tillförlitliga undersökningsmetoder.

De antika grekiska filosoferna sade att kroppar var sammansatta av atomer. Vi vet i dag att detta är sant — men de visste det inte. Det var för deras del bara en tursam gissning. Hur vet vi att kroppar är sammansatta av atomer? Därför att vi i motsats till dem, som bara spekulerade och framställde tursamma gissningar om materiens beskaffenhet, systematiskt har undersökt materien, grundat våra uppfattningar på dessa undersökningar samt prövat och visat dessa uppfattningars riktighet. Å andra sidan kvarstår mycket som vi inte vet mer om än vad de antika grekerna gjorde — vi spekulerar bara över företeelser som vi ser dem; och liksom fallet var med grekernas kunskap, återstår det att utröna hur nära våra gissningar hamnat.

Vi erhåller kunskap bara om vi utbildar våra uppfattningar på så sätt att deras överensstämmelse med verkligheten provas och bevisas. Bara då kan vi resa anspråk på kunskap.

Kunskapens tillväxt är därför en speciell egenskaps utveckling inom ramen för våra begrepps, teories och uppfattningars totala utveckling. Många begrepp, teorier och uppfattningar om företeelser har utarbetats, ofta på det mest systematiska och logiska sätt, men de har ofta varit lösa spekulationer, även om de varit sanna, och oftast därför helt illusoriska. Men i idéhistorien finner vi också en tillväxt av kunskap. Sådana idéer har utbildats som inte bara överensstämmer med verkligheten utan också prövats och bevisats.

Våra kunskaper är summan av de begrepp, uppfattningar och påståenden som visat sig vara en sanningsenlig återspeglings, så långt de sträcker sig, av den objektiva verkligheten.

Kunskapens samhällliga karaktär

Kunskap är väsentligen en samhälllig produkt. Den byggs upp i samhället som en produkt av människors sociala verksamhet.

Vissa filosofer orsakar både sig själva och sina läsare en massa besvär genom att försöka spåra kunskapens tillväxt i medvetandet hos den enskilde individen och att leta dess behov i

den individuella erfarenheten. I sina försök att göra detta, ställer de sig ett olösligt problem, eftersom kunskapen inte är och inte kan vara uppbyggd på detta sätt. En individ som agerar ensam, avskuren från kontakt och bara har sig själv att lita till, kan knappast erhålla någon kunskap alls – bara om perifera fakta. Därför drog vissa av dessa filosofer bara den följdriktiga slutsatsen ur sina egna premisser, när de tillkännagav att människan inte kan känna till något annat än sin egen flyktiga existens och sannerligen inte något om den materiella världens eller andra människors existens – även om de var mindre logiska då de lät publicera verk med denna slutsats, eftersom de inte hade någon anledning att tro att det existerade någon som kunde läsa dem.

Naturligtvis byggs kunskap upp av individer – liksom allt vad människor gör skapas av individer; men den byggs upp av individer i samarbete som är beroende av varandra och vidarebefordrar sina erfarenheter och uppfattningar. Många individer kan i samhället göra vad ingen av dem skulle kunna individuellt – varav en viktig företeelse är att bygga upp mänsklig kunskap. Varje individ skaffar sig en stor del kunskap ur sin egen erfarenhet; men han skulle inte kunna göra det utan förbindelse med andra och om han inte lärde av andra vad de redan lärt sig. Medlen att utforma och uttrycka idéer, nämligen språket, varförutan inga idéer vore möjliga, är en social produkt och finns bara till som samhällets gemensamma ägodel. Vissa individer ger särskilt stora bidrag till att upprätta ny kunskap, medan många inte bidrar alls; likväl hade inte de förra kunnat ge sina bidrag om de inte varit medlemmar av ett särskilt samhälle, om de inte kommunicerade med sina kolleger, om de inte lärde sig vad samhället har att lära ut och om de inte till sitt förfogande hade de talrika materiella och teoretiska medel för att förvärva kunskap som deras samhälle har framställt.

Det är alltså bara i samhället kunskap kan förvärfvas och uppbyggas, och dess upphov är människans sociala verksamhet. Den byggs upp genom det ömsesidiga utbytet av idéer och erfarenheter mellan samhällets medlemmar i sina olika verksamhetsformer samt sällas och prövas i samma process.

Till följd härav är alltid summan av social kunskap – dvs. av kunskap som lagrats i och är tillgänglig för samhället – större än den kunskap som individer innehar. Många människor och generationer bygger upp mer kunskap än vad någon individ rimligtvis kan förvärva. Den kunskapen lagras av samhället och ligger fördelad i samhällsmedlemmarnas många minnen samt registreras kontinuerligt genom att nedtecknas – så att böcker och register av olika slag i detta avseende tjänar som fysisk förvaringsplats för den kunskap som förvärvats i samhället. Ingen känner t. ex. till alla telefonnummer i Uppsala, men denna kunskap är socialt tillgänglig och utnyttjas ständigt genom telefonkatalogen. Ingen vet heller allt vad vetenskaperna upptäckt, men all denna kunskap är socialt tillgänglig och organisationen för att utnyttja den finns (även om den kunde väsentligt förbättras). Det finns således en stor mängd social kunskap i samhället vartill individer bidrar och som de kan dra fördel av.

Social praktik och kunskap

All mänsklig sammanslutning uppstår och utvecklas ur människans grundläggande sammanslutning i produktionsprocessen. Kunskapens utveckling, som är en produkt av människors sammanslutning, beror därför i sista hand av den sociala produktionens utveckling. Människor utformade först idéer i produktionsprocessen. Kunskapens och tänkandets utveckling som tar sin början i människors produktiva verksamhet, kan i intet avseende åtskiljas från den.

Under historiens lopp har kunskapen vunnits och konsoliderats steg för steg. Då människor har strävat att utveckla sina produktionskrafter och att omstrukturera sina produktionsförhållanden i enlighet därmed, har de tvingats söka ny kunskap samt att övervinna både okunnighet och falska begrepp som hämmat deras materiella framåtskridande.

Den totala summan av kunskap och dess karaktär är vid varje den sociala utvecklingens stadium beroende av och motsvarar produktionens nivå. Ty vad människor har kunnat utröna om natur och samhälle beror alltid av deras praktiska umgänge med naturen och med varandra. Kunskapen hänför sig till de praktiska problem som ställs i detta umgänge samt prövas vid lösningen av de praktiska problemen. På denna grundval utarbetar de tanke-kategorier, slutningsmönster och undersökningsmetoder varigenom kunskapens byggnad reses.

Men medan kunskapen i sista hand beror av produktionens utveckling, beror den inte enbart av produktionen, utan dess utveckling förmedlas av skilda sociala verksamheter och förhållanden, som uppkommer ur produktionen. Kunskapen som är beroende av den materiella produktionsverksamheten, är i ett klassamhälle också beroende av klasser och klasskamp. Uppgiften att bevara och utöka mängden av kunskap har i huvudsak överlåtits åt bestämda klassers representanter. Det har till stor del varit ett resultat av bestämda klassers verksamhet och kamp – ekonomisk, politisk, vetenskaplig och konstnärlig – under bestämda epoker som ny kunskap, både om natur och samhälle, har förvärvats.

Teori och praktik vid kunskapens tillkomst

I allmänhet är förvärvandet av kunskap i samhället något som uppkommer ur samhällsmedlemmarnas samlade praktiska verksamheter, deras umgänge med den omgivande naturen och med varandra. Skilt från sådana praktiska verksamheter, aktiva förhållanden kunde vi inte förvärva kunskap om någonting, ty det finnes ingen grundval varpå vi skulle härleda idéer som överensstämmer med den objektiva verkligheten eller pröva deras överensstämmelse.

Därför skrev Lenin: "Livets och praktikens ståndpunkt borde vara den grundläggande och fundamentala i kunskapsteorin" (*Materialism och empiriokriticism*, kap. II).

Exakt vad menar vi då med "praktik" eller "praktisk verksamhet"?

1) Först och främst består praktiken i att människor sätter sina organ i rörelse och orsakar förändringar i den omgivande världen.

2) Men inte varje sådan rörelse och varje sådan handling räknas som praktik eller praktisk verksamhet. Vi skulle t. ex. inte räkna olika enkla reflexrörelser som exempel på praktik. Inte heller skulle vi rubricera en sömngångares rörelser som praktik. Den praktiska verksamheten är väsentligen en mänsklig, medveten verksamhet; dvs. utförs avsiktligt med a) ett begrepp om vad som skall uppnås, och b) en viss medvetenhet om förutsättningarna för handlingen samt de medel varigenom målet kan nås.

3) Praktiken är samhällelig. Det finns naturligtvis individuell praktik – dvs. praktiska verksamheter som utförs av en individ på egen hand – liksom social praktik, verksamheter som endast kan utföras av ett antal individer som handlar i förening. Men ingen medveten praktisk verksamhet skulle utvecklas skilt från människans sociala liv och betingningen av individer genom samhället.

I samhället utvecklar människor många medel för sin praktiska verksamhet. Språket varigenom vi samtalar med varandra är ett av dem. Därför spelar vårt språk en stor och betydande roll i vår praktik, ty det är förvisso ett viktigt medel för att åstadkomma saker och ting.

Dessa tre punkter definierar vad vi menar med "praktik".

Kunskapen uppkommer alltså ur praktiken, eftersom den uppstår ur utbildandet av idéer som överensstämmer med skilda förhållanden, föremål och medel för vår praktiska verksamhet. Praktiken kräver sådana idéer och de utvecklas i överensstämmelse med praktikens utveckling. Kunskap förvärvas bara om praktiken skapar efterfrågan på sanna idéer om olika ting och tillhandahåller medel och möjligheter att utarbeta och pröva dem.

Vid alla tider har det varit den sociala praktiken som tvingat människor att utveckla och fullända sin kunskap – den materiella produktionsverksamhetens utvecklingskrav liksom bestämda klassers krav, då de upplevt nödvändigheten att förvärva allt djupare kunskap om olika aspekter av naturen och samhället för att kunna vidareföra sina egna praktiska intressen.

Sålunda har människor förbättrat sina produktionsredskap, sin produktionsteknik och sin praktiska förmåga att behärska naturen. Deras kunskap om naturen har gått framåt. Ty förändringar i produktionen ställer nya problem för kunskapen och tillhandahåller samtidigt medlen att ta itu med dem. Nya kunskapsområden öppnar sig och långtgående slutsatser dras. Dessa bidrar i sin tur till det fortsatta tekniska framåtskridandet samt prövas och utvecklas vidare vid sin praktiska tillämpning.

Kapitalistklassen gav en djupgående impuls åt naturvetenskaperna, särskilt fysiken och kemin, då den utvecklade den moderna industrin. Arbetarklassen kräver och skapar för sin del förutsättningar för en långt mer omfattande kunskap om naturen, då denna klass leder byggandet av socialismen.

Då människor på samma sätt strävat att förbättra sin välfärd och lyckats upprätta nya och högre sociala förhållanden i de gamlas och urmodigas ställe, har deras kunskap om sig själva och samhället gått framåt.

Kunskapen om lagarna för den sociala förändringen, som ryms i den vetenskapliga socialismen, kunde framställas först när, med arbetarklassen, kampen för socialismen kom på dagordningen. I allmänhet har under varje epok kunskapen om samhället och dess lagar alltid överensstämmt med epokens praktiska sociala uppgifter. Således stimulerade kapitalismen, genom världsmarknadens utveckling och senare dess uppdelning mellan de imperialistiska makterna, till studier i världshistoria och av samhällen på olika stadier i sin utveckling, vilket ledde till en ofantlig ansvällning av den sociala och historiska forskningen. Då den går utöver detta, lade kampen för socialismen grunden för sant vetenskaplig kunskap om samhället samt intränger i de grundläggande sociala förutsättningarna och lagarna för samhällets utveckling.

Å andra sidan förvärvar människor inte och kan inte förvärva kunskap om företeelser, om deras praktik inte givit dem anledning eller tillfälle att utröna något visst. Medan människor t. ex. ännu levde i små gemenskapssamhällen och använde mycket primitiva redskap utvecklade de inte och kunde inte utveckla kunskap om geografi, matematik, astronomi eller mekanik. De visste mycket litet, fastän de hade alla slags föreställningar om ting som de visste föga om. Före kapitalismen och arbetarklassens uppkomst förvärvade människor inte och kunde inte förvärva mycken kunskap om lagarna för samhällets utveckling. De hade alla slags idéer om sådana ting, inklusive idéer om socialismen, men föga kunskap.

Kunskapen, som uppkommer ur praktiken, prövas i praktiken. Ty våra uppfattningar huruvida villkor, föremål och medel för den praktiska verksamheten överensstämmer med den objektiva verkligheten, oberoende av våra uppfattningar, prövas och kan i sista hand bara avgöras av de resultat som uppnås då praktiken vägleds av dessa uppfattningar.

Varje handling företas med vissa förväntningar, som grundar sig på idéer som vägleder handlingen. Den enda slutgiltiga prövningen av överensstämmelsen ligger i om de förväntningar som har sin grund i uppfattningarna uppfylls eller ej.

Om vi å andra sidan har idéer som inte på något sätt hänför sig till de praktiskt förväntade resultaten och som därför inte kan prövas genom att undersöka om ens förväntningar uppfyllts, finns det inget sätt att någonsin avgöra dessa idéers överensstämmelse eller icke-överensstämmelse med verkligheten – med andra ord kan de inte utgöra en del av kunskapen, utan är bara illusioner eller spekulationer.

Därför skrev Marx: ”Frågan om objektiv sanning tillkommer det mänskliga tänkandet – är inte en teoretisk utan en praktisk fråga. I praxis måste människan bevisa sanningen, dvs. verkligheten och kraften, jordnärheten, i sitt tänkande. Striden om tänkandets verklighet eller överklighet (dvs. överensstämmelse eller icke med verkligheten – M.C.) – utan hänsyn till praxis – är en rent akademisk fråga.” (*Människans frigörelse*, s. 120).

Vi vinner så kunskap genom att utarbeta idéer som uppstår ur praktikens problem. Vi prövar vår kunskap steg för steg, klassar den med andra ord som kunskap genom att undersöka om våra praktiska förväntningar uppfyllts eller inte.

Kunskapen genomgår därför tre faser i sin utveckling:

- 1) Den sociala praktiken, produktionen och samhällsförhållandena ställer problem som måste lösas teoretiskt.
- 2) Teorier utarbetas som framspringer ur dessa problem och grundar sig på tillgängliga erfarenheter. Teorierna bearbetas logiskt.
- 3) Dessa teorier tillämpas i den sociala praktiken. De provas, verifieras och korrigeras i sin tillämpningsprocess. Processen är utan ände. Ty av vilket slag än vår kunskap må vara, så leder nya krav på praktiken till en vidare utvidgning av kunskapen. Dessutom måste den förefintliga kunskapen alltid bringas i samklang med praktikens lärdomar och krav. Därför omformuleras gamla teorier med att man utvinnet ny kunskap. Den förefintliga kunskapen både korrigeras och fördjupas.

Sinnesförnimmelse, början till kunskap

Varpå bör vi, i vår strävan att förvärva och bygga upp kunskap, förlita oss för informationen om företeelser och vid prövningarna av om de uppfyller våra förväntningar? Vi är hänvisade till våra sinnen.

Då man skilt kunskap från praktik har många filosofer också påstått att kunskapen byggs upp av den ”rena tanken”. Sinnena, säger man, är opålitliga och kan inte vara en kunskapskälla. För kunskap måste vi bortse från vad sinnena förmedlar och enbart förlita oss på intellektet.

Ändock är den mänskliga kunskapen, som är i stånd till att utvidgas obegränsat, alltid ett verk av den mänskliga hjärnan. Hjärnan är ett organ för människans mest komplicerade relationer till sin omvärld, och då vi utarbetar dessa relationer är vi först och främst beroende av den information vi erhåller genom sinnena såsom ett resultat av vårt umgänge med ting som omger oss. All vår kunskaps begynnelse kan alltså inte ske annat än genom de sinnesförnimmelser vi erhåller under livsverksamhetens lopp. Kunskapen kan inte byggas på någon annan grund än den våra sinnen utgör, genom de sinnesförnimmelser som har sitt ursprung i den objektiva materiella världen.

Den materialistiska ståndpunkten i kunskapsteorin uttrycktes i Lenins välbekanta definition av materia som ”den objektiva verklighet som förmedlas till människan genom hennes förnimmelser och som återspeglas av våra sinnen men existerar oberoende av dem”. (*Materialism och empiriokriticism*, kap. II). Detta understryker det faktum att den materiella världen har härletts genom våra sinnen. Varje förment kunskap som går därutöver är inte kunskap utan fantasi, och varje förment verklighet som är oåtkomlig för sinnena är inte verklig utan inbillad.

Man kan invända att detta är dogmatiska påståenden. Men vi har ingen dogm här. Tvärtom. Om vi inte utgår från denna grundläggande materialistiska ståndpunkt, tar vi inte hänsyn till någon praktiskt kontrollerbar kunskap och försvinner in i den obundna spekulationens rike. Om vi tillåter oss att börja uppfinna ”verkligheter” som inte på något sätt kan klarläggas med hjälp av våra sinnen befinner vi oss på cyklande fot. Vi ställs inför det slag av frågor som de

senare skolastikerna brukade ställa: ”Hur många änglar ryms på en nålspets?” Det finns intet tillgängligt sätt att avgöra det och att kontrollera svaret på frågan. Därför kan vi vara säkra på att sådana frågor och sådana spekulationer inte har något som helst med kunskap att göra och att de bara är dåliga försök att skoja människor.

Att säga att vi får kunskap blott genom sinnenas förmedling i den praktiska verksamheten är inte en dogm mer än påståendet, att vi inte kan leva utan att äta är det. Att lova människor ”översinnlig” eller ”transcendent” kunskap är som att lova dem ett evigt liv utan att erbjuda dem något att äta – löften som ofta görs av lärda och fromma potentater. Den materialistiska kunskapsteorin är ett försvar och ett vapen mot sådana lister.

Därför bör vi principfast avvisa alla ”principer” och dogmer som gör anspråk på att vara sanna utan praktisk prövning, oberoende av sinnena, antingen genom något inre ljus eller med stöd av någon auktoritet. Vi bör inte lita på dem som försöker pådyvla oss sina uppfattningar på grund av att de utger sig för att besitta någon speciell gåva, har invigts i något mysterium eller blivit bemyndigade med någon speciell auktoritet. Vi bör vara skeptiska och inte acceptera någonting från någon som inte kan förklaras och rättfärdigas med hjälp av praktik och sinneserfarenhet. Ty vi kan inte känna till existensen av egenskaper hos någonting, försåvitt dess existens och egenskaper inte är möjliga att fastställa på något sätt, direkt eller indirekt, genom våra sinnen.

Sinnenas tillförlitlighet

Men kan vi lita på våra sinnen? Hur vet vi att våra sinnen inte ständigt bedrar oss som de gör i hallucinationer och drömmar? Mera allmänt, hur kan vi veta att något existerande överensstämmer med våra varseblivningar?

För att besvara dessa frågor får vi komma ihåg att vi erhåller och bygger upp våra varseblivningar i den praktiska verksamheten. De informationer vi erhåller genom sinnena kommer inte bara över oss. Vi erhåller dem i det praktiska livet genom medvetet, praktiskt umgänge med oss omgivande föremål.

Ett nyfött spädbarn t. ex. utgår med en massa förvirrade intryck av sig självt och den omgivande världen. Det börjar använda sina sinnen och att erhålla information om de föremål som omger det, när det börjar gripa efter dessa föremål, se vad det kan göra med dem, undersöka dem, experimentera med och pröva dem på alla upptänkliga sätt.

Liksom varje medlems av det mänskliga släktet första information om omvärlden sker på detta sätt, är det det sätt varpå all kunskap om världen erhålls och byggs upp. Våra första förvirrade intryck av ett obekant föremål är inte alls tillförlitliga och lämnar föga om någon information. Vi använder våra sinnen för att skaffa information genom att undersöka saker och ting. Vi prövar ständigt våra varseblivningars tillförlitlighet i det att vi praktiskt umgås med omvärldens företeelser och föremål.

Utom detta praktiska umgänge har vi intet sätt att avgöra om våra varseblivningar överensstämmer med föremålen eller om något föremål över huvud taget överensstämmer med dem. Men när vi handlar enligt våra varseblivningar och när vi förändrar föremål i vårt eget intresse enligt de kvaliteter vi varseblir hos föremålen, prövar vi om och i vilken utsträckning våra varseblivningar överensstämmer med den oss omgivande verkligheten.

En filosof som sitter ensam på sin kammare och försöker framlocka kunskap ur sitt medvetandes innersta gömmor, gör sig många bekymmer. Han undrar om hans kammare, böcker, den stol han sitter på och den kropp som sitter på stolen, verkligen existerar eller om de är någon slags illusion blott i hans medvetande. Men utanför hans kammare, utanför kretsen av diskuterande filosofiprofessorer, finns inga sådana bekymmer.

”Den mänskliga verksamheten hade löst svårigheten, långt innan det mänskliga skarpsinnet hade uppfunnit den”, skrev Engels. ”Man prövar puddingen genom att äta den (*The proof of the pudding is in the eating*). Från den stund vi använder dessa ting för eget bruk, vart och ett efter de egenskaper vi varseblir hos dem, i samma ögonblick underkastar vi våra sinnesförmågor ett ofelbart prov på deras riktighet eller oriktighet. Vore dessa varseblivningar oriktiga, måste också vårt omdöme om ett sådant tings användbarhet vara oriktigt och vårt försök att använda det slå fel. Men om vi uppnår vad vi åsyftat och vi finner att det motsvarar vår föreställning, är detta det positiva beviset för att våra varseblivningar om tinget med tillhörande egenskaper inom dessa gränser överensstämmer med den oss omgivande verkligheten ... Så länge vi riktigt använder och övar våra sinnen och våra handlingar håller sig inom de gränser som föreskrivs av våra riktigt övade och använda varseblivningar, så länge kommer vi att finna att resultatet av våra handlingar visar överensstämmelsen mellan våra varseblivningar och den objektiva beskaffenheten hos de varseblivna föremålen” (*Socialismens utveckling från utopi till vetenskap*, inledning till den engelska upplagan).

Den materiella världen existerar och vi är en del av den. Vi lär om kroppar utanför oss och våra egna kroppars tillstånd genom sinnen. Naturenligt har vi heller inget annat sätt att utforska världen – dvs. vinna kunskap – än genom våra sinnen. Inte heller kan våra sinnen vara så beskaffade att de alltid eller ens vanligen bedrar oss. Om det vore fallet, skulle det inte vara möjligt för oss att leva.

”Den mänskliga hjärnans produkter”, skrev Engels i *Anti-Dühring*, ”som i sista hand också är naturens produkter, motsäger inte den övriga naturen utan står i ett sammanhang med den”. Våra sinnen är nödvändigtvis så beskaffade att de förser oss med förmågor som överensstämmer med den verklighet som omger oss. Dessa förmågor, som är början till all kunskap, erhålls i den praktiska verksamheten och deras överensstämmelse med verkligheten åstadkommes och prövas i denna verksamhet.

All vår kunskap – dvs. summan av våra begrepp som utbildas och prövas som riktiga återspeglings, så långt de sträcker sig, av den objektiva verkligheten – utbildas mot bakgrund av de förmågor vi erhåller i vår praktik och prövas i samma praktik.

Kunskapens utvidgning och ofullständighet samt kritiken av den

Vissa filosofer har trott att kunskapens mål är att uppnå ett fullständigt, avrundat system, som omfattar kunskap om allt existerande. Några har t. o. m. trott sig ha uppnått detta mål – bl. a. framlidne rektorn för Balliol, prof. B. Jowett:

Here I stand, my name is Jowett,
There's no knowledge but I know it.
I am Master of this College,
And what I don't know isn't knowledge.³

Ändå kan den mänskliga kunskapen varken som helhet eller i någon av sina aspekter någonsin uttömmas, avslutas och avrundas. Kunskapen växer och utvecklas ständigt. Det blir uppenbart för oss, när vi betänker att all vår kunskap uppstår ur och prövas i praktiken samt härleds från de sinnesförmågor vi erhåller i vår praktiska verksamhet. Vi kommer aldrig att ha utfört allt som kan utföras eller ha undersökt varje aspekt av allt som existerat, existerar eller kommer att existera. Det kommer alltid att finnas mer att göra, mer att utröna och därför mer att känna till.

³ I snabböversättning utan att försöka fånga estetiska kvaliteter såsom rim och litterär stämning: ”Här står jag, mitt namn är Jowett/Kunskap finns ej, som inte jag har/Jag är rektor för detta College/Och vad jag inte vet, är inte kunskap” Övers. anm.

Därför tillväxer alltid kunskapen eller är åtminstone i stånd att tillväxa. Därför blir den alltid ofullständig. Vi har två aspekter i denna kunskapens utvidgning och ofullständighet att ta hänsyn till.

Den första aspekten är kvantitativ. Ny kunskap tilläggs alltid den gamla, så att vi lär oss mer. Denna utvidgning äger så att säga rum i två dimensioner — bredd och djup. Vi lär känna föremål som vi inte kände till sedan tidigare och vi lär känna mer om de föremål som vi redan hade en del kunskap om. På så sätt kan vi alltid utöka kunskapsmängden men aldrig avsluta den.

I den moderna fysiken har vi t. ex. lärt känna "elementarpartiklarna", vars existens inte tidigare var känd; och vid undersökningen av dem har vi också fördjupat och ökat vår kunskap om atomerna och deras struktur, vilket vi redan visste en del om. Men på grund av att vi på detta sätt har breddat och fördjupat vår fysikaliska kunskap, kan vi inte sluta oss till att vi har avslutat den. Tvärtom. Allt vi kan sluta oss till är att, medan vi har mer fysikalisk kunskap än våra föregångare, kommer våra efterföljare, som tar vid där vi slutar, att ha ännu mer.

Den andra aspekten är kvalitativ. När vi lär oss mer, lämnar det nya kunskapsstoffet inte det vi visste sedan tidigare opåverkat. Tvärtom kastar kunskap om nya och mer kunskap om gamla företeelser så att säga ett nytt ljus över vad vi redan visste. Därför kan vi dra andra slutsatser och tillägga vad vi redan visste en ny betydelse; och samtidigt kan vi finna att, i ljuset av den nya kunskapen, vissa slutsatser som drogs ur den mindre kunskapsmängden var felaktiga och att de måste omprövas och omformuleras på olika sätt.

De nya upptäckter i t. ex. fysiken som sammanfattas i kvantmekaniken kastar ett nytt ljus över fysikens äldre upptäckter, som sammanfattats i den klassiska mekaniken. Som en följd måste den gamla kunskapen omprövas och omformuleras på olika sätt varvid det blev uppenbart att vissa av de slutsatser som dragits varit felaktiga. Då man hade praktiken från socialismens uppbyggnad i ett land, Sovjetunionen, erhöll man ny kunskap om den socialistiska statens beskaffenhet och funktioner. Det blev nödvändigt att ompröva och omformulera vissa områden om den socialistiska staten som tidigare marxister fällt och det blev uppenbart att vissa bedömningar varit felaktiga.

Intet av detta innebär emellertid att den gamla kunskapen visar sig ha varit illusorisk och därför ingen kunskap alls. Allt det innebär är att den gamla kunskapens ofullständighet leder till att den nödvändigtvis måste kritiskt omprövas i ljuset av ny kunskap. Detsamma gäller för den nya kunskapen när den blir föråldrad.

Kunskapen växer fram genom en process där man inte bara ökar utan också fullständigar och korigerar den redan existerande kunskapsmängden. På intet område är kunskapen någonsin perfekt, slutgiltig och fullständig. Följdriktigt måste all kunskap som förvärvats ses bara som en utgångspunkt för vidare framåtskridande — liksom allt vad som nåtts i praktiken inte bör ses som en slutgiltig bedrift utan som en startpunkt för ytterligare bedrifter. Detta innebär att vi alltid måste vara beredda att inse att all kunskap är begränsad, ofullständig, behäftad med fel och därför inte bara behöver utvidgas utan också kritiseras för att föras vidare och göra nya erövringar.

Kunskapens tillväxt

Från okunnighet till kunskap

Förvärvande och upprättande av kunskap är till själva sin natur en process som för från okunnighet till kunskap, från att inte känna till ett förhållande till att göra det. Vare sig vi betraktar kunskapen i allmänhet eller kunskap om någon särskild företeelse är det alltid fallet, att vi till en början vet föga men gradvis förvärvar kunskap.

Därför skrev Lenin i sin encyklopediartikel Karl Marx att kunskapsteorin måste studera ”övergången från icke-kunskap till kunskap”. ”Vi får inte betrakta vår kunskap som färdig”, skrev han, ”utan måste bestämma hur kunskap utbildas ur okunnighet, hur ofullständig, inexakt kunskap blir fullständigare och exaktare” (*Materialism och empiriokriticism*, kap. II).

Många filosofer har å andra sidan tagit för givet att kunskap bara kan härledas ur föregående kunskap. Därför har de antagit att det måste finnas grundläggande otvivelaktig kunskap, varifrån all kunskap härleder sig. Det leder dem till två motsatta men lika felaktiga slutsatser. Å ena sidan uppfinner de olika principer som de påstår vara vissa samt hävdar att de vet och har visat alla påståenden som härletts från dessa principer. Å andra sidan förnekar de en stor del av vår verkliga kunskap eftersom den inte kan härledas på detta sätt. Så har filosofer t. ex. härlett alla slags påståenden om Gud och verklighetens yttersta natur från ”första” principer. Å andra sidan har de förnekat all vår kunskap om den materiella världen på grund av att den inte kan rättfärdigas av någonting som de varit beredda att acceptera som alldeles visst och självklart.

Likvisst är kunskapens utgångspunkt inte kunskap utan okunnighet, inte visshet utan ovisshet. Vi bygger alltid upp kunskap från ett tillstånd där vi helt saknar kunskap. Att därför försöka bygga upp kunskapssystem från självklara premisser är att missförstå hela kunskapsprocessen och blir alltid gagnslöst.

Hur byggs då kunskapen upp? Det görs och kan bara göras genom vår förnimmande förbindelse med föremål. Det utförs av mänskliga hjärnor vilka, som vi upprepade gånger sagt, är organ för människors mest komplicerade relationer till sin omvärld. Genom den förnimmelsemedvetenhet om föremål som resulterar från inträdandet i olika aktiva relationer till dem kommer vi att lära oss mer om det vi förut inte visste någonting. Ju mer artskilda de relationer vari vi inträder, desto mer lär vi oss om föremålen. Därför är kunskapen en produkt av vårt medvetna inträdande i olika aktiva relationer till föremålen. Omvandlingen från avsaknad av kunskap till kunskap frammanas av den mänskliga aktiviteten som övergår från avsaknad av relationer till relationer.

Vi kände t. ex. inte Nilens källor, men lärde känna dem genom att ta oss dit. Vi kände inte atomernas sammansättning men lärde känna dem genom att utföra experiment. Vi kände inte avstånden till stjärnorna men lärde känna dem genom att uttänka metoder att mäta dem. Vi kände inte utvecklingslagarna för det mänskliga samhället men lärde känna dem genom att medvetet sträva efter att utnyttja dem för att åstadkomma nya stadier i samhällets utveckling.

Påståenden och omdömen

Den första förutsättningen för kunskap är varseblivningar – dvs. att göra observationer vid skilda relationer mellan föremål. Till en början har vi inga observationer i förhållande till en företeelse eller process, så småningom erhåller vi sådana. Det är vårt första steg. Utan att ta det måste vi förbli okunniga, inte kunniga – antingen ren okunnighet eller också, vilket ofta är fallet, okunnighet kamouflerad av illusoriska eller spekulativa kunskaper om saker och ting.

För det andra måste vi, efter att ha inträtt i relationer till ting och observerat dem, fortsätta med att formulera omdömen eller påståenden om dem, deras egenskaper och relationer. Vi måste använda oss av tankelagarna – dvs. logiken, lagarna för verklighetens återspeglning genom begrepp – för att uttrycka observationsresultaten i idéer, omdömen eller påståenden.

Kunskapen rymmer alltid övergången från förnimmelser till idéer. Alla högre djur erfar förnimmelser och besitter därför bestämda, konkreta informationer om föremål, som de lär sig göra mer tillförlitliga och sedan använder i sin livsverksamhet. Men endast hos människan övergår den information som förmedlas av sinnena till kunskap i den meningen att den uttrycks i idéer och påståenden. Här förstår vi termen ”kunskap” i dess bestämda, *mänskliga*

mening. Det sätt som t. ex. en hund känner vägen hem skiljer sig från det sätt som en människa känner hemvägen, ty i det senare fallet är det möjligt att uttrycka i idéer och påståenden. Detta utgör det väsentliga särdraget i den mänskliga kunskapen. Människor förvärvar och har kunskap bara om de leder över sina förmimmelser som är särskilda för varje individ och som de har gemensamt med alla djur, till de omdömen, begrepp och påståenden som kommuniceras socialt och är säregna för människan.

Varseblivningen är i sig alltså bara ett villkor för kunskap. Den är ännu inte kunskap. Den kunskap om föremål som människan besitter förvärvas genom att leda förmimmelser över till omdömen som grundar sig på förmimmelserna.

Kunskaperna byggs därför alltid upp genom en ständig cykel av kvalitativt skilda verksamheter. Tillsammans utgör de hela kunskapsprocessen – inträdandet i aktiva relationer till föremål; förvärvandet av varseblivningar och iakttagelser i dessa relationer; formulerandet av ur iakttagelserna härledda omdömen; utnyttjande av dessa omdömen för att vägleda de fortsatta aktiva relationerna, som leder till ytterligare iakttagelser och ytterligare omdömen osv. utan ände.

Från ytliga till grundligare omdömen

Sinnesförmimmelser återger föremål som de omedelbart uppenbarar sig genom påverkan på våra sinnesorgan. Sinnena ger endast särskild information om särskilda föremål, som betingas av de särskilda omständigheter varunder vi varseblir dem.

Genom att uttrycka den information som erhålls genom varseblivning i påståenden ger människor form åt omdömen, som uttrycker slutsatser rörande jämförelser mellan och sammanställningar av många särskilda varseblivningar. ”Det första stadiet i kunskapsprocessen”, skrev Mao Tse-tung i sin essä Om praktiken, vari han summerar det väsentliga i den materialistiska kunskapsteorin, ”är kontakt med omvärldens föremål; detta tillhör det förnimmelstadiet. Det andra stadiet är en syntes av förmimmelserna genom att göra en ombildning eller rekonstruktion; detta tillhör begreppets, omdömet och slutledningens stadium.”

Från många varseblivningar hos många samhällsmedlemmar drar vi sådana slutsatser (som alla representerar elementär social kunskap) som ”hundar skäller”, ”kor lämnar mjölk”, ”vatten övergår till is vid kylig väderlek” osv. Sådana omdömen är, som Mao Tse-tung uttryckte det, ”en syntes av förmimmelserna”.

Att utforma sådana omdömen om föremål beror inte på en enstaka persons enstaka iakttagelse utan på några eller många människors iakttagelser. Ju mer åtskilda iakttagelserna, ju mer skilda de omständigheter och synvinklar varifrån de företas, ju fler utvecklingsstadier och förhållanden man iakttar föremålet i, desto mer insiktsfullt och troget återspeglar omdömet föremålets objektiva egenskaper, relationer och rörelseformer.

Iakttagandet är självt en verksamhet, eftersom vi medvetet måste ställa oss själva i relation till ett eller annat om vi vill iaktta någonting samt utvidga våra relationer – genom att notera olika sidor hos föremålet, dess olika förändringar osv. – om vi vill iaktta det mera fullständigt. Men observationen övergår från vad vi kan kalla passivt iakttagande till aktivt, där det senare är av avgörande betydelse för att bygga upp en fullständigare kunskap.

Iakttagelsen förändrar i sig inte det som iakttas. I denna mening är den passiv. En fågel-skådare erhåller t. ex. kunskap om fåglar, men han ingriper inte själv på något sätt då han gör sina iakttagelser. Tvärtom måste han mycket nogsamt avhålla sig från att göra det. Aktiv iakttagelse uppkommer när vi själva genom vår verksamhet söker åstadkomma olika förändringar hos föremål samt iakttar resultaten av de förhållanden och förändringar som vi medvetet åstadkommit.

En av de betydelsefullaste metoderna för aktiv iakttagelse av föremål är t. ex. att mäta dem. Mättningsprocessen, vad än vi må mäta, innebär att ställa ett föremål i relation till ett annat och att notera resultaten. Andra metoder för aktiv iakttagelse är t. ex. att bryta ned något i dess beståndsdelar och sedan bygga upp det på nytt eller att frammana förändringar i dess egenskaper genom andra föremåls förmedling. I allmänhet gör vi, genom att utarbeta metoder för aktiv iakttagelse avpassade för de olika föremål vi vill veta något om och för vad vi vill veta om dem, många betydelsefulla iakttagelser, som leder till slutsatser om föremålens egenskaper, relationer, rörelser, rörelselagar, orsaker och verkningar, sammansättning osv.

Efter att på så sätt ha förvärvat en viss mängd kunskap genom både passiv och aktiv iakttagelse och deras översättning till omdömen, kan vi använda oss av denna kunskap för att tillägna oss mer kunskap. Ty den kommer att öppna nya undersökningsområden och ge metoder för att upprätta nya relationer till föremål. Förvärvad kunskap utnyttjas för att vägleda den vidare aktiviteten och göra fler iakttagelser. På detta stadium provas och korrigeras den redan förvärvade kunskapen och kunskapsprocessen går vidare.

Hela förloppet av skeenden från observation till begrepp och sedan från mer aktiva och mångsidiga observationer till mångsidigare omdömen medför först och främst ett beriktigande av omedelbara slutsatser som grundar sig på otillräcklig iakttagelse.

Vardagens erfarenhet lär oss redan att det finns en skillnad mellan föremåls första uppträdande i sinnesförnimmelsen och deras väsen. Ty det händer ofta att saker och ting visar sig vara annorlunda än de först föreföll att vara, vilket i praktiken visar sig då förväntningar som vilar på dessa första framträdanden inte uppfylls. Vid kunskapens uppbyggnad övergår vi alltid från slutsatser som bara uttrycker tillfälliga egenskaper, relationer och rörelser till slutsatser som alltmer närmar sig föremålen, sådana de verkliga är.

När vi t. ex. varseblir solen förefaller den vara en relativt liten kropp – och under lång tid trodde människor att den faktiskt var väldigt liten. Men vi har lärt oss att solen i själva verket är tämligen stor. Solen förefaller åter att kretsa kring jorden – och under lång tid trodde människor att det var fallet. Men vi har lärt oss att det i själva verket är jorden som kretsar kring solen.

För det andra övergår vi, då vi utformar innehållsrikare omdömen om föremål, från fragmentarisk kunskap om särskilda föremål med sina särskilda egenskaper, relationer och rörelser till mer sammansatt kunskap om deras existenslagar, förändringar och inbördes sammanhang.

Den första kunskapen som grundar sig på de första iakttagelserna av föremålen är kunskap om ett antal fakta som rör detta föremål, men inte om deras existenslagar och de inbördes sammanhangen mellan dem, vilka yttrar sig i och betingar dessa fakta. När vi därför korrigerar slutsatser som dragits ur tingens första framträdande och utformar omdömen om deras verkliga egenskaper, relationer och rörelser, som ger upphov till deras sken, utformar vi samtidigt de allmänna lagar och samband som yttrar sig i de särskilda egenskaper, rörelser och relationer som först iaktogs.

Då vi t. ex. har fastställt grundläggande fakta om solsystemet – att planeterna, såsom jorden, kretsar kring solen – fastställer vi också de lagar som uttrycker sig i systemet och genom vars inverkan det existerar och fortfar att finnas till.

Då vi genom alldaglig erfarenhet vet att vatten blir till is när det blir tillräckligt kallt, går vi vidare till att fastställa – som resultat av en syntes av många enskilda observationer – orsakerna till detta fenomen, nämligen att det beror på att molekylerna rör sig långsammare när temperaturen sjunker.

När vi således övergår från iakttagelse till omdöme övergår vi samtidigt från ytlig till grundligare kunskap – från omdömen som bara fastslår att vi iakttagit, till omdömen som går vidare och tillåter oss att dra slutsatser om föremålens sammansättning och inre struktur, om deras orsaker och verkningar, samband, sammanhang och rörelser samt lagar för samband och rörelse.

Detta är en kvalitativ förändring i omdömenas innehåll; en övergång från omdömen av ytligt innehåll till mer grundläggande omdömen; från elementära idéer vartill svarar föremål som är direkt tillgängliga för sinnena, till abstrakta begrepp, som fastslår orsaker, skäl, förklaringar, verkningar och lagar för föremålen.

Från ytlig till djupare kunskap

Vi kan sluta oss till att kunskap i allmänhet bara kan förverkligas genom övergången från varseblivning till omdöme. Den kunskaps vidareutveckling som formulerats i omdömen genom utvidgning och fördjupning, passerar två kvalitativt olika stadier – först den ytliga och fragmentariska kunskapen om företeelser som direkt härleds ur varseblivningen och sedan kunskapen om deras väsentliga egenskaper, samband och lagar.

I det första stadiet uttrycker våra omdömen bara vad Mao Tse-tung kallade ”föremålens säregna sidor, de yttre förhållandena mellan dessa föremål”. I det andra stadiet når vi omdömen som, såsom Mao Tse-tung uttryckte det, ”inte längre återger föremålens sken, deras säregna sidor eller yttre förhållanden, utan deras väsen, ser dem i deras helhet och till de inre förhållandena”.

Övergången från det första till det andra stadiet kräver först och främst aktiv iakttagelse. Utan aktiv iakttagelse kommer vi att sakna grund för allsidiga och djupgående omdömen. Varje omdöme som kan fällas, kan bara bli spekulativt eller illusoriskt.

För det andra kräver den också en tankeprocess som framspringer ur iakttagelsen – en process för att sälla och jämföra iakttagelserna, generalisera och utbilda abstrakta begrepp, för att resonera och dra slutsatser ur generaliseringarna och abstraktionerna. Efter att ha dragit våra slutsatser, måste dessa åter jämföras mot den aktiva iakttagelsen för att vi skall förvissa oss om att de överensstämmer med den och att de generaliseringar som tanken gjort verkligen uttrycker de konkreta fakta som ges i varseblivningen. Övergången från det första till det andra stadiet innefattar därför en övergång från omdömen som omedelbart uttrycker varseblivningar till omdömen som härleds från varseblivningarna genom en abstraktions- och generaliseringsprocess.

Övergången från omdömet att solen är varm till omdömet att dess ytemperatur är omkring 6 000° C representerar ett exempel på kunskapens övergång från det första till det andra stadiet. Omdömet att solen är varm uttrycker direkt ett sätt varpå solen påverkar våra sinnen. Men omdömet om dess temperatur kräver att vi först har bildat det abstrakta temperaturbegreppet och sedan att vi med hjälp av det har dragit slutsatser rörande solens temperatur genom aktiv observation och resonemang som grundar sig på det. Som en följd övergår vi från omdömen som bara uttrycker vissa iakttagelser rörande solen till sådana som uttrycker dess faktiska beskaffenhet.

Antag att vi sedan undersöker ett givet lands politiska struktur, säg Sverige. De första iakttagelser vi gör rör särskilda fakta – såsom att huvudstaden är Stockholm, att lagar stiftas av riksdagsmän som sitter i två kamrar, att dessa lagar signeras av konungen och upprätthålls av en polismakt osv. Många undersökningar av den svenska parlamentarismen stannar vid detta att formulera omdömen som sammanfattar dessa iakttagelser, vilket innebär att de förblir på kunskapens första stadium. Om undersökningarna emellertid drivs vidare, om staten ses i sitt historiska sammanhang på grundvalen av hela utvecklingen av samhällets ekonomiska

struktur och om rimliga slutsatser dras ur dessa premisser, kommer vi fram till att den svenska parlamentariskt fotade statsapparaten är ett organ för den svenska kapitalistklassens välde. Detta är att utsträcka kunskapen om den svenska staten till det andra stadiet, som inte bara innefattar ett antal iakttaga fakta utan deras väsen.

I sitt arbete om kunskapsteorin (*Om praktiken*) skrev Mao Tse-tung att kunskapen på sitt första stadium är begränsad till ”tingens särskilda sidor, deras sken och yttre relationer”, medan den i det andra stadiet ”tar ett stort steg framåt mot att omfatta tingen i deras helhet, väsen och inre motsättningar, avslöjar den omgivande världens inre motsättningar och blir därför förmögen att förstå utvecklingen i sin helhet och allsidigt”.

Många filosofer (de som tillhör de s. k. ”empiriska” eller ”positivistiska” skolorna) har förnekat att kunskapen passerar dessa två stadier. Enligt dem erhåller vi först ett antal ”sinnesdata”, varefter vi jämför och relaterar dessa data för att formulera omdömen eller ”propositioner” som sammanfattar iakttagelserna. För dem är detta hela kunskapsprocessen. Därför är hela kunskapsprocessen för dem helt begränsad till ”tingens särskilda aspekter, deras sken, tingens yttre relationer”. Det är för dem en illusion att anta någon mera djupgående kunskap om föremålen – om deras väsen i motsats till hur de framträder, om deras väsentliga egenskaper, samband och lagar.

I motsats till de empiristiska och positivistiska filosofiskolorna, undersöker marxismen kunskapens tillväxt från ett lägre till ett högre stadium. Först och främst övergår vi, då vi skaffar information genom sinnena, från förnimmelser till omdömen; senare övergår vi, för att utveckla de kunskaper som uttrycks i begrepp och omdömen, från ytlig kunskap om föremålens sken och yttre relationer till djupare kunskap om deras väsentliga särdrag och inre relationer.

Sken och väsen

Vid övergången från elementära abstrakta begrepp, från ytliga till mera djupgående omdömen, företas en övergång från föremålens sken till deras väsen. Då vi undersöker kunskapen måste vi alltid dra en skiljelinje mellan sken och väsen – mellan de särskilda fenomen som är omedelbart givna för iakttagelsen och de undanskymda processer, samband och lagar som uttrycker sig i föremålens sken och ligger under observerade fakta. Att veta saker och ting innebär alltid att övergå från sken till väsen, att man vet mer om föremålens verkliga rörelse- och samband som de uttrycker sig i sin särskilda existensform och sitt uppenbarelseätt.

Marx underströk därför att vetenskapens uppgift alltid är att fortsätta från den omedelbara kunskapen om uppenbarelser till upptäckten av deras väsen, inre samband och lagar. Dessa ligger under uppenbarelserna och ger slutligen en allsidig förståelse av uppenbarelserna.

”Forskningen”, skrev han, ”har att i detalj tillägna sig stoffet, analysera dess olika utvecklingsformer och uppspåra det inre sambandet. Först sedan detta arbete är fullbordat, kan den verkliga rörelsen tillfredsställande beskrivas. Lyckas detta, återspeglas stoffets eget liv i framställningen” (*Kapitalet*, Efterskrift till andra upplagan).

Därför underströk Marx att kunskapen om varje företeelses verkliga karaktär och lagar alltid måste härledas från en detaljerad analys av relevanta fakta och i sin tur tjäna till att förklara dem – att visa deras inre samband och faktiska rörelse.

Hans eget arbete inom samhällsvetenskaperna tillhandahåller exempel på det sagda. I *Kapitalet* påpekade Marx att medan ”vulgärekonomerna” bara sysslade med den kapitalistiska ekonomins utanverk, söker den vetenskapliga politiska ekonomin att avslöja de verkliga produktionsförhållanden som ligger under uppenbarelserna och på denna grund förklara dem. Om de underliggande processerna varit givna för den ytliga iakttagelsen skulle vi inte ha haft

behov av en djupgående undersökning. Men verkligheten är aldrig given enbart genom sina ytfenomen utan kan bara klarläggas genom mödosamma vetenskapliga analyser.

”Vulgärekonomernas sätt att tänka”, skrev Marx, ”härleder sig från det faktum att det alltid bara är den omedelbara form vari uppenbarelserna ger sig, som återspeglas i medvetandet och inte deras inre samband. Om det senare vore fallet, vad skulle vi väl då ha för behov av vetenskap?” Vid förklaringen av sin egen metod skrev han att vi därigenom ”har återvänt till de uppenbarelseformer som tjänar som utgångspunkt för vulgärekonomen: jordräntan kommer från jorden, profit

(ränta) från kapital och löner från arbete. Men från vår synpunkt ser vi nu det hela annorlunda. Den omedelbart givna rörelsen står förklarad” (brev till Engels 30/4 och 27/6 1858).

Därav är det klart, i förbigående sagt, att den positivistiska filosofin, som begränsar kunskapen helt till utanverket, fullständigt står i överensstämmelse med det ”vulgärekonomernas” förfaringssätt som Marx kritiserade. Deras filosofi är sannerligen den bäst avpassade för kapitalismens försvarsadvokater, vars hela åskådning beror av att de aldrig ser längre än det kapitalistiska samhällets yta.

Som ett bra exempel på betydelsen av att bedöma saker och ting, inte från deras ytliga uppenbarelser utan från synpunkten av deras inre relationer och samband, kan vi ta fallet med löner. Om vi bara bedömer med utgångspunkt från yttre uppenbarelser, är löner blott betalning för utfört arbete. Någon arbetar så och så många timmar och får så och så mycket betalt per timme. I detta fall kan vi inte se någon skillnad mellan löner, låt oss säga i ett kapitalistiskt och i ett socialistiskt samhälle. Vare sig hon arbetar i en kapitalistisk eller socialistisk fabrik, arbetar en människa si och så många timmar och får si och så mycket betalt. Vilken är skillnaden? Skillnaden är att lönens skenbart sammanfallande form avspeglar skiljaktiga samhällsförhållanden. I det kapitalistiska samhället är lönen priset på arbetskraften, som arbetaren sålt till kapitalisten. I det socialistiska samhället är löner inte längre priset på arbetskraft, eftersom fabrikerna tillhör de arbetande massorna. De säljer inte sin arbetskraft till sig själva. Lönen uttrycker här en tilldelning av en bestämd del av de värden människan framskapat i enlighet med det arbete hon bidragit med. Medan så arbetaren i ett kapitalistiskt samhälle bara kan vidmakthålla eller höja sin lön i kamp mot kapitalisten och hota med strejk, höjer han i det socialistiska samhället ständigt sin standard genom en utvidgad produktion. Med andra ord är de lagar som bestämmer lönerna helt olika det kapitalistiska samhällets. Men varför de är olika kan bara förstås om vi går utöver tingens uppenbarelser och söker upptäcka de inre relationer och samband som bestämmer uppenbarelserna.

Revolutionär praktik och teori

Att övergå från ytliga till djupgående omdömen om företeelser och från deras sken till deras väsen är, som sagt, att övergå från ett kunskapens stadium till ett annat. En dylik kvalitativ omvandling i kunskapen är också i allmänhet en revolutionär förändring. Den är revolutionär eftersom den åstadkommer en revolutionär förändring i vad vi kan göra.

När praktiken vägleds blott av vad vi lärt rörande tingens yttre uppenbarelser saknar den styrka att avsiktligt åstadkomma djupgående förändringar hos dessa ting och det blir inte möjligt att i någon större utsträckning använda dem för långtgående syften. Tvärtom. När vi känner föremål bara genom deras sken måste vi i allmänhet i praktiken passa på vad som händer, anpassa oss till skeenden – ofta klumpigt vilket innebär att vi får finna oss i överraskningar, bakslag och misräkningar – i stället för att bemästra och anpassa dem till våra syften.

Men när vi begriper den verklighet som ligger bakom uppenbarelserna, kan vi handskas effektivare med saker och ting, åstadkomma djupgående förändringar hos dem och använda dem i egna syften.

Fram till i dag hade människor t. ex. högst bristfälliga kunskaper om kemiska processer och de hade föga organiserad användning av processerna i produktionen. Men den moderna kemin gör oss i stånd att bryta ned ämnena och framställa dem på nytt med alla dess beståndsdelar, så att många ämnen kan framställas syntetiskt med egenskaper som passar våra behov. Vi kan sönderdela atomer, bryta ned ett grundämne till andra och utnyttja den energi som frigörs i processen och t. o. m. skapa nya artificiella grundämnena såsom plutonium.

De utopiska socialisterna och den äldre arbetarrörelsen var inte i stånd att effektivt förändra samhället. Men den marxistiska teorin, som intränger i de sociala processernas väsen, har förmått arbetarrörelsen att ingående förändra samhället i vissa länder och tillåtit dem att börja bygga socialismen.

Vare sig vi betraktar kunskap om natur och samhälle, så har kunskapen närhelst den höjts till kunskap om väsen och inte bara om sken bidragit till en revolutionär utveckling, en revolution i vad människor förmår att uträtta.

Sådana djupgående framsteg i kunskapen, vare sig de medvetet förbundits med praktiken eller inte av dem som spelat den viktigaste teoretiska rollen i att åstadkomma dem – är alltid i sista hand produkter av revolutionära strävanden i samhällspraktiken. När människor strävar att göra något nytt, som att öka sin styrka eller förbättra sina villkor, upplever de nödvändigheten av att fördjupa sin kunskap. Det kan inte finnas en revolutionär praktik utan kunskap, ty utan kunskap saknar praktiken inriktning och kan inte uppnå sitt mål. Ett språng framåt i kunskapen är ett villkor för att förverkliga en revolution i praktiken.

Det är omöjligt att höja kunskapsnivån utom i eller skilt från den motsvarande praktiken, just som praktiken trevar i blindo utan den nödvändiga kunskapen. Skilt från den tillämpliga praktiken är inte någon äkta kunskap möjlig, blott gissning och spekulation. All äkta kunskap uppkommer ur praktiken och provas i sin tur i den. Det innebär inte att de teoretiska härledningarna inte kan gå längre än till att fastställa alla de praktiska konsekvenserna. Det finns inget annat sätt att upptäcka verklighetens lagar än att träda i praktiska relationer med verklighetens föremål och processer, sträva efter att bemästra och förändra dem, bilda begrepp på grunden av insamlad erfarenhet och så pröva de teoretiska slutsatserna än en gång i levande livet.

Ting i sig

Ur denna analys av kunskapens tillväxt följer att den på alla sina stadier är en tillväxt av den sanningsenliga återspegligen av den objektiva världen i människans medvetande.

Många filosofer har menat att vår kunskap är begränsad till tingens framträdanden i vårt medvetande och att ”ting i sig”, ting såsom de verkligen är ”i sig”, oberoende av hur de uppenbarar sig för oss, måste vara ovetbara. Enligt dessa filosofer finns det en oöverbrygglig klyfta mellan sinnesdata å ena sidan- och ting som existerar oberoende av vårt medvetande, ting i sig, å den andra. Många inte bara förnekar att vi kan veta något om ting i sig utan att sådana ting överhuvudtaget existerar.

Ändå erhåller vi redan i omdömen, som direkt grundar sig på varseblivning, kunskap om ting i sig – inte i första rummet fullständig eller djupgående kunskap men kunskap åtminstone om olika sidor och yttre relationer mellan ting. Vi vinner denna kunskap just med hjälp av ”sinnesdata”. När vi genom vidare undersökningar och resonemang drar slutsatser om tingens relationer, deras egenskaper, de processer vari de inträder och deras rörelselagar, erhåller vi djupare kunskap om just dessa ting, som existerar oberoende av vår medvetenhet om dem och som vi tidigare bara kände ytligt.

Det finns alltså ingen klyfta mellan ting i sig och deras framträdanden eller ”fenomen”. Vi känner ting just genom deras framträdanden för oss. Ju mer vi studerar framträdandena, desto

mer kan vi utröna om tingen. Det finns inte heller någon klyfta mellan tingen och deras väsen, eftersom framträdandet är en yttring av deras väsen. Vi känner inte ett tings väsen skilt från dess sken utan bara genom det. ”Om man känner ett tings alla kvaliteter, så känner man tinget i sig”, skrev Engels i inledningen till den engelska utgåvan av *Socialismens utveckling från utopi till vetenskap*. Vi känner tingens verkliga egenskaper och relationer genom praktik och studium. Genom att utröna vad vi kan göra med ting och genom att studera deras olika sidor under många förutsättningar, vinner vi alltmer kunskap om tingen i sig.

Därför är all vår kunskap om verkliga ting som faktiskt existerar, oberoende av deras framträdande för oss. ”Materialisten bejakar existensen och vetbarheten av ting i sig”, skrev Lenin i *Materialism och empiriokriticism*, kap. II. Till en början känner vi ting ytligt genom varseblivning och sedan allt djupare och allsidigare genom tänkandet. Det finns inte och kan inte finnas en skillnad mellan ting i sig och ting för oss. Den enda skillnaden är mellan vad som är bekant och vad som ännu inte är det samt mellan vad man vet bara ytligt och ensidigt och vad man känner mera ingående.

Kunskapens gränser

Finns det då gränser för den mänskliga kunskapen?

Vid varje särskilt stadium i mänsklighetens utveckling ställs kunskapen mot begränsningar som satts av den nödvändigt begränsade karaktären av den tillgängliga erfarenheten och av de existerande medlen för att nå kunskap.

Men mänskligheten går framåt genom att övervinna sådana begränsningar. Ny erfarenhet slår undan den gamla erfarenhetens gränser. Ny teknik och nya medel att förvärva kunskap slår omkull begränsningarna för den gamla tekniken och gamla medel att förvärva kunskap.

Nya begränsningar uppkommer härvid. Men det finns ingen anledning att anta att dessa nya begränsningar är absoluta och slutgiltiga mer än att de gamla är det. På varje stadium finns det människor som tror att gränsen har nåtts och som inte ser längre. Men det finns alltid förr eller senare andra människor som slår omkull dessa begränsningar och djärvt går utöver dem till nya gränser.

Därför är kunskapen alltid begränsad men går framåt genom att gå utöver rådande begränsningar.

Det var t. ex. omöjligt för människor i ett feodalt samhälle att veta något om det socialistiska samhället och dess lagar, att formulera sanningen om socialismen och omvandlingen från socialism till kommunism. Detta blev bara möjligt genom det kapitalistiska samhällets utveckling. Först då blev medlen för att utbilda en vetenskaplig socialism tillgängliga. På samma sätt är det omöjligt att för oss i dag veta hur ett fullt utvecklat kommunistiskt samhälle sedan det upprättats skall utveckla sig. Men i sinom tid kommer människor att avslöja sanningen om dess vidare utveckling och lagar.

Det var återigen omöjligt att vinna kunskap om atomen och dess byggnad innan den moderna elektroniken utbildats. I dag har vi med denna tekniks hjälp överskridit gränserna för vad som en gång ansågs vara den yttersta gränsen för all fysikalisk kunskap. Denna teknik inrymmer emellertid själv gränser för den fysikaliska kunskapen — så att nu vissa fysiker framhäver det omöjliga i att veta något mer om subatomära processer än vad vi nu vet genom kvantmekaniken. Men det vore både dogmatiskt och kortsynt att påstå att dessa gränser är mer absoluta än de en gång oöverstigliga gränserna för annan teknik i det förflutna. ”Medan i går denna kunskap inte gick utöver atomen och i dag inte går utöver elektronen”, skrev Lenin, ”framhäver den dialektiska materialismen den temporära, relativa, approximativa karaktären av alla dessa milstolpar i naturkunskapen som passerats av människans framåtskridande

vetenskap. Elektronen är lika outtömlig som atomen, naturen är oändlig” (*Materialism och empiriokriticism*, kap V).

Vid varje stadium och under alla omständigheter är kunskapen ofullständig och provisorisk, betingad och begränsad av de historiska förutsättningar varunder den hopsamlats samt de medel och metoder som använts för att samla den och de historiskt betingade antaganden och kategorier som använts vid formuleringen av idéerna och slutsatserna.

Men denna kunskapens utveckling, där varje stadium har en sådan villkorlig karaktär, är en utveckling av kunskapen om den verkliga materiella verkligheten, upptäckten av sammanhang och rörelselagar för verkliga materiella förlopp inklusive det mänskliga samhället och medvetandet. Det är en framåtriktad utveckling vari överensstämmelsen mellan idéer och teorier å den ena och den objektiva verkligheten å den andra sidan ökar, vari kunskapens skrankor steg för steg röjs undan och vari det som var provisoriskt och hypotetiskt steg för steg ger plats för vad som bekräftats och verifierats.

Kunskapens framsteg stöter på hinder som hänger samman med den rådande kunskapens och praktikens gränser. Men medan kunskapens framsteg alltid möter hinder för vidare framsteg, går kunskapen framåt genom att utröna hur man skall komma över dem.

Nödvändighet och frihet

Nödvändighet och tillfällighet

När kunskapen når det stadium, att den blir kunskap om de rörelselagar och samband som bestämmer tingens sken, börjar vi förstå den nödvändighetsaspekt som gör sig gällande både i natur och samhälle.

Vi kallar det nödvändigt som genom sin egen natur inte kunde vara annorlunda. När de verkliga processer som bestämmer tingens uppenbarelseformer är sådana att de måste uppvisa vissa karakteristika och inte andra och att utvecklas på visst sätt och inte på andra, är dessa karakteristika och denna utveckling att förstå som nödvändiga.

I allmänhet kan vi, om vi vinner kunskaper om tingens inre samband och utvecklingslagar, inte bara beskriva fakta utan också förklara dem, förstå deras orsaker och begripa deras nödvändighet.

På naturvetenskapens område avslöjade t. ex. Newtons upptäckter rörande de mekaniska principerna många naturfenomens nödvändighet. Bland allt annat visade Newtons principer vissa nödvändiga drag hos solsystemet, varav jorden är en del. Det är t. ex. ett faktum att planeterna kretsar kring solen i elliptiska banor. Detta formulerades redan av Kepler. Men nödvändighetselementet i Keplers lag om den planetära rörelsen visades av Newton, vars analys av solsystemet visade, att genom beskaffenheten hos de krafter som är verksamma i ett sådant system måste planeterna röra sig i elliptiska och inte cirkulära eller andra slags banor. Solsystemets allmänna karaktär är således inte tillfällig – den är en nödvändig följd av ett dylikt systems beskaffenhet, av dess inre samband och utvecklingslagar.

För att också ta ett exempel från samhällslivet är det ett faktum att den svenska polisen i arbetskonflikter alltid tar parti för arbetsköparna. Från den ytliga iakttagelsens synpunkt är detta bara ett faktum. Men likväl är det inte tillfälligt. Ty när vi väl fattat den nutida svenska statens natur som en kapitalistisk stat, kan vi förstå att polisens stöd åt arbetsköparna inte är en tillfällighet utan en nödvändig följd av den kapitalistiska regimen.

Om vi emellertid lär oss förstå nödvändigheten av vissa sidor hos tingen och vissa slags händelser, innebär detta inte, att det inte längre finns plats för tillfälligheten. Tvärtom har

särskilda händelser alltid en slumpartad eller tillfällig karaktär. Insikten om vissa tings nödvändighet är oskiljaktigt förenad med den samtidiga insikten om tillfälligheten.

Polisen i en kapitalistisk stat tjänar t. ex. nödvändigt kapitalistklassen. Men den bär inte nödvändigtvis svarta uniformer. Tvärtom skulle den tjäna kapitalisterna lika bra i uniformer av någon annan färg. Det faktum att den svenska polisen bär svarta uniformer är alltså en tillfällighet – det beror av tillfälliga omständigheter.

Medan det på samma sätt är ett nödvändigt drag hos solsystemet att jorden kretsar kring solen i en elliptisk bana, är det inte nödvändigt att jorden är exakt så stor som den är. Dess exakta storlek beror av tillfälliga omständigheter.

Från den ytliga iakttagelsens standpunkt förefaller allt vara tillfälligt. Vi ställs inför observerade fakta och yttre samband mellan dem. Som vi ännu inte förstått lagarna för förändring och samband, som yttrar sig i och styr de ting vi iakttar, uppfattas varje företeelse som blott ett faktum som likaväl kunde varit annorlunda. ”Varje faktum kunde vara fallet eller inte vara fallet och allt annat förblir detsamma” (L. Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus*, 1.21). Sådan är den ytliga betraktelsens slutsats.

Men grundligare efterforskning avslöjar att ”medan tillfälligheten härskar på ytan, så styrs processen faktiskt alltid av inre, dolda lagar och det är endast en fråga om att upptäcka dem” (Engels, *Ludwig Feuerbach*, kap. IV).

Upptäckten av dem eliminerar emellertid inte tillfälligheten. Snarare klargör den att tingens nödvändiga drag yttrar sig genom en serie tillfälligheter och att tillfälligheten å andra sidan alltid styrs av nödvändigheten.

Det är således en historisk nödvändighet att kapitalismen kommer att avlösas av socialismen. Exakt när och hur denna revolution sker inbegriper en serie tillfälliga omständigheter men att de utvecklas är i sin tur betingat av den historiska nödvändigheten.

På samma sätt följer i naturen materiens utveckling nödvändigtvis en viss linje, fastän exakt när och hur de olika utvecklingsstadierna i ett särskilt materiellt system förverkligas, eller om de i särskilda fall inte förverkligas alls, beror på tillfälliga omständigheter.

Då vi så har att göra med växelverkan mellan nödvändighet och tillfällighet i naturen skrev Engels, att solsystemet ”producerats på ett naturenligt sätt av rörelseomvandlingar, som är nödvändigt inneboende i materia i rörelse och vars förutsättning måste frambringas av materien, även om det sker först efter årmiljoner och mer eller mindre av slump, men med den nödvändighet som också finns i slumpen”. Han uppfattade medvetenhetens utveckling på samma sätt som den högsta formen av materiarörelse. ”Det ligger i materiens natur att utvecklas fram till tänkande varelser; därför sker detta också nödvändigtvis där förutsättningarna därför (inte nödvändigtvis identiska på alla platser och vid alla tidpunkter) är närvarande” (*Om dialektiken i naturen*).

Engels drog därför den slutsatsen att ”vad som kan ses som nödvändigt är sammansatt av idel tillfälligheter och den s. k. nödvändigheten är den form bakom vilken tillfälligheten gömmer sig”.

Om det nödvändiga är det som genom sin egen natur inte kunde vara annorlunda, är det tillfälliga det som kunde vara annorlunda. Båda sidorna är ständigt närvarande i allting. I allmänhet är det händelsers bestämda, övergripande karakteristika och deras följdernas allmänna karaktär som är nödvändiga. Å andra sidan är inte detaljer, individuella händelsers särdrag och de åtföljande detaljerade särdragen av deras verkningar nödvändiga utan tillfälliga. Det är i denna mening som ”vad som är nödvändigt är sammansatt av tillfälligheter”. Det är just i de

tillfälliga detaljerna som det inneboende nödvändiga yttrar sig och samtidigt tillfälligheten skapas och styrs av nödvändigheten.

Nödvändighet, tillfällighet och kausalitet

Upptäckten av nödvändigheten i natur och samhälle sammanhänger med upptäckten av orsaker och av de lagar som styr förhållandet mellan orsak och verkan. Vad som är nödvändigt är nödvändigt på grund av orsakers inverkan. Om det fanns ting som blev till utan orsak, om det fanns händelser som ägde rum absolut på måfå och utan att regleras av orsakslagar, så kunde man inte upptäcka någon nödvändighet hos sådana ting och händelser.

Om ett visst karakteristikon är ett nödvändigt särdrag för vissa händelser och om en viss verkan är deras nödvändiga resultat, är det följdriktigt med hänsyn till de orsaksförlopp som är verksamma i händelserna. Att bli i stånd att begripa den nödvändighet som finns i händelser är att få kunskap om de däri verksamma orsaksförloppen.

Om kapitalismen nödvändigtvis kommer att efterföljas av socialismen, sker det därför att orsakerna för kapitalismens omvandling till socialism alstrats i det kapitalistiska systemet. Om vi känner kapitalismens natur, vet vi att sådana orsaker är närvarande och måste vara det och fortsätta att verka i systemet.

Samtidigt förmår oss kunskapen om orsaker att förstå tingens tillfälliga särdrag.

Orsakerna till socialismen blir till och verkar under kapitalismen, varför socialismen blir nödvändig. Men dessa orsakers speciella sidor är tillfälliga. Det finns ingen nödvändighet hos dem. Det är således nödvändigt att arbetarklassen tillväxer i antal och organisation allteftersom kapitalismen utvecklas. Det måste ske och är en av de orsaker som ger upphov till socialismen. Men medan kapitalismens fortsatta utveckling nödvändigt medför att det finns fler arbetare och att de organiserar sig och slutligen slår systemet över ända, är det inte nödvändigt att

låt oss säga Andersson och Pettersson kommer att gå med i en organisation och spela en framträdande roll som ledare för rörelsen. Det måste finnas ledare, men om ett särskilt barn till särskilda föräldrar kommer att bli ledare beror på många tillfälliga faktorer. Sådana tillfälliga faktorer får emellertid ses i det totala sammanhanget och kommer i det långa loppet att få det resultatet att ledare framträder.

Kausaliteten medför att det finns både sådant som är nödvändigt och sådant som är tillfälligt samt att det nödvändiga yttrar sig genom det tillfälliga.

Därav följer, att det är fel att påstå, som ofta gjorts, att, när en orsak fastställts för någon företeelse, detta därmed visats vara nödvändigt. Det är lika fel att definiera det tillfälliga som det som sker utan orsak. Alla händelser, såväl nödvändiga som tillfälliga, har orsaker. Att bara härleda något från dess yttersta orsak är inte att visa dess nödvändighet, ty tillfälligheten är verksam rätt igenom hela händelsekedjan. Om något är nödvändigt är det inte det på grund av särskilda orsaker utan på grund av allmänna lagar.

Växelverkan mellan nödvändighet och tillfällighet i händelser får ses som en följd av kunskapens framåtskridande från tingens yttre till deras inre samband, från sken till väsen, från ytlig iakttagelse och beskrivning av fakta till undersökningar av utvecklingens verkliga dialektik. Då vi ser att nödvändiga följder av tingens verkliga samband yttrar sig genom en serie tillfälliga omständigheter och att tillfälliga händelser betingas och styrs av en inre nödvändighet och bidrar till att åstadkomma ett nödvändigt resultat.

Nödvändighet och frihet i den mänskliga praktiken

Vi har undersökt växelverkan mellan nödvändighet och tillfällighet samt hur de båda uppkommer genom den allmänna orsakslagen i natur och samhälle. Vi skall nu betrakta dessa slutsatser inverkan på det praktiska livet.

När vi vidtar våra praktiska åtgärder, besitter vi då någon frihet i det vi gör eller är allt nödvändigt, oberoende av vår vilja? Denna fråga måste nu besvaras. Liksom somliga ibland antar att nödvändighet och tillfällighet är oförenliga motsatser, så att där den ena är närvarande måste den andra vara frånvarande, tror en del ofta detsamma om nödvändighet och frihet. Man antar att där nödvändigheten förhärskar kan det inte finnas någon frihet och att vi, om vi å andra sidan handlar fritt, på ett eller annat sätt undflytt nödvändigheten.

Om denna uppfattning vore riktig, vore den mänskliga friheten en illusion. Alla människornas aktiviteter, liksom allt annat i världen, vore i alla avseenden bestämda av allmänna lagar. Kausaliteten ger upphov till händelsers nödvändiga sidor och bestämmer deras nödvändiga resultat. Detta gäller lika mycket för mänskliga handlingar som för allt annat, så att människor aldrig kan frigöra sig från naturens och samhällets nödvändighet. Men det är fel att ställa frihet mot nödvändighet. Tvärtom ger nödvändigheten upphov till friheten och är dess förutsättning.

Natur- och samhällslagar och de nödvändigheter som åtföljer dem är oberoende av vår vilja och vårt medvetande. Vad vi än må önska, tänka eller besluta är våra handlingar alltid determinerade i enlighet med naturens lagar i allmänhet och vår egen beskaffenhet i synnerhet och underkastas vid sitt utförande och till sina följder nödvändighetens diktat.

Människan är själv en del av naturen och ”naturens nödvändighet är primär medan den mänskliga viljan och medvetandet är sekundära. De senare måste nödvändigt och oundvikligen anpassa sig till de förra” (Lenin, *Materialism och empiriokriticism*, kap. III, avd. 6).

Vad som emellertid karakteriserar den mänskliga praktiken och skiljer den från djurens beteende är att människor i sin sociala praktik vinner kunskap om nödvändigheten, i första hand om nödvändigheten i naturen och lär sig handla i enlighet med denna kunskap samt att använda den för att förverkliga avsedda mål, att förverkliga sina syften.

Detta tar sin början i produktionsprocessen, där människan ”sätter de naturkrafter i rörelse, som hennes kropp är utrustad med ... för att tillägna sig naturmaterialet i en för henne själv användbar form” (Marx, *Kapitalet*, s. 153).

Följaktligen är inte människor, som djuren, tvingade att följa ett förutbestämt beteendemönster. De anpassar sig inte, som djuren, bara till sin omgivning utan anpassar också genom sin viljekraft omgivningen till sig. De frigör sig för att söka och förverkliga ändamål som de uppfattat och eftersträvat. Härvid förändrar de sig själva, förändrar sin natur.

Men herraväldet över naturen, som skiljer människan från djuren, implicerar inte att människan är oberoende av naturens lagar och nödvändighet. Vad det tvärtom beror på är inte ett avskaffande av naturens lagar och nödvändighet utan kunskap om och medvetet utnyttjande av dem.

När människor på samma sätt också lär sig kontrollera och planera sitt samhällsliga liv för att tillfredsställa sin materiella och kulturella efterfrågan, innebär inte heller detta att de uppnått oberoende i förhållande till samhällets objektiva lagar, den sociala nödvändigheten. Vad det tvärtom beror på är inte ett avskaffande av objektiva samhällslagar utan kunskap om och medvetet utnyttjande av dem – inte slutet på nödvändigheten i samhället utan insikten om den och inriktningen av den sociala verksamheten i enlighet med denna insikt.

Människor är därför aldrig i något avseende i någon av sina verksamheter oberoende av naturens eller samhällets lagar och deras nödvändiga följder. Därav följer att, om de saknar kunskap om dessa lagar och deras följder, de är begränsade och ofria. Dessa lagar med sina nödvändiga verkningar framstår då som en främmande makt med oväntade eller destruktiva följder, som ställer sig mot de mänskliga strävandena. Men om människor vinner kunskap om dessa lagar och om deras nödvändiga verkningar kan de lära sig utnyttja dem för sina syften.

Friheten består inte i att frigöra sig från kausalitetens verkningar utan i att förstå dem. Den beror inte av att befria sig från nödvändigheten utan av att samla kunskap om den.

Det finns därför ingen oförenlighet mellan nödvändigheten och den mänskliga friheten. Som vi tvärtom påpekat ger nödvändigheten upphov till friheten, nämligen när människor vinner kunskap om nödvändigheten och därmed kan nå insikt om den och fälla sina avgöranden i ljuset av verklig förståelse av vad de gör.

Vad mera är, som vi också påpekat, är nödvändigheten ett villkor för den mänskliga friheten och står inte i motsättning till den.

Vad skulle ske om det inte fanns orsakslagar i natur och samhälle, om det inte fanns en objektiv nödvändighet som styrde händelsernas lopp? Allt skulle kunna hända. Vi kunde inte fatta några beslut eller utföra den ringaste handling, ty vi skulle inte veta vad vi skulle ta oss till för att uppnå de resultat vi eftersträvade. Vi skulle inte ens ha friheten att koka oss en kopp kaffe, ty vi skulle inte veta om vattnet skulle koka eller av vilket slag brygden skulle vara när vi hällde den i kaffekoppen. Än mindre kunde vi utföra några mer sammansatta sociala aktiviteter, ty allt skulle vara i ett kaos. Vi skulle i själva verket inte kunna existera överhuvudtaget.

Det är endast då tingen verkligen är underkastade lagar, då den objektiva nödvändigheten verkligen existerar i natur och samhälle, som vi är i stånd att förbereda bestämda handlingar och utföra dem. Den är ett villkor för den mänskliga friheten. Friheten tillväxer efterhand som vi utvidgar vår kunskap och därmed vår förmåga att fatta beslut på grundval av kunskap och genomföra besluten i praktiken.

När vi vidare känner de lagar som styr tingen kan vi utföra aktiviteter i motsats till sådana som vi inte kan utföra utan denna kunskap. Människor drömde t. ex. ofta om att kunna flyga men tills helt nyligen trodde man att naturlagarna hindrade oss från att göra det! När vi emellertid upptäckte de lagar som styr flygandet, var vi i stånd att konstruera medlen för att flyga. I många sådana fall förmår oss kunskapen om de lagar, som givit upphov till vissa begränsningar för vårt handlande, att i praktiken överskrida dessa begränsningar.

Kunskapen som ett medel för mänsklig frihet

Men bestäms inte våra handlingar av olika orsaker och är de inte därmed underkastade en tvingande nödvändighet? Hur kan vi då vara fria?

Det är sant att vi är produkter av bestämda villkor och skulle ha varit annorlunda beskaffade om dessa villkor varit annorlunda samt att vi handlar i enlighet med våra omständigheter och vår egen natur. Men det motsäger inte på minsta vis möjligheten för oss att vara fritt verksamma.

För allt vi gör finns en orsak. Om orsaken vore en yttre kraft av något slag som påverkar oss så, att den får oss att utföra saker och ting utan en viljeakt från vår sida, vore vi helt begränsade och ofria. Om t. ex. någon i en folkträngsel stöter till mig så att jag stöter till någon annan, handlar jag i detta fall inte fritt. Frågan om frihet blir aktuell först när vi gör något av egen fri vilja – dvs. när orsaken till vårt handlande är en viljeakt. Men hur är vår vilja determinerad? Om den är determinerad av olika yttre krafter som påverkar och gestalter den

för att åstadkomma verkningar som vi inte själva åsyftar, saknar vi fortfarande frihet. I detta fall kan vi ha en illusion av att handla fritt, men det är bara en illusion. Men om vår vilja slutligen determineras av vår kunskap om villkoren för våra handlingar och om vad som måste göras för att förverkliga syften som vi gjort till våra egna, känner vi oss i detta fall inte bara fria, utan är verkligen fria.

En sådan kvalitet hos den fria handlingen finns inte inneboende i viljan utan realiseras efterhand. Dess realiserande och hur långt den utvecklats följer i sin tur av bestämda orsaker som blir verksamma i samhällslivet.

Som en följd av våra utvecklingslagar och vår egen natur vinner vi kunskap om yttre ting, vår egen natur och våra behov och vi handlar sedan mot bakgrunden av denna kunskap. Allt eftersom detta äger rum följer våra handlingar i växande omfattning ur våra egna medvetna avgöranden. Dessa grundar sig därmed på en ständigt berikad kunskap om de egna behoven och hur de skall tillfredsställas. Därför är vi fria. Vilket annat slags frihet förväntar vi eller kan vi väl önska oss?

Detta är, i förbigående sagt, ett förhållande som i sina grunddrag klarlades för länge sedan av den store materialistiske filosofen Spinoza, i det han påpekade att mänskliga handlingar, liksom allt annat, determineras av föregående orsaker och att människor är fria, inte när deras handlingar sker orsakslöst, utan när deras handlingar determineras av kunskap om de egna behoven samt hur dessa skall förverkligas.

”Inte i det drömda oberoendet av naturlagarna ligger friheten”, skrev Engels, ”utan i kunskapen om dessa lagar och i den därmed givna möjligheten att låta dem planmässigt verka för bestämda syften. Detta gäller med hänsyn såväl till den yttre naturens lagar som till de lagar som reglerar människornas fysiska och andliga tillvaro – tvenne klasser av lagar som vi på sin höjd kan skilja från varandra i föreställningen men inte i verkligheten. Viljans frihet innebär därför ingenting annat än förmågan att avgöra med sakkunskap ... Friheten består följaktligen av det på kunskap om naturlagarna grundade herraväldet över oss själva och över den yttre naturen” (*Anti-Dühring*, s. 156, 157).

Den mänskliga kunskapen är ett viktigt medel för den mänskliga friheten. Om kunskap beror av praktik så har kunskapens tillväxt också en omvandlande inverkan på praktiken. Praktik som grundar sig på kunskap är något annat än praktik som inte grundar sig på kunskap. Ty om vi känner tingens egenskaper och lagar kan vi praktiskt bemästra dem – få dem att tjäna oss i stället för att vara utlämnade åt dem. Kunskapens tillväxt, en produkt av människans strävan att bemästra naturen och att organisera sitt samhällsliv, bidrar steg för steg till att förverkliga detta bemästrande och till att bygga upp högre samhällsformer, till att förverkliga ett allas fullständiga och fria liv.

Frihet och tillfällighet

Vi har redan konstaterat anknytningen mellan nödvändighet och tillfällighet i natur och samhälle och har sett att nödvändigheten förverkligas genom en serie tillfälligheter. Att handla fritt på grundvalen av kunskap innebär vidare att vi, som medvetet verksamma, måste utöva praktisk kontroll över dessa tillfälligheter. Vi måste eliminera den tillfälliga och slumpartade karaktären av våra handlingars följder för att åstadkomma det vi åsyftar. Vår handlingsfrihet innebär med andra ord att vi, då vi utför handlingar som syftar till bestämda mål, utövar en sådan kontroll att slumpens inverkan elimineras med avseende på handlingarnas följder.

Medan sålunda den mänskliga handlingens frihet inte på något sätt innebär att vi måste göra oss kvitt nödvändigheten, innebär den i viss mening att vi gör oss kvitt tillfälligheten eller slumpen.

Då vi utför någonting får vi inte, som var och en vet, överlämna något som kan äventyra företagets utgång åt slumpen. Om vi gör det kan det hela sluta högst olyckligt. Om vi har framgång beror det på tur och inte på nykter beräkning. Omständigheterna skänkte oss framgången. Vi medverkade inte själva genom att planlägga handlingen och förutse resultatet. Men vi får inte räkna med att omständigheterna särdeles ofta står på vår sida.

De som organiserar offentliga möten i det fria glömmar ibland att utse någon som skall ta med sig en talarstol. De lämnar detta åt slumpen och finner sig stå utan talarstol. Ibland kan de till och med vara utan talare av samma anledning. Naturligt nog måste den som organiserar någonting räkna med alla faktorer som kan påverka utgången och får inte lämna något åt slumpen.

Den fria handlingens grundläggande och utmärkande drag, nämligen kunskap om nödvändigheten och undanröjande av slumpen, exemplifieras av arbetsprocessen, den mänskliga verksamhetens grundläggande process.

I arbetsprocessen påverkar människan med sitt arbete, vari hon använder arbetsredskapen, arbetets föremål för att därvid åstadkomma en planlagd förändring. För att lyckas med detta måste hon känna och räkna med arbetsföremålets speciella, nödvändiga sidor samt eliminera slumpens inverkan.

Ju större och mer omfattande arbetsuppgifter människan ställer sig, desto framgångsrikare blir hon i att eliminera slumpfaktorn i sina förehavanden.

Detta är mycket viktigt för allt ingenjörsarbete. För att t. ex. bygga en bro grundar ingenjörerna sina planer på kunskap om lägets och materialets natur och på eliminering av olika slumpfaktorer som kan göra sig gällande. Ett exempel på när man inte räknade med slumpfaktorer lämnades för inte så många år sedan vid uppförandet av sjövallar på Englands östkust. De som var ansvariga för dessa vallar hade underlåtit att räkna med den möjligheten att ett ovanligt högt tidvatten kunde inträffa samtidigt med en ovanligt stark östanvind. När så denna möjlighet realiserades bröt havet genom vallarna. Men om sjövallar, eller andra ingenjörsarbeten, planeras omsorgsfullt tar man hänsyn till sådana möjligheter och deras verkningar elimineras.

Den medvetna kontrollens faktorer

Genom att undersöka dessa exempel kan vi dra några ytterligare slutsatser om växelverkan mellan nödvändighet, tillfällighet och mänsklig frihet.

Att säga att friheten kräver undanröjande av slumpen innebär naturligtvis inte att vi genom friheten på ett eller annat sätt kan göra oss av med förbindelsen mellan nödvändighet och tillfällighet. Tillfälligheten eller slumpen och dess förbindelse med nödvändigheten är ett objektivt faktum, ett skeendens allmängiltiga drag i både natur och samhälle, som vi måste räkna med och vartill vi har att anpassa våra handlingar. Nödvändigheten existerar oberoende av oss och vi kan på inget sätt göra oss av med eller förändra den. Vad vi har att göra för att realisera friheten är att genom kunskap om nödvändigheten ställa en hel process jämte den slump som finns däri under vår kontroll och på så sätt länka den mot ett avsett mål. Att eliminera slumpen betyder att kontrollera den för att minska dess verkningsradie och eliminera resultatets tillfälliga karaktär. Detta görs genom att a) utöva en direkt kontroll över slumpfaktorerna, och b) vara förutseende och vidta försiktighetsmått för att ta itu med den om den står utom medveten kontroll. Därför måste en socialistisk ekonomisk plan alltid innefatta en uppbyggnad av "reserver".

En sida av förutseendet i förhållande till slumpen uttrycks

i talesättet ”krona vinner jag, klave förlorar du”. Om en sådan situation uppkommer har jag garanterat min framgång. Om utgången beror på hur myntet snurrar, avgörs den oberoende av människans vilja och inte genom människans viljekraft. Men om man ordnar det så att för alla utfall har ett lämpligt föranstaltande vidtagits för att åstadkomma önskat resultat, bestämmer människans vilja utgången. Om människor håller vad, kallas detta fusk men vi betraktar det inte som fusk i förhållande till naturen.

Ett annat sätt att eliminera slumpen är att vid kastandet av ett mynt vara förutseende nog att introducera en sidotyngd.

Vi har sett att nödvändigheten realiserar sig genom en serie tillfälligheter, och att tillfälliga händelser sker genom en inre nödvändighet. När vi praktiskt omfattar denna ståndpunkt och när vi utrustat oss med kunskap om lagarna för våra handlingars föremål, är vi i stånd att räkna med och kontrollera de tillfälliga faktorerna för att inrikta processen mot en nödvändig utgång i enlighet med våra avsikter.

Detta innebär vidare att vår kunskap inte bara får omfatta det oundvikliga utan också det möjliga. I förhållande till en given process behöver vi inte bara känna vilken verkan som universellt följer ur en speciell orsak, så att vi genom denna orsaks inverkan kan garantera resultatet. Vi måste också känna sannolikheten för att vissa orsaker med åtföljande verkan skall inträda. Detta förmår oss att bedöma hur vi skall handla för att kontrollera hela förloppet, inklusive dess tillfälligheter.

Sannolikhetsomdömen uttrycker hur vi förväntar oss att tillfälligheterna skall inträffa. Enligt vissa teorier är sannolikheten rent subjektiv i den meningen att sannolikhetsomdömen bara är ett uttryck för vår egen subjektiva osäkerhet och brist på kunskap. Men detta stämmer inte med fakta. Sannolikhetsidén återspeglar en objektiv verklighet – eller snarare en sida av den objektiva verkligheten – nämligen den hur tillfälligheterna kommer att spela in i en händelseföljd eller summa av fall. Detta är lika mycket en objektiv verklighet som en enda orsak vid ett enda tillfälle, vilket inte kan göras till föremål för sannolikhetsomdömen.

Allteftersom vi vet mer om händelsers sannolika inträffande och allt säkrare kan fälla riktiga sannolikhetsomdömen, är vi i stånd att bättre räkna med alla i ett förlopp verksamma faktorer, inklusive de tillfälliga, för att inrikta hela förloppet mot ett bestämt mål.

Vi sammanfattar.

Frihet är kontroll över oss själva och den yttre naturen och grundar sig på kunskap om nödvändigheten. Denna kunskap kräver vidare att vi känner de slumpfaktorer som kan inverka samt deras sannolikhet, för att vi skall kunna a) kontrollera slumpen och b) vidta mått och steg för att ta itu med dess inverkan om vi inte kan kontrollera den, vilket innebär att vi kan inrikta vår process mot det avsedda målet.

”Men tillfälligheten är bara den ena polen i ett sammanhang”, skrev Engels, ”vars andra pol heter nödvändigheten. Ju mer en samhällelig verksamhet, en rad samhälleliga processer blir människornas medvetna kontroll övermäktig, växer den över huvudet, ju mer den tycks överlämnad åt ren tillfällighet, desto mer gör sig i denna tillfällighet de lagar, som är utmärkande för och inneboende i densamma, med en naturnödvändighets kraft gällande” (*Familjens, privategendomens och statens ursprung*, Stockholm 1945, s. 223, 224).

När så händelser, som vi är engagerade i, äger rum utan att vi medvetet kontrollerar dem, bestäms utgången av en naturnödvändighet som gör sig gällande genom en serie tillfälligheter. Men efterhand som vi allt bättre kontrollerar skeenden, bestämmer vi medvetet deras förlopp genom att utnyttja kunskapen om lagarna för sådana skeenden och de faktorer som påverkar resultatet.

Frihetens förverkligande

Erövrandet av friheten

De flesta teoretiska svårigheter som människor råkar på, när de funderar över problemet frihet, härleder sig från den uppfattningen att friheten är en hos viljan medfödd egenskap. Men friheten är inte en hos viljan medfödd egenskap, inte heller är den någon Guds eller naturens gåva till människan. Det är något som erövrats – som erövrats bit för bit, skapats och förverkligats under loppet av långa tiders mänsklig samhällsaktivitet.

J. J. Rousseau började sitt verk Samhällskontraktet med de berömda orden: ”Människan är född fri”. Men människan är inte född fri. Tvärtom föds människan utan all frihet, blott som en skapelse, driven av omständigheter som är oberoende av hennes vilja. Men tack vare samhällslivet och dess utvecklingslagar, utbildar hon efterhand genom den sociala praktiken de förmögenheter som gör henne fri. Detta gör hon i kamp mot den omgivande naturen, i samhälls- och klasskampen, men också i individuell kamp. Hon har skapat och för sig erövrat den frihet hon har och kan därför aldrig ha mer frihet än hon skapat och erövrat.

Friheten är inte en medfödd egenskap. Den är inte heller en fråga om ”allt eller intet”. Metafysikerna framhåller att vi antingen är fria eller också är vi det inte. Därmed glömmar man att vi kan vara fria i vissa avseenden men inte i andra och att vi kan vara mer eller mindre fria.

I kampen mellan voluntarismen, som menar att viljan inte är determinerad, och determinismen, som menar att viljan är determinerad, tar marxismen ställning för determinismen, eftersom varje viljehandling har en orsak. Men den avgörande frågan är inte om våra handlingar är determinerade – eftersom det inte råder något som helst tvivel att så är fallet – utan hur och av vad de är determinerade – av yttre orsaker eller av vår kunskap om de egna behoven och hur vi skall tillfredsställa dem. När vi ställer frågan så, blir det uppenbart att friheten är en gradfråga. Vi frigör oss bara om våra medvetna beslut baserar sig på insikt och är det som avgör vad vi gör och uppnår. Men en sådan frihet kan sällan, om någonsin, vara absolut. Ju mer våra på insikt grundade avgöranden bestämmer våra handlingar och deras resultat och ju mindre de avgörs av andra faktorer, desto större är den handlingsfrihet vi uppnått.

Individens frihet och frihet i samhället

Frihet är något som förverkligas av individen. Det är inte mänskligheten eller samhället i allmänhet som är fria utan individer.

Men individen förverkligar sin frihet bara genom samhället. Frihetens hjälpmedel är kunskapen, som är social. Individens frihet beror av det samhälles erövringar vartill han hör, av den utbildning och det bistånd som samhället berett honom samt i vilken utsträckning han i samhället kan samarbeta med andra och få andra att samarbeta med sig.

Individen har en sådan grad av frihet som förvärvats och medges honom av det samhälle han hör till. Omfattningen av hans frihet beror av samhällets erövringar men också av i hur hög grad samhället vill fördela den och låta medlemmarna få del av erövringarna. Frihetens möjliga omfattning är lika stor som den samhällseliga kunskapen och de hjälpmedel som finns för att ta den till vara. Samtidigt kan det reella åtnjutandet av den möjliga friheten förvägras honom genom begränsningar som samhället pålagt hans kunskaper och handlingar.

Individernas frihet beror alltså av samhällets positiva kunskaper och de möjligheter samhället medger individerna att tillämpa kunskaperna. Individerna kämpar därför tillsammans – såväl med som mot varandra – för att nå en högre grad av frihet. De utvidgar därför friheten som delas och förverkligas av alla samhällets individer.

Därav följer att en individ utvecklas som en fritt verksam människa i motsvarighet till den utbildning, stimulans och möjlighet samhället medger honom. I samhällets utvecklingsförlopp har människor på samma sätt utvecklat sin frihet. Mänskligheten skrider gradvis framåt på vägen mot större handlingsfrihet. Denna handlingsfrihet kan tjäna som ett säkert mått eller kriterium på hur framskridet samhället är.

Kampen för frihet

I primitiva samhällen begränsas människors frihet huvudsakligen av deras oförmåga att bemästra naturen. De är i mycket stor utsträckning överlämnade åt naturens godtycke och vildens existens bestäms i hög grad av omgivningen såsom fallet är med djuren.

Med civilisationen har människan utvecklat sitt herravälde över naturen. Därför har hennes frihet i detta avseende kringskurits allt mindre och i stället ökat alltmer. Man hon har fått uppleva en begränsning av nytt slag. I civiliserade samhällen har människors frihet hitintills begränsats av sociala omständigheter, särskilt genom den ena klassens förtryck av den andra. Medan alltså den frihet som hänför sig till herraväldet över naturen har ökat, har friheten fått sin motvikt genom klassförtrycket. Detta innebär att människor har utsugits och underkuvats samtidigt som de förnekats möjligheten att i eget intresse utnyttja den kunskap och kapacitet som finns i samhället. Om människor skall sägas vara fria får de inte vare sig i sina ekonomiska eller andra förehavanden nödgas verka, handla eller tänka i motsättning till sina intressen, till förfång för de egna väsentliga behoven och genom yttre påtryckning till andras förmån. De får inte förnekas möjligheten att utnyttja allt samhället har att erbjuda för att tillfredsställa sina behov. Sådana begränsningar är ett negerande av människors frihet. Frihetens inskränkning har hittills varit en följd av samhällets uppdelning i exploaterade och exploaterande klasser.

Metafysiska filosofer har omsorgsfullt skilt frågan om viljans s. k. frihet från frågan om den politiska och ekonomiska friheten. Denna uppspaltning har hjälpt dem att vilseleda människor i fråga om bägge föreställningarna. Men de är i själva verket inte skilda frågor utan två sidor av en och samma fråga, nämligen den om människans kamp för friheten. I ett samhälle där en klass utsuger en annan gäller frihetskampens viktigaste frontavsnitt frågan om att göra sig av med utsugning och förtryck. I denna kamp handlar människorna fritt, frigör sig och utvidgar gränserna för den mänskliga friheten. En undergiven slav är en slav, men en revolterande slav handlar som en fri man, även om han fortfarande bär sina bojor. Sådana människor är vägröjare för den mänskliga friheten.

Därav följer att friheten och dess erövrande i ett klass-samhälle alltid har sin bakgrund i klassförhållanden. Uppfattningen om frihet bär därför en klass stämpel. Först och främst är alltid den frihet som vunnits vid varje stadium och avsaknaden av frihet bestämda klassers frihet eller avsaknad av frihet. För det andra skiljer sig den ena klassens frihet eller avsaknad av frihet mycket konkret från den andra klassens. Av denna anledning har olika klasser olika uppfattningar om vad frihet är.

Den mänskliga friheten har ständigt avancerat genom klasskampen och olika klasser, som strävat efter att förverkliga sina målsättningar och frigöra sig för att praktiskt sätta dessa i verket, har allmänt utvidgat människors frihet från det ena historiska stadiet till det andra. Varje stadium blir till som en följd av den kamp mot frihetsbegränsningar som ett särskilt klassvälde pålagt samhället, men har i sin tur gett upphov till nya frihetsbegränsningar.

Det feodala väldet och livegenskapen upphävdes som ett resultat av den kamp borgarklassen ledde mot feodala begränsningar. Detta var ett steg framåt med avseende på människans frihet. Det medförde nya former av utsugning och förtryck men också nya framsteg, erövrande av nya politiska rättigheter och friheter, en ny och mäktigare organisation och

framsteg vad gäller kunskap och kultur. På samma gång har det i praktiken inneburit olika saker för det kapitalistiska samhällets två huvudsakliga klasser. Kapitalistklassen är angelägen att upprätthålla sitt välde och öka sina profiler. Arbetarklassen står å andra sidan inför uppgiften att upphäva det kapitalistiska väldet med dess utsugning genom att använda den frihet som redan erövrats och gå framåt till allt större frihet.

Frihetens begränsningar upplevs likaledes olika av olika klasser. Varje utsugningssystem påtvingar de utsugna bestämda former av tvång och förtryck. Arbetarklassen upplever detta i dag. Samtidigt finner varje härskende klass, som tycker sig ha realiserat sin frihet genom andras förtryck, i praktiken att dess frihet är högst skenbar. Kapitalisterna är i dag t. ex. förslavade av sitt eget systems lagar och måste fortsätta att samla kapital, konkurrera och kämpa med varandra ända till slutet.

För en fattig familj, som i dag undrar hur man skall använda sin fria vilja i valet mellan att betala hyran och köpa hem litet mat, måste det förefalla som om en rik kapitalist är långt friare än vad de är. De inser inte i vilken utsträckning den stackars mannen är slav under sin rörelse. Han lider av högt blodtryck samt erfar ständig oro och besvikelse. Om de gjorde detta skulle vanlig enkel medkänsla förestäva dem att befria honom från hans bekymmer. De skulle samtidigt själva förbättra sin ställning genom att ta hans rörelse från honom och tillåta honom friheten att utföra hederligt arbete. Medlemmarna av olika exploaterande klasser har ofta trott att rikedomar och makt skulle skänka dem obegränsad frihet. Men t. o. m. deras egna filosofer har påpekat det ledsamma men sanna i att rikedomar och makt förslavar sina innehavare samtidigt som dessa är i färd med att förslava andra.

Från avsaknad av frihet till frihet

Kampen för frihet är till sitt väsen en människors kamp för att bli i stånd att tillfredsställa sina materiella och kulturella behov. Därför behöver de kunskap om dessa behov och hur de skall tillfredsställas samt förmögenheten att åstadkomma deras tillfredsställande.

När människor i ett socialistiskt samhälle, som redan har starkt utökat sitt herravälde över naturen, ställer sin egen samhällsorganisation under sin medvetna kontroll genom det gemensamma ägandet av produktionsmedlen, tas ett avgörande steg framåt för att förverkliga den mänskliga friheten. I det socialistiska samhället, där man inte längre känner människans utsugning av människan och där produktionsmedlen är gemensam egendom och används för att tillfredsställa varje individs behov, behöver människor mindre kämpa för friheten än att njuta den och lära sig hur man skall förverkliga den i full utsträckning. I det kommunistiska samhället, när människor slutligen gjort sig av med all människans underkastelse under de egna produktionsmedlen och produkterna, har människan uppnått den högsta grad av frihet vi kan tänka oss. ”Först härmed träder människan i viss mening definitivt ut ur djurriket”, skrev Engels, ”verkligt mänskliga förutsättningar för tillvaron avlösa de djuriska . . . Här gör mänskligheten *språnget från nödvändighetens rike in i frihetens*” (*Socialismens utveckling från utopi till vetenskap*, s. 68, 69).

Vi kan säga att människor utgick från rent djuriska levnadsvillkor, men började skapa frihetens förutsättningar med att de inträdde i den sociala produktionen – dvs. när de började använda verktyg och redskap för att förändra föremål i enlighet med naturens objektiva lagar med den medvetna avsikten att tillfredsställa sina behov.

För produktionen har människor inträtt i produktionsförhållanden och under tidernas lopp kämpat för att tillfredsställa sina växande behov. Därvid har de ständigt ökat sin kunskap och därmed sin kontroll över de egna angelägenheterna och den omgivande naturen. Denna kamp har gått framåt genom en serie stadier, där i vart och ett människor har förändrat sina produktionsförhållanden för att de skall motsvara produktivkrafterna och där i vart och ett

olika klasser ökat sin handlingsfrihet genom att införa nya former av klassförtryck och nya underkastelseformer för den egna samhälleliga organisationen. Till sist har dock klasskampen nått det stadium då den utsugna klassens kamp för sin frigörelse har befriat samhället i sin helhet från förtryck och utsugning. Därmed skapar den förutsättningarna för att människans sociala organisation skall ställas under hennes medvetna kontroll och bli ett resultat av hennes fria handlande. Då blir också arbetsprocessen, som var startpunkten för människans resa mot friheten men som blev en process vari människor förslavades, det medel varigenom hon tillfredsställer alla sina behov. Genom att minska arbetstiden kommer så envar att fritt utveckla och kunna få användning för alla sina förmögenheter.

På detta sätt utvecklas människor gradvis genom en process som är helt lagbunden och som på varje punkt står under objektiva lagars inverkan, från ett tillstånd där de helt saknar frihet, då vad de gör och uppnår inte bestäms av deras medvetna avgöranden utan av omständligheterna, alltmer mot friheten. Till sist når de sådana förhållanden att de individuellt och kollektivt med full medvetenhet kan avgöra sitt eget öde på grundvalen av kunskap om de egna behoven och på grundvalen av medveten kontroll över förutsättningarna för deras tillfredsställelse.

Etik

Frihetens utvecklingsstadier är nära förbundna med utvecklingen av en morallära eller etik. Moralens utveckling är i själva verket en sida eller aspekt av frihetens och de moraliska begreppens olika utvecklingsstadier och motsvarar lika många stadier i frihetens utveckling.

Många moralfilosofer har lagt märke till att moralen är en aspekt av friheten och att det moraliska livet bara kan ha mening om människor handlar fritt. Om alla våra handlingar blott vore självskrivna följer av yttre orsaker fanns det naturligtvis ingen mening med att kalla dem riktiga eller felaktiga eller att mena det vara vår plikt att göra ett i stället för ett annat, eftersom vi i så fall inte kunde rå för vad vi gjorde. Häri hade dessa filosofer tveklöst rätt. Vad de dock inte lagt märke till är att friheten är något som utvecklas socialt på basen av bestämda klassers verksamheter och att detsamma gäller moralen.

Den mänskliga moralen är inte ett uttryck för någon evig morallag som påbjudits av himlen och på något sätt uppenbarats för mänskligheten. Inte heller är den, som Kant trodde, ett uttryck för ett "kategoriskt imperativ" som finns inneboende i den mänskliga viljan. Den är dock en naturlig produkt av människornas samhällsorganisation. Eftersom människor lever i ett samhälle, utbildar de nödvändigtvis en morallag för att reglera sina ömsesidiga förhållanden och verksamheter i samhället. Denna antar för individerna formen av en utifrån påtvingad och moraliskt bindande kraft, eftersom det är en social beteenderegulator. Den antar den "moraliska" kraftens särskilda form. Vi måste inte handla rättfärdigt men vi "bör" handla så.

Moralen består av vissa normer och principer för beteendet och utsäger att vissa handlingar bör utföras men inte andra, oberoende av om individer vill utföra dem eller inte, faktiskt utför dem eller inte. Hela meningen med moraliska termer som "god", "dålig", "bör" osv. inryms i normerna som inte beror av individers särskilda önskningar, impulser och handlingar. Dessa normer kommer *nödvändigtvis* att omfattas just på grund av den sociala nödvändigheten att reglera det individuella beteendet.

Naturligtvis är det en sak att omfatta och inse dessa normer och en annan att tillämpa dem. Allmänt taget utbildar varje samhälle olika sanktionsformer för att lära ut och övertala människor att göra vad de bör, som sträcker sig från beröm eller milt klander till belöning eller straff – även om de senare reserveras för handlingar som direkt berör säkerhet till liv eller egendom. Men i samhällen som rymmer klassmotsättningar och där människor profiterar på andras bekostnad och konkurrerar med varandra, antar en stor del av moralen alltid formen

av något man predikar för andra men själv söker undvika. Moralen är oupplösligt förenad med hyckleri. När moraliska normer slutligen inte bara ofta undviks utan betvivlas och ignoreras fullständigt och när de olika moraliska sanktionerna undergrävs och uppmjukas, är detta ett tecken på att det berörda samhällssystemet bryter samman och förändras.

Hela den sociala gemenskapen betingas av och grundar sig på samhällets produktionsförhållanden. Därför är moralen, som en regulator för den sociala gemenskapen, i varje samhälle produkten av bestämda produktionsförhållanden. Den återspeglar dessa och förändras med dem. Varje samhällsklass utbildar de moraliska uppfattningar som återspeglar dess särskilda klassposition.

Engels drog den slutsatsen ”att människorna, medvetet eller omedvetet, i sista hand hämtar sina moraliska uppfattningar från de praktiska förhållanden som bestämmer deras klassläge – från de ekonomiska förhållanden under vilka de producerar och utbyter .. Vi hävdar .. att hittillsvarande moralteori i sista hand är produkten av de rådande ekonomiska och samhälleliga förhållandena” (*Anti-Dühring*, s. 129, 130).

Då detta är fallet, är det naturligt att moraliska uppfattningar på många sätt skiljer sig vad beträffar olika samhällssystem och klasser. Samtidigt förväntar vi oss att finna, och finner också, att det alltid finns någonting, ofta ganska mycket, som är gemensamt. Ty de olika samhällssystemen och klasserna representerar ”olika stadier av samma historiska utveckling, de har alltså en gemensam historisk bakgrund och redan av denna anledning med nödvändighet mycket gemensamt. Än mer. För identiska eller i det närmaste identiska ekonomiska utvecklingsstadier måste moralteorierna med nödvändighet vara mer eller mindre överensstämmande. Från det ögonblick då privat äganderätt till lös egendom hade utvecklats sig måste för alla samhällen där privat äganderätt härskade det moralbudet vara gemensamt: Du skall inte stjåla” (*Anti-Dühring*, s. 129).

Varje social grupp etik är ett uttryck för dess frihets konkreta beskaftenhet och dess strävan efter frihet – som har sin grund i den position den intar i samhällets produktion och dess förhållande till produktionsmedlen. Om en sådan grupp står under inflytande av någon annan grupp kan den godta denna andra grupp moraliska uppfattningar – ofta till sitt eget förfång och den andras fördel, eftersom detta bidrar till att hålla den i underkastelse. Men om den medvetandegörs och börjar kämpa för sina egna målsättningar, spelar en aktiv till skillnad från en blott passiv roll i samhällsförändringen och börjar hävda sin egen frihet, utvecklar den i processen sin egen moral.

Varför är friheten förenad med moralen? Därför att den fria handlingen är själva motsatsen till att handla på ingivelse eller på grund av yttre tvång. Försåvitt människor handlar på ingivelse eller på grund av yttre tvång, är detta motsatsen till frihet och människor är i stället underställda slumpen eller yttre orsaker. Människor handlar fritt när de suveränt, avsiktligt och med full kunskap, bestämmer sina handlingar. Då människor så förverkligar och utövar sin frihet, skapar de regler eller handlingsprinciper, som utgör deras moraliska uppfattningar. Deras moral motsvarar då förutsättningarna och målen för deras kamp, som avgörs mot bakgrunden av deras faktiska, materiella levnadsförhållanden. Samtidigt skapar de institutioner och sociala sanktioner som i detta avseende fungerar som ett yttre förkroppsligande och försvar för deras moral samt det slag och den grad av frihet som de uppnått eller strävar efter.

Den moderna arbetarklassen har t. ex. skapat och är i färd med att skapa sin egen moral, som erhåller sitt särskilda uttryck i sådana institutioner som fackföreningsrörelsen och det kommunistiska partiet – en moral som innebär att sätta solidariteten, den ömsesidiga hjälpen och den gemensamma kampen före individens särskilda och kortsiktiga intressen. Den borgerliga moralen skiljer sig från detta på många sätt. Om många arbetande människor förblir under den borgerliga moralens inflytande – eller vad det ofta innebär i dag: borgerlig

avsaknad av moral – innebär det helt enkelt att de förblir det kapitalistiska systemets förhållandevis underdåniga slavar, även om de själva må tro och försäkras av sina herrar att de uppför sig med stor följdriktighet och högsta oberoende.

Om sålunda en arbetare som uppmanas att delta i sin fackliga kamp svarar att han inte vill göra det, eftersom var och en är sig själv närmast, innebär det bara att han har absorberat det individualistiska elementet i den borgerliga moralen, som den kapitalistiska propagandan pumpat honom full med. Det innebär också att han inte vet hur han skall ta sina intressen till vara, ty de uppfattningar kapitalisterna utbildat för att se om sitt hus är inte avpassade för den motsatta uppgiften att biträda arbetarna.

I ett klassamhälle är moralen alltid och med nödvändighet klassmoral. Den uttrycker just de olika klassernas behov, sociala medvetenhet samt grad och slag av frihet. När en klass går under, går dess moral under med den och ger plats för en annan moral. Vi kan säga att den moral är högre som tjänar att föra samhället ett steg framåt på vägen mot materiellt framåtskridande och frihet. Dessa båda är upplösliga, eftersom människor i kampen för frihet befrämjar sitt materiella framåtskridande och i kampen för materiellt framåtskridande befrämjar friheten. Att leva mera fullständigt är målet för allt fritt och aktivt liv och endast detta är kriteriet för att bedöma vilken moral som är högre än andra.

För närvarande finns det ingen moral som är högre än den som är ett medel i arbetarklassens kamp. Om de som jämrar sig över moralens förfall i det kapitalistiska samhället vill finna exempel på moraliska principer, är det hit de skall vända sig. De gör inte detta på grund av att de är både skamsna och förskräckta.

”Vi säger att vår moral är helt underordnad den proletära klasskampens intressen. Vår moral härledes ur den proletära klasskampens intressen” skrev Lenin. ”Moral är det som tjänar till att riva ner det gamla utsugarsamhället och samla alla arbetande människor kring proletariatet, vilket skapar ett nytt, kommunistiskt samhälle.

Kommunistisk moral är den moral som tjänar denna kamp, som förenar de arbetande mot all utsugning”(Valda verk II:2, s. 505, 507-8).

När klassmotsättningarna avskaffats i det socialistiska och kommunistiska samhället, blir moralen mänsklig och är inte längre klassmoral.

”Och eftersom samhället hittills har rört sig i klassmotsättningarna, så har moralen alltid varit en klassmoral; antingen har den rättfärdigat den härskande klassens herravälde och intressen, eller också har den, så snart den undertryckta klassen blivit tillräckligt mäktig, företrätt revolten mot detta herravälde och de undertrycktas framtidsintressen. Att det i det stora hela skett en utveckling såväl för moralens vidkommande som för alla andra grenar av mänskligt vetande, det kan inte betvivlas. Men längre än till klassmoral har vi ännu inte hunnit. En över klassmotsatserna och deras kvarlevor stående, sant mänsklig moral kommer att bli möjlig först på ett samhällsstadium, som inte bara har övervunnit klassmotsatserna utan även glömt dem i praktisk tillämpning” (Engels, *Anti-Dühring*, s. 130).

En sådan moral är ett uttryck för det fria handlandets principer och grundsatser i ”en sammanslutning, vari envars fria utveckling är förutsättningen för allas fria utveckling” (Marx/ Engels, *Det kommunistiska manifestet*, kap II). Den har endast härletts ur kunskap om mänskliga behov och hur de skall tillfredsställas. Och under förhållanden då människor har medveten kontroll över medlen att tillfredsställa sina behov, är den ett uttryck för deras frihet och den princip som vägleder deras fria handlande. Etiken i arbetarklassens frihetskamp som inte kastar bort utan tillvaratar allt som är positivt och varaktigt i mänsklighetens hela moraliska utveckling, förbereder marken och lägger grunden.

Fastän vi ännu inte har någon mänsklig moral kan vi kanske gissa oss till några av dess särdrag. Den är inte dogmatisk, utan vetenskaplig och självkritisk. Den uppmuntrar inte till självrådighet, moraliskt förtal eller svammel, utan till lugn och förnuft. Omoraliskt beteende är för den helt enkelt samhällsfientligt beteende som beror på svaghet och brist på uppfostran och dess mål är inte att straffa utan att förändra och uppfostra. Den är i alla avseenden varm och mänsklig och värdesätter högst av allt den mänskliga individens utveckling och lycka.

Vi kan sluta oss till att om vi bör motsätta oss den filosofi som säger att moralen är himmelens påbud, bör vi också motsätta oss den i borgerliga kretsar i dag vanliga filosofin, som säger att omdömen som god och dålig bara uttrycker känslomässiga inställningar och inte har någon grund i verkligheten. Om socialister tillfrågas varför man anser det ena bra och det andra dåligt, behöver de varken hålla predikningar eller skaka på huvudet. Den socialistiska moralen grundar sig på en förståelse av den mänskliga frihetskampens verkliga villkor och behov.

Kurt Wickman: Efterskrift

Föreliggande introduktion till studiet av den dialektiska materialismen, marxismens oändligt rika filosofi, växte ursprungligen fram ur föreläsningar, föredrag, diskussioner och artiklar åren 1950-53. Det utgavs första gången 1952-1953 och gjorde med ens sin upphovsman, Maurice Cornforth, till ett känt namn.

Vid 22 års ålder, år 1931, hade Cornforth, då student vid Cambridge, gått med i det brittiska kommunistiska partiet. Många intellektuella orienterade sig under denna tid i den ekonomiska krisens och fattigdomens England mot marxismen-leninismen. Arbetarnas hungermarscher avlöste varandra och antalet arbetslösa uppgick tidvis till tre miljoner. Progressiva studenter, som hade organiserat marxistiska aktions- och studiegrupper vid universiteten, erkände det rättfärdiga i arbetarnas långtgående krav på sociala förändringar och många anslöt sig till det kommunistiska partiet. Förutom Cornforth sådana som genetikern Haldane, författarna W. H. Auden, Stephen Spender, John Strachey, män som Donald Maclean och Kim Philby, naturvetare som Bernal och Needham och lyriker som J. Cornford och C. D. Lewis. Den stora förebilden var Sovjetunionen, som just var i färd med att framgångsrikt avsluta sin första femårsplan, och målet var att föra in England på samma historiska utvecklingslinje.

Cornforth arbetade från 1931 på heltid för partiet, fram till 1945 som distriktombudsman för de östra grevskapen och därefter som en av partiets mest lysande teoretiker. 1945 bosatte han sig i London och började sitt sedermera omfattande arbete som publicist. Han hade mycket grundligt tillgodogjort sig såväl de marxistiska klassikernas verk, från Marx till Stalin, som den borgerliga filosofin, från Bacon till Wittgenstein. Han var utmärkt lämpad att förena de två sidorna i den marxistiska filosofin, den kritiska och den revolutionära. Kritiken av den borgerliga filosofin var skarpsinnig och förödande och framställningen av den revolutionära marxismen till en början övertygande.

1949 publicerades *Dialectical Materialism and Science* (det enda av Cornforth till svenska översatta arbetet⁴), en vetenskaps-teoretisk studie, som av den berömde idéhistorikern Benjamin Farrington beskrevs som "så mästerlig i sitt grepp om ämnet, så klar och livlig i framställningen, reder upp ett av vår tids huvudproblem. När vi marxister har fullt tillägnat oss den, är vi så mycket mer rustade för det ledarskapets ansvar, som historien snart kommer att lägga på våra skuldror." I denna skrift visade Cornforth att också vetenskapen bär sin klasstämpel, eftersom vetenskapliga tänkesätt och undersökningsmetoder i sista hand bestäms av den förhärskande ideologin och politiska samhällsstrukturen. Också vetenskapen är politik, såväl vad gäller dess yttre miljö som dess grundkategorier. Det råder en kvalitativ skillnad

⁴ På marxistarkivet: [Den dialektiska materialismen och vetenskapen](#).

mellan t. ex. den vetenskap som genomsyras av den idealistiska klerikalismen (den feodala vetenskapen) och den som genomsyras av den mekaniska materialismen (den borgerliga), liksom åter den vetenskap som genomsyras av den dialektiska materialismen (den socialistiska och kommunistiska) kvalitativt höjer sig ännu en nivå. Den vetenskap som har att tjäna imperialismen, den parasiterande och inifrån ruttna kapitalismen, stympas och prostitueras till att alltmer engagera sig i produktionen av krigsmateriel för att hjälpa den i ständiga krig invecklade monopolkapitalismen.

1955 utkom Cornforths viktigaste verk, *Science versus Idealism*. Här tog han upp den "vetenskapliga" borgerliga filosofin till en genomgripande kritik. Han visade de moderna "analytiska" filosofiskolornas gemensamma bakgrund i George Berkeleys och Ernst Machs filosofi. Deras "analys" rör inte verkligheten själv, utan döljer verkligheten bakom olika språkliga och "logiska" system att tolka den. Så är t. ex. den logiska atomismen ett sentida försök att förallmänliga den ovetenskapliga mekaniskt materialistiska världsbilden. Den försöker emellertid genom att uppträda i en exakt matematisk *form*, att dölja det för vetenskapen helt främmande *innehållet*. En annan av de nutida borgerliga filosoferna varmt omhulad "teori", nämligen myten om att *Common Sense* (det sunda människoförståndet) måste vara riktningsgivande vid lösningen av den nutida vetenskapens problem, plockas omsorgsfullt sönder. Redan Engels avfärdade Common Sense högt ställda anspråk på att vara vetenskapens censor med orden: "Detta sunda förstånd må emellertid vara en aldrig så respektabel figur innanför vardagslivets fyra väggar; så snart det vågar sig ut på vetenskapens vidsträckta fält råkar det ut för de mest besynnerliga äventyr" (*Anti-Dühring*, s. 32). Åt vilket håll teorin riktar sin udd behöver vi inte längre sväva i tvivelsmål om. All kunskap och all teori som inte omedelbart växer fram ur och motsvarar det föreliggande samhällets praktik utdöms som ovetenskaplig. Den dialektiska och historiska materialismen som inte uteslutande vuxit fram ur det kapitalistiska samhällets praktik och på intet sätt motsvarar dess behov blir därmed definitionsmässigt en ovetenskaplig filosofi!

Slutligen behandlar också Cornforth den moderna och klassiska pragmatismen. Det är en i grund och botten irrationell teori, som förnekar den mänskliga kunskapen och teorin. Det som "fungerar" är sant och det som inte "fungerar" är falskt. "För att vinna full klarhet i våra tankar rörande ett visst objekt behöva vi således blott överväga, vilka direkta eller indirekta förnimmelser vi därav möjligtvis kunna vänta oss och vilket handlingsätt vi måste bereda oss på, för den händelse objektet skulle vara verkligt. Vår uppfattning av dessa praktiska följder utgör för oss hela innebörden i vår uppfattning av objektet" (W. James, *Den religiösa erfarenheten*, Stockholm 1906, s. 410). Vi kan alltså bara treva oss fram i tillvaron, utan möjlighet att bilda oss säkra uppfattningar om företeelserna, än mindre åstadkomma förändringar i dem på ett planerat och avsiktligt sätt. Pragmatismen ger imperialisterna en viktig ursäkt för deras ständiga angreppskrig och är ett uttryck för deras världsuppfattning. Mussolini erkände också sin tacksamhetsskuld till James och betecknade pragmatismen som en hörnsten i fascismens filosofi.

Den sovjetiska filosofiska tidskriften *Voprossi Filosofii* hade mycket beröm för Cornforths verk och skrev att "det innehåller en avgörande kritik av reaktionära, filosofiska teorier".

II

1956 var året för Sovjetunionens Kommunistiska Partis XX. partikongress. Bland allt annat som skedde där, förkastades Stalin i ett "hemligt" tal av partipotentaten Chrusjtjov. Han förnekade alla den store revolutionären Stalins bedrifter. Ett mera välsmakande köttben hade det inte varit möjligt att kasta till den samlade världsreaktionen. Talet togs som intäkt för att på bred front gå till angrepp mot den förhatliga marxismen-leninismen. I Östeuropa stack

anti-kommunismen upp huvudet. I Polen flöt sådana revisionister som Gomulka upp och i Ungern försökte reaktionärerna iscensätta en väpnad statskupp.

Dessa händelser kom att få stor betydelse för det brittiska kommunistpartiet och Cornforth. Många utträdde ur det kommunistiska partiet, bara från oktober till december nära 600. Partiet som 1951 hade antagit ett revisionistiskt program, fortsatte att förändra och revidera många av marxismen-leninismens grundläggande principer. Partiet inriktade sig på parlamentariskt arbete och förändrade principerna för den demokratiska centralismen inom partiet. Därmed avsvor det sig möjligheten att leda den brittiska arbetarklassen i dess revolutionära kamp och blev acceptabelt i den brittiska borgarklassens ögon.

Cornforth hade alltid ansett det vara sin plikt att försvara de socialistiska länderna mot alla angrepp. Detta som är en riktig princip, så länge som de socialistiska länderna behåller sin marxistiska kurs, blir en riktig princip när revisionister som Chrusjtjov, och efter honom Bresjnev och Kosygin, griper makten. Cornforth svalde med hull och hår den borgerliga politik som Chrusjtjov slog in på under hänvisning till den reaktionära parollen ”avstalinisera livet och partiet”. 1957 skrev Cornforth en artikel i tidskriften *The Marxist Quarterly*, där han förklarade sin anslutning till den nya sovjetiska politiken: ”Det förefaller mig uppenbart ... att hela arvet av idéer från inringningstiden med förändrade förhållanden måste granskas på nytt. Men den revidering som i vilket fall skulle ha varit nödvändig, har försvårats i hög grad genom avslöjandet av en hel serie misstag, missbruk och förvrängningar av den socialistiska teorin och praktiken, som tog sin början under denna period och nu är knutna till namnet Stalin.” Marxismen-leninismen betydde inte så mycket när Chrusjtjov hade höjt pekpinnen!

Det var därför inte förvånande att det brittiska kommunistpartiet var det första som öppet attackerade Kinas kommunistiska parti och Mao Tse-tung, vilket skedde 1959 i samband med SUKP:s XXI. kongress. Därmed hade man i den internationella kampen mellan de två linjerna, den borgerliga och den marxist-leninistiska, ställt sig på den falska linjen och tvingades att acceptera den ena anti-marxistiska doktrinen efter den andra.

För Cornforth innebar detta att han under sken av att öppna en förutsättningslös ”dialog” med den borgerliga filosofin började blanda upp marxismen med en del främmande borgerliga tankeelement. Han har börjat en undersökning av vad marxismen kan tillgodogöra sig av Russells och Moores arbeten, av logistiken samt av den lingvistiska filosofins olika schatteringar. Men detta har inte utvecklat marxismen utan bara ställt den på den plats, där bourgeoisin vill ha den.

III

Föreliggande verk som första gången utkom 1952-1953, har reviderats och omarbetats till pocketutgåvan 1961, som är förlaga till denna översättning. En del värdefullt material har försvunnit och en del mindre värdefullt har inarbetats. Men ännu behåller verket en friskhet och en övertygelse som gör det till ett viktigt verk för varje klassmedveten arbetare och progressiv intellektuell. Det är min förhoppning att verket skall läsas och studeras av många. Ty nu som alltid gäller naturligtvis den marxist-leninistiska tesen: om vi inte riktigt förstår den revolutionära teorin, kommer vi inte att bli förmögna att göra revolution.

Uppsala, maj 1969 Kurt Wickman